

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

ЗАПЛЕТНЮК ОЛЬГА АНДРІЇВНА

УДК 94(32)

**ЦАРСЬКА ВЛАДА В ЄГИПТІ
ПЕРІОДУ ПРАВЛІННЯ ЕХНАТОНА**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук, професор
Ставнюк Віктор Володимирович

КИЇВ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	10
1.1 Історія археологічного дослідження пам’яток Амарнського періоду.....	10
1.2 Джерельна база дослідження.....	22
1.3 Історіографія.....	42
РОЗДІЛ 2. КУЛЬТ АМОНА ТА ЙОГО ГІПОСТАЗУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЄГИПЕТСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ.....	57
2.1 Царська влада та культ Амона до часів Аменхотепа III.....	57
2.2 Єгипет в період правління фараона Аменхотепа III.....	76
РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНА РЕФОРМА АМЕНХОТЕПА IV (ЕХНАТОНА)	86
3.1 Перші роки правління Аменхотепа IV. Трансформація образів фараона та бога Атона.....	86
3.2 Свято <i>хеб-сед</i> в храмі <i>Gm(t)-p3-Itn</i> як демонстрація царської влади.....	106
3.3 Заснування Ахетатона як кульмінація релігійно-політичної реформи...117	117
3.4 Титулатура Ехнатона, цариці Нефертіті та бога Атона.....	131
3.5 Особливості царської влади та відносини з аристократією.....	141
3.6 Роль сім’ї фараона у новому культі.....	155
РОЗДІЛ 4. ОСТАННІ РОКИ ПРАВЛІННЯ ЕХНАТОНА ТА ЗАВЕРШЕННЯ АМАРНСЬКОЇ ДОБИ.....	167
4.1. Зовнішня політика та міжнародні відносини.....	167
4.2. Послаблення царської влади після смерті Ехнатона. «Контрреформація».....	174
ВИСНОВКИ.....	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	201
ДОДАТОК А. Мапи.....	222
ДОДАТОК Б. Ієрогліфічні тексти.....	227
ДОДАТОК В. Талатати.....	271
ДОДАТОК Г. Рельєфи.....	287
ДОДАТОК Е. Статуї.....	336

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

MMA	Metropolitan Museum of Art
BM	British Museum
AT	Amarna Tomb
TT	Theban Tomb
KV	King's Valley Tomb
PT	Pyramid Text
EA	El Amarna
ASAE	Annales du Service des Antiquités de l'Égypte. Le Caire
JARCE	Journal of the American Research Center in Egypt. Boston – Cairo
JNES	Journal of the Near Eastern Studies. Chicago
JEA	Journal of Egyptian Archaeology. London
CdÉ	Chronique d'Égypte. Bulletin périodique de la Fondation d'égyptologique Reine Élisabeth. Bruxelles
ZÄS	Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde. Berlin
MDAIK	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo. Wiesbaden – Mainz
OLA	Orientalia Lovaniensia Analecta. Paris

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Єгипетський фараон XVIII династії Аменхотеп IV (Ехнатон) , який правив Єгиптом в період Нового царства (бл. 1545 – 1154 рр. до Р.Х.)¹ з 1349 – 1333 рр. до Р.Х. здійснив релігійно-політичну реформу в державі. Час його правління єгиптологи називають *Амарнським періодом*, за назвою сучасного арабського селища Тель-ель-Амарна, де були знайдені руїни столиці Єгипту Ахетатона.

Фараони XVIII династії зіткнулися з посиленням влади фіванського жрецтва культу бога Амона, який в період Нового царства став головним державним богом. Отримавши значні привілеї від фараонів, жерці згодом почали посідати важливі державні посади і впливати на політику. Протистояння між царською владою і жрецтвом вилилося у відкритий конфлікт в період правління фараона Аменхотепа IV (Ехнатона), який протиставив традиційному фіванському богу Амону новий релігійний культ бога Сонячного диску Атона. Вміло синкретизувавши традиційний Геліопольський культ і нові особливості, які відповідали реальній політичній ситуації в країні, фараон ставить себе у центр культу, прагнучи, таким чином, посилити роль царя як релігійного лідера. Введення нового культу призводить до трансформації офіційного зображення царя, що спричинило революцію у мистецтві, архітектурі та мові. Фараон змінює своє власне ім'я на *Ехнатон*, хоча ім'я було священним і недоторканим для стародавніх єгиптян. Поступово бог Атон витісняє Амона з посади головного державного бога, а в період 10–12-ого років правління Ехнатона Сонячний диск Атон взагалі стає єдиним офіційним божеством.

Фараону, як лідеру та засновнику культу, була необхідна концепція божественності царя і його сім'ї, ідея обраності. Особлива увага приділяється ролі царя, як сина бога Атона і його проповідника.

¹ Тут і далі датування за: Dodson A. *Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation.* – Cairo, 2009. – P. 164.

Контролюючи політичну і релігійну владу, фараон Ехнатон зумів посилити царську владу та обмежити вплив на неї з боку аристократії і жрецтва.

Час Нового царства та релігійна реформа фараона Ехнатона є одними з ключових подій не тільки власне стародавньої історії, але і всієї цивілізації Стародавнього Сходу. Процеси, які відбувалися в релігійному житті Єгипту в епоху Амарни зіграли важливу роль у формуванні релігійної свідомості єгиптян, вплинули на подальший розвиток єгипетської держави і територій, залежних від неї. Особливий інтерес у зв'язку з цим викликає соціально-політична практика реформування такої найважливішої для нормального функціонування і підтримки цілісності традиційного суспільства як духовно-релігійна складова. З наукової точки зору, безумовно, актуальним є дослідження контексту наступності і розриву з колишньою традицією, глибини розриву, ступеня готовності та реакції соціальних структур на радикальні зрушення в житті суспільства.

Незважаючи на те, що наукове дослідження Амарнської доби розпочалося ще в кінці XIX століття після перших археологічних розкопок в Тель-ель-Амарні, подана тема в сучасній історіографії викликає суперечки, а наукові праці, які присвячені фараону Ехнатону, різко відрізняються між собою. Розкопки в Тель-ель-Амарні продовжуються і сьогодні, це призводить до появи нових джерел для наукових досліджень. Крім того, релігійна політика Ехнатона досі приховує ряд питань, які продовжують залишатися темою для наукових дискусій. Зокрема, йдеться про динаміку розвитку і безпосередню спрямованість царського культу Ехнатона, а також ролі царя, як політичного і релігійного лідера держави.

Таким чином, актуальність дисертаційного дослідження визначається наступними чинниками: недостатнім рівнем висвітлення в історичній науці царської ідеології періоду правління фараона Ехнатона; необхідністю проаналізувати низку нових джерельних матеріалів та наукових досліджень; потребою у здійсненні повноцінного історичного дослідження на тлі зростання інтересу українців до історії Стародавнього Єгипту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках наукової теми “Історія української державності нової та новітньої доби” (державний реєстраційний номер 06 БФ 046-01). Також дана робота є ініціативною темою, виконаною в контексті становлення та розвитку вітчизняної єгиптології, що є одним із науково-освітнянських пріоритетів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є цивілізація Стародавнього Єгипту періоду Нового царства.

Предметом дослідження є політичний устрій Стародавнього Єгипту за часів фараона Аменхотепа IV (Ехнатона).

Метою дисертації є дослідження царської влади в період правління фараона Ехнатона. Для реалізації мети визначено такі **завдання**:

- проаналізувати джерельну базу та стан наукової розробки проблеми;
- розкрити причини посилення культу Амона при фараонах XVIII династії та зростання конфлікту царської влади та фіванського жрецтва;
- на основі аналізу даних епіграфічних джерел здійснити реконструкцію перших п'яти років правління Аменхотепа IV та дослідити початковий етап релігійної реформи;
- виявити основні причини заснування міста Ахетатона та його значення як релігійного та політичного центру держави;
- простежити зміни у титулатурі Ехнатона та бога Атона;
- дослідити роль, яку відігравав фараон та його сім'я у новому релігійному культі та визначити основні риси царської ідеології;
- висвітлити процес трансформації образу фараона як релігійного лідера;
- уточнити причини послаблення впливу Єгипту на міжнародній арені в період правління Ехнатона;

- з'ясувати основні чинники, які призвели до послаблення царської влади при наступниках Ехнатона.

Хронологічні межі дослідження визначено періодом царювання фараона Аменхотепа IV (Ехнатона) з 1349 по 1333 рр. до Р.Х.

Географічні межі дослідження охоплюють територію стародавньої Єгипетської держави в період правління останніх царів XVIII династії (XIV ст. до Р.Х.), деякі аспекти дослідження стосуються регіону держави хеттів в Анатолії, держави Мітанні, а також території Сирії та Палестини, які входили до складу Єгипетської держави.

Теоретичні і методологічні засади дослідження. В ході дослідження даної теми при наявності специфічної джерельної бази, автором було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів. *Загальнонаукові методи* індукції і дедукції, аналізу і синтезу дозволили розглянути матеріали на основі принципів об'єктивності. Був використаний метод критичного аналізу, який передбачає при вивченні джерел врахування факторів їхньої достовірності, повноти та інформативності. Комплексний міждисциплінарний підхід дозволив встановити співвідношення та внутрішній зв'язок між наративними, візуальними та археологічними джерелами. Серед *методів гуманітарних досліджень* особливе значення має метод, який частіше використовується у філологічних дослідженнях для текстологічного аналізу, і є необхідним для адекватного розуміння змісту писемного джерела та умов його створення. З *історичних методів* велике значення для роботи має метод джерельної критики, який необхідний для роботи з писемними та археологічними джерелами. Також задіяні історико-порівняльний підхід і метод ретроспекції, які дозволили для уточнення висновків і гіпотез залучити джерела попередніх і наступних епох розвитку давньоєгипетського суспільства.

Новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що вперше у вітчизняній історичній науці предметом дослідження став період правління єгипетського фараона Ехнатона на основі читання та інтерпретації

автентичних ієрогліфічних текстів. Вперше комплексно із використанням міждисциплінарного підходу висвітлено та проаналізовано політичні та релігійні процеси в часи правління фараона Ехнатона. Проведено повний аналіз відомих станом на сьогодні нарративних та візуальних джерел Амарнського періоду. Запропоновано авторське трактування значення та особливостей царської ідеології Ехнатона, висвітлена за допомогою джерел роль фараона в новому релігійному культі. У дисертаційній роботі подані авторські переклади ієрогліфічних текстів Амарнської доби на українську мову, здійснено їхній комплексний аналіз з коментарями. Обґрунтовано висунуті автором гіпотези щодо причин проведення реформ фараоном Ехнатоном та посилення влади царя, як головного жерця. Також, на підставі дослідження значних візуальних джерел автор представляє власну теорію щодо трансформації образу фараона Ехнатона у статуях та зображеннях.

Апробація роботи. Основні положення і результати дослідження були представлені на таких міжнародних наукових конференціях: Міжнародний науковий круглий стіл «Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура» (Київ, 2013 р.), I Міжнародна наукова конференція «Україна-Єгипет: проблеми вивчення мови, історії, культури та економіки» (Київ, 2014 р.), Міжнародна наукова конференція «XVIII Сходознавчі читання А. Кримського» (Київ, 2014 р.), Міжнародна наукова конференція «XIX Сходознавчі читання А. Кримського» (Київ, 2015 р.), II Міжнародний круглий стіл на тему: «Текст і образ: особливості взаємодії між нарративом і візуальністю» (Київ, 2015 р.). Основні положення були підтверджені, а підходи до вивчення апробовані під час перебування в Арабській Республіці Єгипет, зокрема у Тель-ель-Амарні.

Результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у 13 **публікаціях автора**, з яких 6 опубліковано у фахових виданнях, 1 – у зарубіжних виданнях, 4 – публікації матеріалів конференцій.

Результати дослідження можуть бути використаними під час викладання курсів з історії Стародавнього Світу на історичних факультетах,

а також при підготовці відповідних підручників нового покоління з історії Стародавнього Єгипту, історії Стародавнього Світу, релігієзнавства та політології.

Основою цього дослідження є здійснені автором читання та переклади давньоєгипетських ієрогліфічних текстів Амарнського періоду. Ієрогліфічні тексти наводяться системою транслітерації, запропонованої А. Х. Гардінером. Низки пошкоджених фрагментів текстів при перекладі автентичних ієрогліфічних текстів, які не підлягають реконструкції позначаються штрихами: /////*///*. Вставка або авторська реконструкція ієрогліфа позначається у дужках, наприклад (*Itn*), гіпотетичне відновлення позначається як <*Itn*>. При перекладі текстів трьох прикордонних стел «Раннього проголошення», який був здійснений за ієрогліфічними текстами трьох стел – К, Х та М – за основу був взятий текст найкращої з копій – текст Стели К. Вертикальні колонки тексту мають нумерацію римськими цифрами, горизонтальні рядки відмічені арабськими цифрами. При відновленні втрачених фрагментів за текстом стели Х слова вписуються у квадратні дужки, наприклад, [*Itn*], за текстом стели М – {*Itn*}. Тронні та власні імена фараонів, які в оригінальних ієрогліфічних написах розміщені у картуші, у тексті подані у такому вигляді: (*3hn-Itn*)|. Якщо цитується текст українською мовою перекладом з англійської або німецької мови, то втрачені фрагменти тексту позначаються крапками у квадратних дужках: [...].

Під час перекладу автор виходив із спостережень стосовно граматики мови ієрогліфічної писемності, сформульованих А. Х. Гардінером та Д. П. Алленом. При роботі над перекладами давньоєгипетських ієрогліфічних текстів були використані словники А. Ермана та Г. Грапова, Р. Ханнінга, А. Х. Гардінера та Р. О. Фолкнера.

Датування періоду правління фараонів Середнього та Нового царства подано за монографією А. Додсона.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

1.1. Історія археологічного дослідження пам'яток Амарнського періоду

До археологічних розкопок в Тель-ель-Амарні (сучасна назва селища, де знаходяться руїни давньоєгипетського міста Ахетатона) про Ехнатона не було жодних згадок. Після реставрації старого порядку при фараоні Хоремхебі, усі згадки про Ехнатона та спадкоємців знищувалися, його ім'я та зображення збивалися зі стін, храми та палаци розбиралися, їхні блоки використовувалися у будівництві нових споруд. Це тривало не одне століття, аж до правління Рамсеса II. Імена Ехнатона, Тутанхамона та Ейе були стерті зі списків фараонів. Єгипетський історик Манефон, який писав історію Єгипту наприкінці IV – першій половині III ст. до Р.Х. при фараоні Птоlemeї I Сотері, ставить династію Рамессидів одразу після правління Аменхотепа III. У Манефона міститься лише згадка про релігійний конфлікт. Геродот, Діодор та Страбон також нічого не знали про Ехнатона². Фактично, завдяки археологічним розкопкам у Тель-ель-Амарні світ дізнався про Амарнську добу та про фараона-реформатора Ехнатона.

Перша згадка про руїни міста Ахетатона з'явилася у 1714 році у нотатках французького єзуїтського священника К. Сікара, який описав місцевість біля Нілу за назвою Туна-ель-Гебель і одну з прикордонних стел (Стелу А)³. Вперше план міста був зроблений за часів експедиції Наполеона Бонапарта у 1789 році і опублікований у виданні «*Description de l'Égypte Antiquités*»⁴. На початку XIX століття представники від Франції та Великої Британії в Єгипті Б. Дроветті та Г. Солт провели незначні археологічні розкопки в Тель-ель-Амарні та розподілили колекцію Амарнських старожитностей між музеями Парижа, Турина та Лондона. З 1824 по 1826

² Hornung E. Akhenaten and the Religion of Light / Transl. by D. Lorton. – Ithaca – New York, 1999. – P. 5.

³ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – London, 2005. – P.14.

⁴ Description de l'Égypte Antiquités. – Planches IV. – Paris, 1817. – Pl. 63.6.

роки відомий англійський єгиптолог сер Д. Г. Вілкінсон відвідав Амарну та намалював олівцем план центральної частини міста⁵. Зображення у гробницях Амарни не відповідали нормам класичного єгипетського мистецтва, тому неможливо було ідентифікувати період або довести, що це справді період давньоєгипетської історії⁶. У 1828 році французький єгиптолог Н. Лльот, побачивши рельєфи у гробницях Амарни, припускав, що Ехнатон був жінкою⁷. У 1840-х роках в Амарні працювали прусська експедиція під патронатом короля Фрідріха Вільгельма IV, яку очолював видатний єгиптолог Р. Лепсіус. У своєму звіті про експедицію у Єгипет «*Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*» 1849 року, Р. Лепсіус пише про фараона XVIII династії Аменхотепа IV, якого було викреслено зі списків єгипетських царів за революційні вчинки⁸.

Невдовзі місцеві жителі знаходять у скелях Амарни гробниці, і вже у 1880-х роках французька експедиція під керівництвом єгиптолога Г. Масперо починає перші дослідження. Тексти з гробниць Ахетатона вперше з'явилися у звіті експедиції Г. Масперо по Єгипту «*Mémoires publiés par les membres de la Mission archéologique Française au Caire*»⁹, який вийшов у 1889 році. У 1891–92 роках у царській гробниці Ехнатона працював А. Барсанті, однак його необережні методи роботи призвели до загублення багатьох важливих археологічних знахідок у царській гробниці. Експедиція Барсанті у 1896 році проводила розкопки в південному палаці *Mzrw-Itn*, де були знайдені фрагменти розписної підлоги та стін. З 1891 року на розкопках в

⁵ Wilkinson J. *Manners and Customs of the Ancient Egyptians*. – New York, 1878. – P. 502.

⁶ Reeves N. *Akhenaten. Egypt's False Prophet*. – P.16.

⁷ L'Hôte N. *Sur le Nil avec Champollion: Lettres, journaux et dessins inédits de Nestor L'Hôte: premier voyage en Egypte, 1828–1830*. – Paris, 1840. – P. 66–67.

⁸ Lepsius K. R. *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*. – Berlin, 1849. – Abt. I. – S. 18.

⁹ Maspero G. *Mémoires publiés par les membres de la Mission archéologique Française au Caire*. – T. I. – Paris, 1889.

Тель-ель-Амарні працював видатний англійський археолог Ф. Пітрі¹⁰. Його експедицією були виділені основні зони міста Ахетатону: палаци та храми були ідентифіковані. Почалися розкопки центральної частини міста, де знаходиться Великий Храм Атона та центральний палац. У 1892 році Ф. Пітрі відвідав старі каменоломні, які знаходяться у північно-східній частині Амарни. Там він знайшов на одному з каменів ім'я цариці Тії, тепер єгиптологи так і називають це місце – «каменоломні цариці Тії»¹¹. Також експедицією Ф. Пітрі були знайдені зразки «блакитної» амарнської кераміки та розкопано великий зал з пофарбованою підлогою, площею понад 25 квадратних метрів. Було знайдено багато шедеврів амарнського мистецтва: статуї, предмети побуту, фрагменти настінного живопису, а також відома сцена із зображенням двох дочок Ехнатона, яка сьогодні зберігається у Ашмолівському музеї мистецтва та археології в Оксфорді.

У ході археологічних розкопок в Тель-ель-Амарні був відкритий Амарнський архів. Таблички з клинописними текстами були знайдені у 1887 році арабською жінкою біля Амарни на східному березі Нілу. Згодом, таблички були розпродані у різні музеї світу. Зокрема, Берлінський музей володіє 202 табличками, Британський музей має 99 табличок, Каїрський музей нараховує 51 екземпляр, 7 табличок у Луврі в Парижі, 3 документи знаходяться у Москві в Музеї образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна, 1 табличка зберігається в колекції Східного музею у Чикаго. Деякі таблички з Амарнського архіву осіли у приватних музеях та колекціях. У 1891–92 роках Ф. Пітрі провів розкопки в Ахетатоні у т.зв. «Будинку кореспонденції фараона» і ним було виявлено ще 21 додаткові копії текстів. Наступні археологічні дослідження місцевості, що проводилися протягом першої половини ХХ століття, виявили ще 23 фрагменти. Загалом на сьогодні опубліковано 382 таблички. Перші публікації були зроблені одразу після

¹⁰ Petrie W. M. F. Tell el Amarna. – London, 1894.

¹¹ Harrell J. A. Ancient quarries near Amarna // Egyptian Archaeology. – 2001. – No. 19. – P. 36–38.

знаходження архіву, зокрема Х. Вінклер у 1889 році опублікував в Берліні детальні копії клинописних текстів усіх знайдених на той час табличок¹². У 1892 році К. Безольд та У. Бадж опублікували таблички Амарнського архіву, які знаходяться у Британському музеї¹³. Значний вклад у дослідження Амарнського архіву вніс Й. Кнудзон, у своїй книзі «*Die El-Amarna Tafeln*» він систематично порівняв тексти усіх знайдених табличок, долучивши до публікації коментарі О. Вебера та Е. Ебелінга¹⁴. У 1970 році вийшла праця А. Рейні, який видав знайдені пізніше 22 глиняні таблички¹⁵.

У складі експедиції Ф. Пітрі працював молодий вчений Г. Картер. Він зробив замальовки сцен з гробниці Ехнатона, зокрема, сцени похорону царівни Макетатон, які були опубліковані у 1892 році у «*The Daily Graphic*»¹⁶ у Лондоні. Ф. Пітрі належать і перші дослідження прикордонних стел Ахетатона. Через значну відстань стел від основних маршрутних шляхів, довгий час про їхнє існування не здогадувалися. Першою була відкрита Стела А, яка була відома Д. Вілкінсону, письменнику, мандрівнику та піонеру єгиптології. Зокрема, Стела А згадується в його праці «*Topography of Thebes and General view of Egypt*»¹⁷, яка вийшла у Лондоні у 1835 році. Також Стелу А змалював у 1827 році Р. Хей¹⁸, шотландський вчений. Про цю Стелу згадували у своїх працях такі видатні єгиптологи, як Р. Лепсіус та Д. Дарессі, який у 1893 році привів фрагмент ієрогліфічного

¹² Bezold C., Budge E.A.W. The Tell el-Amarna tablets in the British Museum with autotype facsimiles. – London, 1892.

¹³ Winekler H. Der Thontafelfund von El Amarna. – Berlin, 1889.

¹⁴ Knudtson J. A. Die El-Amarna-Tafeln, mit Einleitung und Erläuterungen. – Leipzig, 1915.

¹⁵ Reiney A. F. El-Amarna Tablets 359–379 / Alter Orient und Altes Testament. – Bd. 8. – Kevelaer, 1970.

¹⁶ The Daily Graphic. – Issue for 23 March 1892. – P. 13–14.

¹⁷ Wilkinson J. G. Topography of Thebes and General view of Egypt. – London, 1835. – P. 383.

¹⁸ Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. – Part V: Smaller tombs and boundary stelaе. – London, 1908. – Pl. XLIII.

тексту з однієї зі стел та її переклад¹⁹. Стела U, що знаходиться біля Північних гробниць, була відкрита у 1840 році єгиптологом Д. Гліддом. П'ять прикордонних стел згадує у своїй монографії німецький єгиптолог А. Відеманн²⁰. Ф. Пітрі у 1891 році призначив кожній зі стел літеру англійського алфавіту²¹ для більш зручної класифікації. Стели A, B, F знаходилися на західному березі, і J, K, L, M, N, P, Q, R, S, U та V на східному березі. Стела X була додана до списку Н. де Г. Девісом в 1901 році, і Н в 2006 році Г. Фенвіком. Сьогодні нараховується шістнадцять прикордонних стел.

Через десять років у 1901 році до Амарни прибув ще один видатний британський єгиптолог – Н. де Г. Девіс, у минулому студент Ф. Пітрі. Н. де Г. Девіс працював під патронатом «*Egypt Exploration Society (EES)*». У 1903–08 роках вийшло шість томів його археологічних звершень «*The Rock Tombs of El Amarna*»²², що були наповненні малюнками з іконографічними деталями, текстами Амарнських гробниць та їхніми перекладами. Також Н. де Г. Девіс надав коротку характеристику прикордонним стелам, замалював ієрогліфічні тексти та зображення, також зробив переклад текстів Стел K та X. Видання «*The Rock Tombs of El Amarna*» викликало великий інтерес до періоду правління фараона Ехнатона серед вчених усього світу.

У 1907 році в Амарну завітала німецька експедиція «*Deutsche Orient-Gesellschaft (DOG)*», головою якої був Л. Борхард. Розпочавши роботу в околицях міста на півдні, у 1911 році Л. Борхард перейшов до дослідження центральної частини Ахетатона. 6-го грудня 1912 року під час розкопок в квадраті P-47, позначеному на плані як руїни житлового будинку, під шаром піску виявилася майстерня придворного скульптора Тутмоса. Тут членами

¹⁹ Daressy G. Tombeaux et steles-limites de Hagi-Qandil // *Recueil de Travaux relatifs a la philologie et a l'archeologie egyptiennes et assyriennes*. – Paris, 1893. – P. 52–62.

²⁰ Wiedemann A. *Ägyptische Geschichte*. – Gotha, 1884. – S. 396–403.

²¹ Petrie F. W. M. *Tell el Amarna*. – London, 1974. – P. 5–6.

²² Davies N. de G. *The Rock Tombs of El-Amarna*. – Vol. I–VI. – London, 1903–1908.

експедиції Борхарда була знайдена колекція царських та приватних скульптурних портретів, загальною кількістю 20 екземплярів, яка сьогодні знаходиться в музеях усього світу. Серед найцінніших знахідок у майстерні Тутмоса – незавершений бюст Ехнатона та кольоровий вапняковий бюст цариці Нефертіті, що знаходяться сьогодні у Новому музеї в Берліні. Бюст довгий час знаходився у приватній колекції Д. Сімона, який був спонсором *DOG*, і лише у 1920 році переданий Пруссії, а в 1924 році бюст вперше експонувався на публіці.

Розкопки в Єгипті були перервані Першою світовою війною. Надалі з 1921 по 1936 роки в Амарні продовжили працювати експедиції британського «*Egypt Exploration Society (EES)*» під керівництвом Т. Піта²³, Л. Вуллі (який брав участь у дослідженні району будівельників в Ахетатоні)²⁴, Ф. Ньютона, Г. Франкфорта та Д. Пендлбері²⁵, який працював в Амарні в періоди 1926–1927 та 1931–1936 роках й описував у своїх статтях розкопки Центральної частини міста Ахетатона²⁶. Дослідження Т. Піта і Л. Вуллі увійшли до чотиритомного видання «*The City of Akhenaten*», перший том якого побачив світ у 1923 році²⁷. Саме таку назву і отримав увесь проект по дослідженню руїн в долині біля містечка Тель-ель-Амарна. Після виходу низки публікацій про Ехнатона та його міста, Амарнська доба почала все частіше фігурувати у наукових статтях.

В ході інтенсивних археологічних розкопок в Єгипті на початку ХХ століття, сліди Амарнського періоду почали знаходити і за межами Амарни. У 1905 році археолог Т. Девіс знайшов у Західних Фівах нерозграблену

²³ Peet T. E. Excavations at Tell el-Amarna // JEA. – 1921. – Vol. 7. – P. 169–185.

²⁴ Wooley C. L. Excavations at Tell el-Amarna // JEA. – 1922. – Vol. 8. P. 48–82.

²⁵ Pendlebury J. D. S. Report on the Clearance of the Royal Tomb at el-Amarna // ASAE. – T. 31. – 1931. – P. 123–125.

²⁶ Idem. The City of Akhenaten. – Part III: The Central City and the Official Quarters / Memoir of the Egypt Exploration Society. – Vol. 44. – London, 1951.

²⁷ Peet T.E., Woolley C.L. The City of Akhenaten I/ Memoir of the Egypt Exploration Society. – Vol. 38. – London, 1923.

гробницю батьків цариці Тії – Юйа та Туйа (KV 46)²⁸, а в 1907 році в Долині царів була відкрита гробниця KV 55²⁹, яка належала цариці Тії, матері Ехнатона, однак у золотому саркофазі в гробниці була знайдена мумія молодого чоловіка. Через 15 років у 1922 році у Долині царів Г. Картер здійснив найвідоміше відкриття в історії єгиптології – гробницю Тутанхамона (KV 62), який був, як вважається, сином та спадкоємцем Ехнатона. Гробниця, яка складалася з двох кімнат і двох невеликих приміщень була наповнена речами в Амарнському стилі. Було знайдено мумію молодого фараона та безліч речей побуту та царських регалій. Зокрема, у гробниці були цеп (Cairo J.E. 61760) та скіпетр-*ḥkꜣ* (Cairo J.E. 61762) зменшеного розміру з раннім іменем фараона – Тутанхатон. У ході подальшого дослідження виявилось, що багато речей з гробниці належали не самому Тутанхамону, а іншим членам його родини. Зокрема, нещодавні дослідження показали, що написи на канопічних саркофагах з гробниці KV 62 були перероблені під титулатуру Тутанхамона, але сліди попереднього імені володаря залишилися. Д. Аллен вважає, що реальним власником цих предметів була Нефернеферуатон – сопровителька Ехнатона, яка носила титул *ḥt-n-h.s* – «Діюча для свого чоловіка»³⁰.

У 30-х роках ХХ ст. до Амарнської експедиції входив відомий датський вчений-єгиптолог та сходознавець Г. Франкфорт³¹. Він недовгий час очолював експедицію «*Egypt Exploration Society (EES)*» в Ахетатоні. Особливо цікаві його досягнення у вивченні Амарнського настінного живопису³². У першій половині ХХ ст. виходять статті з історії та

²⁸ Davis T. M. The Tomb of Iouya and Touiyoy. – London, 1907.

²⁹ Davis T. M. The tomb of Queen Tiyi. – London, 1910.

³⁰ Allen J. P. The original owner of Tutankhamun's canopic coffins // Millions of Jubilees. Studies of Honor of David P. Silverman. – Cairo, 2010. – Vol.39. – P. 27–42.

³¹ Frankfort H. Preliminary Report on the Excavations at Tell el-Amarnah, 1926–1927 // JEA. – 1927. – Vol. 13. – P. 143–149.

³² Idem. The Mural Painting of El-Amarnah. – London, 1929.

дослідження міста Ахетатон відомого єгиптолога Ф. Л. Гріффіта³³. У 1933 році у періодичному науковому єгиптологічному виданні «*Journal of Egyptian Archaeology*» було опубліковано модель та план однієї з домівок Ахетатона, який належав вченому Л. Сетону³⁴. Також у багатьох експедиціях *EES*, зокрема і в Амарні, брав участь і відомий британський єгиптолог Е. М. Блекмен. Одна з його наукових статей присвячена дослідженню релігійних обрядів у храмі Атона³⁵.

Після Другої світової війни інтерес до Амарни послабшав. У другій половині ХХ століття, коли розкопки в Тель-ель-Амарні дозволили більш детально вивчити місто, з'явилося багато праць та наукових статей єгиптологів, присвячених розгляду архітектурних особливостей Ахетатона. Зокрема, це статті таких вчених як Д. Д. Куні³⁶, П. Крокер³⁷ та В. Девід³⁸. У цей період виходить багато фундаментальних серйозних досліджень доби правління Ехнатона.

У 1974 році британський археолог Ж. Т. Мартін³⁹ провів дослідження царської гробниці в Ахетатоні і опублікував двотомну монографію з копіями малюнків стін гробниці, скульптурних рельєфів⁴⁰. З 1977 року експедицією у Амарні керує британський єгиптолог, професор Кембриджського

³³ Griffith F. L. Stela in Honour of Amenophis III and Taya, from Tell el-Amarnah // *JEA*. – 1926. – Vol. 12. – P. 1–2.

³⁴ Lloyd S. Model of a Tell el-Amarnah House // *JEA*. – 1933. – Vol. 19. – P. 1–7.

³⁵ Blackman A. M. A Study of the Liturgy Celebrated in the Temple of the Aton at El-Amarna // *Recueil d'études à la mémoire égyptologiques dédiées Jean-François Champollion*. – Paris, 1922. – P. 505–527.

³⁶ Cooney J. D., Simpson W. K. An Architectural Fragment from Amarna // *Brooklyn Museum Bulletin*. – 1951. – No. 12/4. – P. 1–12.

³⁷ Crocker P. T. Status Symbols in the Architecture of El-Amarna // *JEA*. – 1985. – Vol. 71. – P. 52–65.

³⁸ David W. Two Compositional Tendencies in Amarna Relief // *AJA*. – 1978. – No. 82/3. – P. 387–394.

³⁹ Martin G. T. The Royal Tomb at El-'Amarna. – Part I: The Objects. – London, 1974.

⁴⁰ Idem. The Royal Tomb at El-Amarna. – Part II: The Reliefs, Inscriptions, and Architecture. – London, 1989.

університету Б. Кемп⁴¹. За цей час були дослідженні усі важливі частини міста, включаючи «Поселення робітників» (*Worksmen's village*), був зроблений детальний план Ахетатону, колекція Амарнського мистецтва поповнилася значними знахідками, предметами побуту та прикрасами. Важливими є також дослідження у сфері антропології, які демонструють рівень життя у новій столиці⁴². Починаючи з 1980-х років на основі матеріалів, зібраних експедицією Б. Кемпа виходять публікації вчених з розкопок і дослідженню окремих частин міста. Британський єгиптолог А. Боманн опублікувала у 1991 році статтю про розкопки маленьких каплиць у містечку робітників в Тель-ель-Амарні⁴³. Цікавою для даного дослідження є публікація єгипетської дослідниці С. Ікрам про сімейні усипальниці та культ царської родини в Амарні⁴⁴. Розгляду Великого гімну Атона присвятив статтю вчений Р. Гарі⁴⁵. Ф. Ветернед, що працював у 1990-х роках в Амарні під керівництвом Б. Кемпа, видав ряд публікацій, присвячених дослідженню настінного розпису у Великому палаці⁴⁶ на залишках Центрального мосту⁴⁷, у «Поселенні робітників»⁴⁸ та інших будівлях в Ахетатоні⁴⁹. З вересня 2006

⁴¹ Kemp B. J. *The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People*. – London, 2012.

⁴² Rose C. J. *Paleopathology of the commoners at Tell Amarna, Egypt, Akhenaten's capital city* // *Memorias do Instituto Oswaldo Cruz*, Vol. 101. – Rio de Janeiro, 2006. – P. 73–76.

⁴³ Bomann A.H. *The Private Chapel in Ancient Egypt: A Study of the Chapels in the Workmen's Village at El Amarna with Special Reference to Deir el Medina and Other Sites* // *Studies in Egyptology*. – London – New York, 1991.

⁴⁴ Ikram S. *Domestic Shrines and the Cult of the Royal Family at el-Amarna* // *JEA*. – 1989. – Vol. 75. – P. 89–101.

⁴⁵ Hari R. *New Kingdom Amarna Period: the Great Hymn to Aten* // *Iconography of Religions*. – Section XVI: Egypt, fasc. 6. – Leiden, 1985.

⁴⁶ Weatherhead F. J. *Painted Pavements in the Great Palace at Amarna* // *JEA*. – 1992. – Vol. 78. – P. 179–194.

⁴⁷ Weatherhead F. J. *Wall paintings from the Bridge in the Central City* // *Amarna Reports VI*. – Vol. 10. – London, 1995. – P. 399–410.

⁴⁸ Weatherhead F. J., Kemp B. J. *The Main Chapel at the Amarna Workmen's Village and its Wall Paintings / Excavation Memoir*. – Vol. 85. – London, 2007.

року виходить періодичний журнал «*Horizon*»⁵⁰, у якому публікуються нові археологічні знахідки, архівні матеріали та статті вчених, які працювали в Амарні. У 80-х роках ХХ століття на базі Дослідницького Комітету при Американському Філософському товаристві був створений проект по дослідженню прикордонних стел Тель-ель-Амарни. Цей проект очолив єгиптолог В. Мюрнейн. Протягом 6 тижнів команда Мюрнейна копіювала тексти та фотографувала стели на обох берегах Нілу. Результатом цієї експедиції стала праця «*The Boundary Stelae of Akhenaten*» з ієрогліфічними текстами усіх існуючих на сьогодні стел та їхнім перекладом англійською мовою, яка вийшла у 1993 році⁵¹. Цей проект є дуже важливим для збереження текстів прикордонних стел, адже стели постраждали від природної ерозії та від руки людини. Н. де Г. Девіс зазначив у своїй монографії 1908 року, що Стела Р була підірвана кілька років тому коптами, які вважали її входом до печери скарбів. Також, він писав, що краще за інших збереглася Стела S (станом на 1908 рік)⁵². Деякі стели розрізали на шматки і вивозили з країни для продажу. Фрагменти Стели R, наприклад, були куплені в 1940 році для музею Лувра в Парижі. Згодом така ж доля спіткала і Стелу S, шматки якої розійшлися по всьому світу. А в 2004 році Стела S разом зі статуями була підірвана вибуховими речовинами, її частини були згодом зібрані з метою відновлення стели. Стела F сьогодні майже повністю знищена, лише кілька рядків її тексту можна прочитати. Стела J також у руїнах, однією з причин цього є погана якість каменю, з якого вона була зроблена. Єгиптологи вважають, що стела почала обсипатися ще в

⁴⁹ Weatherhead F. J. Recording and conservation of painted plaster from the early excavations at Amarna // *Colour and Painting in Ancient Egypt*. – London, 2001. – P. 53–59.

⁵⁰ *Horizon*. The Amarna Project and Amarna Trust newsletter / Ed. by B. Kemp. Printed by Premier Printers Ltd., 2006.

⁵¹ Murnane W. J. van Siclen III C. C. *The Boundary Stelae of Akhenaten*. – London – New York, 1993.

⁵² Davies N. de G. *The Rock Tombs of El-Amarna*. – Part V: Smaller tombs and boundary stelae. – London, 1908. – P. 27.

давнину, незважаючи на це, вчені роблять все можливе, щоб зберегти прикордонні стели для майбутніх поколінь.

Важливі знахідки Амарнського періоду були зроблені і у старовинних Фівах (сучасні міста Карнак та Луксор), де Ехнатон царював перші п'ять років та збудував величезний храмовий комплекс. 1 липня 1925 року в ході роботи над збереженням східних воріт Карнацького храму експедицією М. Пілле (французького архітектора та голови Єгипетської служби старожитностей в Карнаці) були знайдені дві великі вапнякові статуї-колоси Ехнатона. Вони були відправлені до Каїрського музею під номерами Cairo J.E. 49528 та J.E. 49529. Надалі з 1926 по 1937 роки розкопки продовжував французький єгиптолог А. Шев'є. У своїх щорічних звітах в «*Annales du Service des Antiquités d'Égypte (ASAE)*» він описував знахідки як «дуже великі» та «дійсно незвичайні»⁵³. А. Шев'є знайшов 35 фрагментів колосів, він порівнював стиль зображення з колосами Осіріса. В ході дослідження було виявлено, що статуї Ехнатона були відділенні від колон, які згодом використовувалися як будівельний матеріал у постамарнські часи. А. Шев'є вказує, що статуї лежали лицем донизу, однак обличчя та картуші з іменем Атона на руках статуї не були пошкоджені.

Після знаходження колосів, які мали прикрашати внутрішній двір храму, вчені намагалися встановити розташування храмового комплексу Ехнатона у Карнаці. Ще у другій половині XIX століття дослідники почали знаходити дивні невеликі блоки на півдні від Карнацького храмового комплексу Амона. Експедицією Р. Лепсіуса у 1840-х роках було ідентифіковано та скопійовано декілька таких блоків, які мали розмір 52 × 26 × 24 см. Згодом ці блоки отримали назву *талатати*, що по-арабськи означає множина слова «три», можливо, так їх назвали арабські робітники, вимірюючи блоки довжиною у три ліктя. Так чи інакше, ця назва закріпилася у науковій літературі. Сектор, в якому були знайдені перші

⁵³ Chevrier H. Rapport sur les travaux de Karnak (mars-mai 1926) // ASAE. – 1927. – Vol. 27. – P.121.

талатати знаходився біля IX та X пілонів Карнацького храму Амона. Стало зрозумілим, що блоки потрапили туди при падінні з IX пілона під час землетрусу. Фараон XVIII династії Хоремхеб використовував талатати для будівельної програми в Карнацькому храмі Амона. Досліджуючи цю територію у 1882–1883 роках, Г. Масперо припустив, що храм Атона знаходився десь біля IX пілона. Розкопки 1890-х років у Луксорському храмі показали, що великий пілон Рамсеса II був також побудований з талататів. Д. Дарессі висунув гіпотезу, що сонячний храм розташовувався в Луксорі⁵⁴. У 1920-х роках талатати були знайдені у селищі Медамуді в 8 милях від Карнаку. У своїй монографії 1884 року історик А. Відеман підтвердив той факт, що II пілон храму Амона в Карнаці та великий хол за ним, які збудував Хоремхеб, були наповнені тисячами талататів⁵⁵. Невдовзі єгипетська Служба старожитностей (*Service de Antiquitès*) розпочала величезну програму по вилученню талататів з будівель Хоремхеба. Реконструкцією та вилученням талататів займався інспектор Г. Шев'є, який обіймав цю посаду з 1925 по 1953 рік. За цей час було вилучено близько двадцяти тисяч талататів з II пілона та гіпостильної зали. Таку ж роботу провели з IX пілоном храму Амона у 1960-х роках єгиптологи Р. Саад, М. Лауффрей та Ж. Голвін⁵⁶. Сьогодні нараховується близько сорока п'яти тисяч талататів. Незважаючи на таку значну кількість, зібрати повні сцени майже неможливо через те, що блоки постійно переміщали для будівництва інших споруд.

У 1975–1985 роках розкопки храму Атона продовжував американський єгиптолог Д. Редфорд, який у 1966 році створив проект «*Akhenaten Temple Project*» по вивченню Храмового комплексу Ехнатона в Карнаці, в основі якого було дослідження талататів – блоків, з яких будувалися архітектурні

⁵⁴ Daressy G. Notice explicative des ruines temple de Louxor. – Cairo, 1893. – P. 4.

⁵⁵ Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King. – Princeton – New Jersey, 1987. – P. 66.

⁵⁶ Ibid. – P. 67.

об'єкти в період правління Ехнатона⁵⁷. Розкопки Д. Редфорда встановили розміри храмового комплексу – 210 метрів на північ-південь і більше ніж 700 м на схід-захід, товщина стін складала 2 м, а висота сягала 9 м⁵⁸. У 2002–2003 роках розкопки продовжував Е. Брок, однак значних знахідок вже не було.

Таким чином, археологічні дослідження кінця ХІХ століття в Тель-ель-Амарні відкрили світу новий період в історії Стародавнього Єгипту і надали значну джерельну базу для подальшого детального вивчення років правління фараона-реформатора Ехнатона. Важливі знахідки були також здійснені в Карнаці, де розташовувався Храмовий комплекс бога Атона, зокрема, були знайдені статуї-колоси Ехнатона та талатати. Археологічні розкопки в Тель-ель-Амарні тривають і сьогодні, що надає нам нові матеріали для майбутніх досліджень.

1.2. Джерельна база дослідження

Період правління фараона Ехнатона налічує на сьогодні значну джерельну базу, яка продовжує поповнюватися завдяки археологічним розкопкам у Тель-ель-Амарні та в Долині царів. Усі джерела даного дослідження можна поділити на 4 групи: епіграфічні, образотворчі, археологічні та антропологічні. Однак, значна кількість основних епіграфічних джерел періоду правління фараона Ехнатона поєднує у собі ієрогліфічний текст та зображення, що дозволяє відносити такі джерела до змішаної групи. У роботі подані авторські україномовні переклади автентичних епіграфічних текстів з урахуванням перекладацької традиції іншими мовами, у разі відсутності доступу до оригінального ієрогліфічного джерела, автор використовує переклади (здебільшого англійськомовні) інших дослідників.

⁵⁷ Redford D. B. Akhenaten Temple Project. – Toronto, 1988.

⁵⁸ Redford D. B.. The Beginning of the Heresy / Freed, Mrkowitz and D'Auria, – Boston, 1999. – P. 51.

Епіграфічні джерела можна поділити на дві підгрупи: тексти, що були створені в період перших шести років царювання фараона Аменхотепа IV у Фівах, та джерела періоду перенесення царської резиденції у місто Ахетатон з 6-го року правління. Основними наративними джерелами першої підгрупи є *талатати* (стандартні кам'яні блоки, які містили малюнки та написи у новому стилі) з Карнацького храмового комплексу, який складався з чотирьох будівель: *Gm(t)-p3-Itn* – «Атон знайдений», *Hwt-bnbn* – «Маєток каменю-бенбен», *Rwd-mnw-n-Itn-r-nhh* – «Стійкі монументи Сонячного диску навечно» та *Tni-mnw-n-Itn-r-nhh* – «Піднесені монументи Сонячного диску навечно», що датуються 2–5 роками правління фараона Аменхотепа IV. Талатати містять, окрім текстів, і малюнки, що дозволяє відносити їх також до групи *образотворчих* джерел. Талатати демонструють нам трансформацію образу бога Сонця нового культу та зміни у зображенні царя та членів його родини, які поступово починають все більше вирізнятися від канону. Фараон зображений тут з витягнутим підборіддям, розкосими очима та пухлими губами. Незвичні й самі пози царя і цариці на рельєфах: вони зображені в повному профілі, без необхідного за каноном умовного фасного розвороту плечей.

В ході досліджень в рамках проекту *The Akhenaten Temple Project* під керівництвом американського єгиптолога Д. Редфорда було встановлено, що існує два види рельєфного декорування сцен талататами: протяжний («stretcher») та короткий («header»). Деякі сцени постійно повторюються, наприклад сцени підношення. У цих сценах завжди зображується фараон Аменхотеп IV, іноді цариця Нефертіті та царівни, картуші з титулами незмінні на всіх копіях сцен, також там зображується сонячний диск і стіл з підношеннями. Через частоту використання цієї сцени на талататах реконструювати її можливо лише за одним з уламків. Сонячний диск має свою титулатуру, яка закінчується словами: *Itn ʕnh wr imy h(3)b-sd hr ib Itn m*

*Rwd-mnw-n-Itn-r-nhh*⁵⁹ – «Атон живий, величний у святкуванні *хеб-седу*, в серці Атона в *Rwd-mnw-n-Itn-r-nhh*», де після фрази «в серці Атона в ...» (Рис. В.16., В.17.) йде назва одного з чотирьох храмів бога сонця в Карнаці. За цією фразою можна зрозуміти з якого храму походить талатат. Однак, існує група талататів з т.зв. рідкісними сценами, які зустрічаються у двох-трьох екземплярах. Реконструкція таких сцен є дуже важкою. Результати досліджень та фотографії талататів з усіх чотирьох споруд Карнацького комплексу Ехнатона надруковані у чотиритомнику під керівництвом голови проекту по дослідженню храму Д. Редфорда⁶⁰.

Важливими є дослідження святкування *хеб-седу* (єг. *hb-sd*) фараоном Аменхотепом IV у храмі *Gm(t)-p3-Itn*, сцени якого найчастіше зустрічаються на талататах. Їм присвячена монографія Д. Гохарі⁶¹, в якій були опубліковані фотографії талататів, що складають сцени святкування *хеб-седу*, а також представленні окремі фрагменти, які поки неможливо скомпіювати.

Також важливим епіграфічним джерелом раннього періоду правління фараона Аменхотепа IV є стела у Гебель-ель-Сілсіла⁶², яка містить оголошення царя про початок будівництва храмового комплексу в Карнаці.

Основними епіграфічними джерелами періоду перенесення столиці до новозбудованого міста Ахетатона слугують прикордонні стели, які визначали його межі. Ці кам'яні стели були висічені у скелях. Кожна з них мала прямокутну форму із закругленою вершиною, часто поряд зі стелами були висічені також скульптурні композиції фараона Ехнатона, його

⁵⁹ Талатат TS 5626 (Redford B. D. The Akhenaten Temple Project. – Vol. II: *Rwd-mnw*, Foreigners and Inscriptions. – Toronto, 1988. – Pl. 15).

⁶⁰ Redford D. B. The Akhenaten Temple Project. – Vol. I: Initial Discoveries. – Toronto, 1976; Idem. The Akhenaten Temple Project. – Vol. II: *Rwd-mnw*, Foreigners and Inscriptions. – Toronto, 1988; Idem. The Akhenaten Temple Project. – Vol. III: The Excavation of Kom el-Ahmar and Environs. – Toronto, 1994; Gohary J., Redford D. B. The Akhenaten Temple Project. – Vol. IV: The tomb of Rea (TT 201). – Toronto, 1994.

⁶¹ Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – London – New York, 1992.

⁶² Текст стели в Гебель-ель-Сілсіла / Пер. англ. Murnane W. Texts from the Amarna Period in Egypt. – Atlanta (Georgia), 1995. – P. 29–30.

дружини цариці Нефертіті та їхніх доньок. Стели були вкриті лініями ієрогліфічного тексту (вертикальними та горизонтальними) офіційного проголошення заснування нової столиці. Також у верхньому регістрі було зображення царської сім'ї у поклонінні богу Атону. Коли стели були завершені, вони мали білий яскравий колір, щоб їх було видно здалеку⁶³. Археолог Ф. Пітрі у 1891 році призначив кожній з них літеру англійського алфавіту⁶⁴.

Сьогодні налічується *шістнадцять прикордонних стел*. Три з них знаходяться на західному березі Нілу (стели А, В, F), інші на східному (стели J, K, L, M, N, P, Q, R, S, U, V, X та H). Усі прикордонні стели поділяються на дві групи, в залежності від дати їхнього встановлення. Першими на східному березі були встановлені стели X та M, як орієнтири північного та південного кордонів міста. Однак, як вважається сьогодні, погана якість стели M стала зрозумілою вже після її завершення, тому на півдні з'явилася її копія – Стела K⁶⁵. Усі три стели були встановлені на 5-му році правління Аменхотепа IV і носять сучасну назву – стели «Раннього проголошення». Можливо, стели були встановлені набагато пізніше вказаної на них дати⁶⁶. Після початку будівництва та розширення міста Ахетатона було встановлено ще тринадцять стел, що датуються 6-им та 8-им роками правління та називаються в єгиптологічній літературі стелами «Пізнього проголошення»⁶⁷.

Усі прикордонні стели мають однакову модель та структуру. У висоту стели сягають близько 6 м та 2 м у ширину. Умовно структуру кожної з них можна поділити на три регістри: *іконографічна частина, вертикальні*

⁶³ Kemp B. J. The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People. – P. 33.

⁶⁴ Petrie F. W. M. Tell el Amarna. – London, 1974. – P. 5–6.

⁶⁵ Ibid. – P. 14.

⁶⁶ Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-хотпа IV. – Ч. 1. – Москва, 1967. – С. 93.

⁶⁷ Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. – Part V: Smaller tombs and boundary stelaе. – London, 1908. – P. 26.

колонки та горизонтальні рядки ієрогліфічного тексту⁶⁸. Тексти стел «Раннього проголошення» майже ідентичні, однак зіставлення трьох копій вказує на різницю не тільки в наборі ієрогліфічних знаків, але й текстові варіації – різне вимовляння і навіть видозміна слів, які можуть передаватися у пропусканні цілих фраз, що й приводить до змін у кількості ієрогліфічних груп у кожному рядку. Всі стели «Пізнього проголошення» теж мають різну кількість вертикальних колонок і горизонтальних рядків ієрогліфічного тексту. Також розрізняється кількість ієрогліфічних знаків у рядках на кожній із стел. Наприклад, Стела А містить 25 горизонтальних рядків тексту, тоді як Стела Q – 27 рядків, при тому, що тексти їх майже ідентичні⁶⁹.

Кожну прикордонну стелу супроводжувала група статуй царської сім'ї. Навіть сьогодні можна відзначити вражаючі деталі статуй, виконаних в амарнської манері⁷⁰. На залишках статуй біля Стели N збереглися фрагменти корони та одягу. Однак майже на всіх статуях прикордонних стел були збиті обличчя. Навіть Н. де Г. Девіс відзначає цей факт, хоча при ньому статуї були в кращому стані⁷¹. Фрагменти обличчя знаходили в піску біля стел N і Q. Знищення є результатом ненависті до самого царя і його релігійного перевороту. Прикордонні стели є офіційним декретом про встановлення в країні нової релігійної ідеології, яка зміцнює владу царя, наділяючи фараона, як сина Атона, повноваженнями верховного жерця. Іконографічний реєстр і скульптурні композиції прикордонних стел підносять в божественний ранг також всю сім'ю фараона за допомогою використання ритуальної

⁶⁸ Заплетнюк О. А. Порівняльна характеристика та стилістичні відмінності прикордонних стел «Раннього проголошення» // Гілея. Науковий вісник. – 2015. – № 103 (12). – С. 11.

⁶⁹ Заплетнюк О. А. Пограничные стелы «Позднего провозглашения» в Ахетатоне // Гуманитарные и юридические исследования. – Ставрополь, 2015. – № 2 – С. 9.

⁷⁰ Вона ж. Прикордонні стели Ахетатона: характеристика та особливості // Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура. – К., 2014. – С. 81.

⁷¹ Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. – Part V. – P. 26.

атрибутики, демонструючи новий стиль зображення, що різко контрастує з традиційним давньоєгипетськими стилем.

Прикордонні стели можна віднести як до *епіграфічної*, так і до *образотворчої* групи джерел. Сам текст має велике значення для вивчення Амарнського періоду. Фараон наголошує, що це місце вказав йому бог Атон і що належить воно лише йому. Ехнатон перераховує і називає основні культові споруди, які мають бути збудовані тут. Зокрема, два храми: *Pr-Itn* – головний храмовий комплекс бога Атона в Ахетатоні та *Hwt-Itn* – малий храм, який розташовувався на півдні від царського палацу. Він наголошує на повсякденних підношеннях сонячному богу, а також говорить, що саме в Ахетатоні він збудує собі, цариці Нефертіті та доньці Мерітатон гробниці. Тобто, основні засади нового релігійного культу були затвердженні на прикордонних стелах, текст яких дійшов до сьогодні і використовується як нарративне та візуальне джерело у нашому дослідженні.

До періоду правління фараона Ехнатона у новій столиці відносяться два важливих епіграфічних джерела – *Великий* та *Малий Гімни Атону*. Великий Гімн Атону сьогодні представляє найширше викладення доктрини культу Атона. Він зберігся лише в одному екземплярі у гробниці вельможі Ейє (AT 25), майбутнього фараона Єгипту. Великий Гімн Атону вперше був досліджений та перекладений американським єгиптологом Д. Г. Брестедом у 1895 році у його дисертаційній роботі, захищеній у Берлінському університеті «*De Hymnis in Solem sub Rege Amenophide IV conceptis*»⁷². Текст Гімну був скопійований у 1883–84 роках французьким єгиптологом У. Буріаном⁷³. У 1890 році текст був знищений на третину. Над Великим гімном працювали також О. Масперо та А. Ерман. Переклад гімну Атона призвів до сенсації, адже текст почали порівнювати зі 104 Псалмом. Один з повних і «хрестоматійних» перекладів Великого Гімну поданий у роботі

⁷² Hornung E. Akhenaten and the Religion of Light / Transl. by D. Lorton. – Ithaca – New York, 1999. – P. 10.

⁷³ Bouriant U. Fouilles à Tell-el-Amarna. Les Papyrus d'Akhmim. – Leroux, 1889.

М. Ліхтайм⁷⁴. Інші гробниці містять багато молитов та гімнів, які адресовані Атону, або Атону та фараону разом. Ці написи є дуже схожими, що говорить про їхнє походження зі спільного джерела, яке було створене царськими писарями.

Скорочена версія Великого Гімну була знайдена, окрім північної гробниці жерця *Mry-R^c* (АТ 4), ще у чотирьох південних гробницях: «управителя і скарбничого» *Twtw* (АТ 8), «очільника поліції» *M^chw* (АТ 9), «царського писаря» *Iry* (АТ 10) та «царського писаря» *3ny* (АТ 23). Н. де Г. Девіс назвав цей текст *Малим Гімном Атону*⁷⁵. Ця назва так і закріпилася в науці. Текст Малого Гімну записаний ієрогліфами в новому писемному стилі, введеному у вживання в період правління Ехнатона.

П'ять копій Малого Гімну можна поділити на дві групи. Перша містить тексти з гробниці *3ny* та *Mry-R^c*, друга – версії з останніх трьох гробниць. Окрім незначних текстових варіацій, основною відмінністю між цими двома групами є те, що жерці *3ny* і *Mry-R^c* самі декламують гімн. Тоді як в інших трьох гробницях гімн промовляється царем. Складається враження, що Малий Гімн (на відміну від Великого Гімну) був створений з частинок і фрагментів формулювань офіційного царського вчення. Хоча поєднання цих фрагментів виконане з притаманною цьому жанру красою. Про цю особливість Малого Гімну наголошував ще Н. де Г. Девіс. Зокрема, він пише, що жодна з версій Малого Гімну не дає відчуття оригінальної композиції. Всі фрази не поєднанні, вони розділені на дві частини⁷⁶. За його словами перша частина закінчується фразою «*Син твій чистий для виконання звеличання, о Атон, що живе в появі своїй*»⁷⁷. А друга

⁷⁴ Lichtheim M. *Ancient Egyptian Literature*. – Vol. II: *The New Kingdom*. – Berkeley, 1976. – P. 96–100.

⁷⁵ Davies N. de G. *The rock tombs of El Amarna*. – Part IV: *The tombs of Penthu, Mahu and others*. – London, 1906. – P. 26.

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ Заплетнюк О. А. Малий Гімн Атону // *Сходознавство*. – 2014. – № 67. – С. 43.

починається словами «Син Ра». Текст між цими двома фразами міг бути використаний з третього джерела⁷⁸.

Н. де Г. Девіс був першим єгиптологом, який переклав Малий Гімн Атону на англійську мову у своїй праці «*The rock tombs of El Amarna. Part IV: The tombs of Penthu, Mahu and others*», яка вийшла у 1906 році в Лондоні. Він видав синопсис усіх версій Малого Гімну з п'яти гробниць⁷⁹, що відкрило можливості для критичного та текстологічного дослідження Гімну. У 1922 році єгиптолог А. Шарф видав переклад тексту німецькою мовою у праці «*Aegyptische Sonnenlieder*»⁸⁰. Наступні публікації з перекладом Малого Гімну були зроблені у 1923 році британським єгиптологами Е. А. Баджем⁸¹ та М. Сендман⁸² у 1938 році. До класичного перекладу також належить переклад Гімну у хрестоматійному виданні М. Ліхтайм⁸³.

В основу даного дослідження також були покладені тексти Амарнського архіву, який представляє собою збірник важливих клинописних документів періоду XVIII династії. У 1987 році дослідник В. Моран видав працю «*The Amarna Letters*», в якій були зібрані усі тексти Амарнського архіву з перекладом та коментарями⁸⁴. А. Рейні у 2015 році представив світові нову книгу «*The El-Amarna Correspondence*», куди увійшли нові дослідження та детальна характеристика документів Амарнського архіву⁸⁵.

⁷⁸ Davies N. de G. *The rock tombs of El Amarna. – Part IV. – P. 27.*

⁷⁹ *Ibid.* – Pl. XXII, XXIII.

⁸⁰ Scharff A. *Aegyptische Sonnenlieder. – Berlin, 1922. – S. 67–69.*

⁸¹ Budge E. A. W. *Tutankhamen, Amenism, Atenism and Egyptian monotheism, with hieroglyphic texts of hymns to Amen and Aten. – London, 1923. – P. 116–122.*

⁸² Sandman M. *Texts from the time of Akhenaten. – Bruxelles, 1938. – P. 10–21.*

⁸³ Lichtheim M. *Ancient Egyptian Literature. – Vol. II: The New Kingdom. – Berkeley, 1976. – P. 91–92.*

⁸⁴ Moran W. *Amarna Letters. – London, 1992.*

⁸⁵ Reiney A. F. *The El-Amarna Correspondence. A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of All Extant Tablets. – Boston, 2015.*

Клинописні таблички Амарнського архіву були знайдені у міжнародному відділі кореспонденції фараона, так званому «Будинку кореспонденції фараона». З 382 табличок лише 32 була не листами. Серед них були лексичні тексти (ЕА 351-24, 373), списки товарів (ЕА 374), складова азбука (ЕА 348, 350, 379) та літературні тексти (ЕА 340–41, 356–59, 375). Табличка за номером ЕА 368 містила у собі єгипетсько-аккадський словник, де єгипетські слова були написані клинописом.

Амарнський архів листів поділяється на *дві* групи: перша група містить більше 300 табличок, де висвітлюється кореспонденція єгипетського фараона з васальними царствами у Ханаані та Північній Сирії, другу групу з 44 листів складають документи кореспонденції Єгипту з іншими могутніми державами. Незважаючи на те, що архів знаходився в Ахетатоні, найраніші документи датуються останніми роками правління фараона Аменхотепа III. Скоріше за все, уся державна кореспонденція була перенесена за наказом Ехнатона у нову столицю, де розташовувався царській двір. Амарнський архів містить у собі тридцятирічну історію кореспонденції єгипетського фараона з іншими державами від 30-го року правління Аменхотепа III до 3-го року правління Тутанхамона.

Більшість листів з Амарнського архіву написані клинописом аккадською (старо-вавилонською) мовою – однією з найдавніших семітських мов. Аккадська мова була мовою міжнародного спілкування у середині XIV ст. до Р.Х., для єгипетського царя та його Ханаанських васалів ця мова була іноземною. Розповсюдження Амарнських листів у всьому Ханаані говорить про наявність у багатьох царствах того часу освічених писарів. Незначна частина листів, які надсилалися «великим царям» були написані їхніми рідними мовами: ассирійською (ЕА 15), хурритською (ЕА 24), та хеттською (ЕА 31-32)⁸⁶.

Царі Вавилону (ЕА 1–14), Ассирії (ЕА 15–16), Мітанні (ЕА 17, 19–30), Хеттської держави (41–44), царства Арцави (ЕА 31–32) та Аласії (ЕА 33–40)

⁸⁶ Moran W. Amarna Letters. – P. 23.

звеличувалися «великими царями», називали один одного за іменем та братами єгипетського царя. Ці правителі мали рівний з єгипетським фараоном статус⁸⁷. Царі цих держав обмінювалися посланцями з дарунками та листами. Через листи також домовлялися про шлюби. Однак, лише єгипетський фараон отримував царівен з інших царств. Так, Аменхотеп III був одружений на вавилонській царівні, двох дочках царя Мітанні та царівні з Арцави. Такі шлюби були вигідними й через величні подарунки до весілля. Однак, іноземна царівна ніколи не могла отримати титулу «Великої дружини фараона» (цариці), який завжди закріплювався за єгиптянками. Закордонні царівни поповнювали гарем у якості другорядних дружин⁸⁸. Але жоден з «великих царів» не дочекався єгипетської нареченої, адже єгиптяни ніколи не віддавали своїх жінок за кордон.

Амарнський архів є важливим джерелом періоду правління Ехнатона, де розкривається міжнародна ситуація в Амарнський період і характеризуються дії фараона на міжнародній арені. Влада фараона на той час була дуже могутньою, цар Мітанні, наприклад, коли просив допомоги від фараона на боротьбу з хеттами, називав єгипетського правителя «царем», фараон у відповідь, частіше за все звертався по імені до іноземного царя, наголошуючи, що зараз «говорить цар» (фараон Єгипту). Також листи доводять, що в Амарнську добу не проводились військові кампанії за межами держави.

У роботі також були використані у якості наративних джерел написи на предметах матеріальної культури та побуту, які були знайдені в ході розкопок в Тель-ель-Амарні, а також написи на погребальному інвентарі з гробниць KV 62, KV 55 та Царської гробниці в Амарні.

Джерела *образотворчої групи* охоплюють рельєфи та розписи храмів, палаців, приватних будівель Ахетатону, та Амарнських гробниць, статуї

⁸⁷ Ibid. – P. 62.

⁸⁸ Schulman A. R. Diplomatic Marriage in the Egyptian New Kingdom // JNES. – 1979. – Vol. 38. No 3. – P. 183–184.

фараона та членів його родини. Часто рельєфи і статуї супроводжуються ієрогліфічними текстами, що відносить їх і до групи епіграфічних джерел. Образотворчі джерела також можна поділити на дві підгрупи: ті, що були створені в період перших шести років царювання фараона Аменхотепа IV у Фівах, та джерела періоду перенесення царської резиденції у місто Ахетатон з 6-го року правління.

Основною рисою Амарнського мистецтва був відхід від традиційних канонів зображення, що були незмінними в Єгипті протягом багатьох століть. Своєрідність пам'яток часів Ехнатона в тому, що все, створене в той період, стало закономірним наслідком його реформи та було тісно пов'язано з новим, більш реалістичним за своєю суттю світоглядом. Як відомо, в Єгипті зображення богів завжди збігалися з подобою правлячого фараона, щоб наочно демонструвати божественне походження останнього. Тому, якщо б і тепер царя продовжували зображати згідно з традицією, то його образ мав би збігатися з образами тих богів, культу яких він переслідував. За часів Ехнатона фігури царя, цариці та їхніх дітей, і в скульптурі, і на рельєфах повинні були мати нове обличчя, позбавлене іконографічної схожості з зображеннями древніх богів.

З перших п'яти років правління, які Ехнатон провів у Фівах, збереглися до нашого часу, так звані, *колоси Ехнатона*, статуї, що колись прикрашали внутрішній двір храму *Gm(t)-p3-Itn* на півночі від Фіванського храму Амона. Лише два з 35-ти знайдених фрагментів цих статуй представляють Ехнатона майже у повний зріст до колін (Cairo J.E. 49529 та Cairo J.E. 55938), інші колоси збереглися фрагментарно. Більшість з колосів Ехнатона знаходяться в Єгипті (Cairo J.E. 49529, J.E. 99065, J.E. 98894, J.E. 98915, Luxor J. 55, J. 53 тощо). Фрагмент колосу Ехнатона знаходиться в музеї Лувру в Парижі (Louvre E. 27112). У 2010 році вийшла монографія Л. Манніш⁸⁹, яка присвячувалась дослідженню всіх існуючих фрагментів колосів Ехнатона, було зроблено їхнє каталогування та опис.

⁸⁹ Mannishe L. The Akhenaten Colossi of Karnak. – Cairo, 2011.

Основну кількість статуй Амарнської доби знайшли при розкопках Ахетатона, починаючи з 1891 року. Можна виділити дві статуї молодого фараона, виконані у більш традиційній манері. Статуя Ехнатона з музею Лувра в Парижі (Louvre N. 831) та вапнякова статуя Ехнатона у блакитній короні, що приносить дари (Cairo J.E. 43580). Як вважається, одним з небагатьох реалістичних зображень фараона Ехнатона та цариці Нефертіті є невелика вапнякова кольорова статуя з музею Лувра в Парижі (Louvre E. 15593). Також існує серія бюстів молодого фараона з витонченими реалістичними рисами обличчя, які представляють його як досить привабливу людину. Це вапнякова голова Ехнатона з Каїрського музею (Cairo J.E. 67921 A), вапняковий бюст у Парижі (Louvre E. 11076), голова Ехнатона з музею Кестнера в Ганновері (1964.3).

Через велику зацікавленість старожитностями у XIX та XX ст. багато статуй з Ахетатону опинилися в різних музеях світу. Зокрема, Британський музей має у своїй колекції вапняковий фрагмент обличчя Ехнатона з Великого храму Атона в Амарні (BM EA 13366). У Новому музеї в Берліні виставлена одна з найвідоміших реліквій Ахетатону, перлина Амарнського мистецтва – бюст цариці Нефертіті (Berlin ÄM 21300), знайдений у 1912 році німецьким археологом Людвігом Борхардтом в скульптурній майстерні Тутмоса. Також для даного дослідження слід виділити кам'яну голову Нефертіті зі статуї біля прикордонної стели (Berlin ÄM 21358). Найвідомішим зображенням Ехнатона у більш пізньому віці є голова з вапняку у Новому музеї в Берліні (Berlin ÄM 21351). Єгипетський музей у Каїрі також у своїй колекції має чудову незакінчену голову цариці Нефертіті з кварциту (Cairo J.E. 59286). В музеї Лувру в Парижі зберігається вапнякова кольорова голова царівни Амарнської доби (Louvre E. 14715). Окремо слід виділити низку ушебті Ехнатона, зокрема ушебті Ехнатона з кварциту (Cairo J.E. 96830), ушебті з граніту у Бруклінському музеї в США (35.1867) та дві ушебті Ехнатона з кварциту з Музею мистецтв Метрополітен (MMA 66.99.35

та 47.57.20). У Бруклінському музеї є також невелика вапнякова статуетка, як вважається, Ехнатона у блакитній короні (29.34).

Окрему групу представляють приватні стели із зображенням царської сім'ї: стела з вапняку зі сценою поклоніння Атону (Cairo TR 10/11/26/4), вапнякова стела з зображенням Ехнатона у блакитній короні під променями сонячного Атона (BM EA 24431; 63778), стела з Амарни із зображенням Аменхотепа III та його дружини Тії (BM EA 57399), стела з зображенням Нефертіті, яка вдягає намисто Ехнатону (Berlin ÄM 14511), фрагмент стели, на якому Нефертіті сидить на колінах свого чоловіка (Louvre E. 11624), домашній вівтар із зображенням Ехнатона з сім'єю (Berlin ÄM 14145), стела з вапняку із зображенням Ехнатона з сім'єю (Cairo J.E. 44865) та вапнякова стела із зображенням Ехнатона та Нефертіті (Berlin ÄM 17813).

Слід також виділити декілька фрагментів талататів, де збереглося обличчя Ехнатона: фрагмент талатату із зображенням Ехнатона у червоній короні (Cairo J.E. 65041), талатат із зображенням Ехнатона з жертвовною качкою з музею мистецтв Метрополітен у Нью-Йорку (MMA 1985.328.2), та фрагмент обличчя фараона (MMA 21.9.13), талатат із зображенням Ехнатона у Єгипетському музеї у Каліфорнії (RC 2070), фрагмент зображення Ехнатона в Берліні (Berlin ÄM 7967) та фрагмент зображення Ехнатона в музеї Єгипетської Археології Пітрі у Лондоні (UC 402). Існує також три зображення Ехнатона в образі сфінкса: у Бостонському музеї образотворчого мистецтва (64.1944), в музеї Кестнера в Ганновері (1964.3) та в музеї Лувру в Парижі (Louvre E. 15589). В Єгипетському музеї в Каїрі зберігається фрагмент розпису підлоги з Південного палацу (Cairo J.E. 33030–33031), на якому зображені птахи та рослини; вівтар з зображенням царської родини у молитві Атону з дому Панехесі (Cairo J.E. 65041).

До змішаної групи *образотворчих* та *епіграфічних* джерел слід віднести рельєфи та тексти Амарнських гробниць. Усі відкриті на сьогодні гробниці в Амарні поділяються на дві групи: Північні та Південні гробниці. Окремо слід виділити також Царську гробницю. Північні гробниці розташовані у

скелях на південно-східному напрямі від Ахетатона і нараховують шість гробниць. Гробниця *Hwꜣ* (АТ 1), «наглядача царського гарему та скарбниць, управляючого цариці Тії», містить важливі сцени з відвідуванням міста Ахетатона матір'ю Ехнатона царицею Тією⁹⁰, і сцени шанування фараона іноземними племенами на 12-ому році його правління⁹¹. У гробниці *Hwꜣ* також присутня традиційна для Амарни сцена з нагородженням під «Вікном Явищ»⁹².

Гробниця номер 2 (АТ 2) належала «царському писарю, наглядачу двох скарбниць, наглядачу гарему цариці Нефертіті» *Mry-Rꜥ* (II). Тут збереглися рельєфи із зображенням іноземних племен⁹³ та унікальна сцена зі Семнехкара та Мерітатон, як царя та цариці⁹⁴. У гробниці *Iꜥh-ms*, «писаря фараона й управителя маєтку Ехнатона» (АТ 3) збереглися зображення армії, яка супроводжує царське подружжя з палацу у храм⁹⁵. Велика гробниця під номером 4 (АТ 4) належала «верховному жерцю Атону в Ахетатоні» *Mry-Rꜥ*. Окрім значної кількості рельєфів із зображенням царської родини та самого великого жерця у підношенні богу Атону, тут зберігся текст, так званого *Малого гімну Атону*⁹⁶. Гробниця *Mry-Rꜥ* також відома своїми рельєфами царських садів⁹⁷ і першим зображенням шадуфу⁹⁸, який, можливо, був придуманий спеціально для Амарнських садів. Неподалік розташовується гробниця *Pntꜣw* (АТ 5), який був «царським писарем та головним слугою Атона в Ахетатоні». План даної усипальниці схожий на гробницю *Iꜥh-ms*, тут

⁹⁰ Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part III: The tombs of Huy and Ahmes. – London, 1905. – Pl. IV, VI.

⁹¹ Ibid. – Pl. XIV.

⁹² Ibid. – Pl. XVI.

⁹³ Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part II: The tombs of Panehesy and Meryra II. – London, 1905. – Pl. XXXVII, XXXVIII, XXXIX.

⁹⁴ Ibid. – Pl. XLI.

⁹⁵ Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part III: The tombs of Huy and Ahmes. – London, 1905. – Pl. XXX.

⁹⁶ Idem. The rock tombs of El Amarna. – Part I: The tomb of Meryra. – London, 1903. – Pl. XXXVII.

⁹⁷ Ibid. – Pl. XXX.

⁹⁸ Ibid. – Pl. XXXII.

також збереглося багато рельєфів із зображенням царської родини. Останньою серед Північних гробниць є гробниця «головного слуги Атона в храмі Атона в Ахетатоні» *P3-nḥsy* (АТ 6), тут знаходяться рельєфи царської родини у поклонінні Атону, також присутнє зображення сестри Нефертіті Мутнеджмент⁹⁹. У гробниці *P3-nḥsy* можна зустріти рельєфи із зображенням армії, яка супроводжує Ехнатона та його сім'ю¹⁰⁰, також є сцена з нагородженням самого *P3-nḥsy* царем під «Вікном Явищ»¹⁰¹. Південні гробниці складають більш чисельнішу групу і нараховують близько 26 гробниць, з яких ідентифікованими є лише 13. Особливим джерелом є також царська гробниця в скелях Амарни, яка була збудована для Ехнатона, царівни Макетатон, та, можливо, цариці Тії.

Дослідженню царської гробниці присвятив монографію Г. Т. Мартін. Вона складається з двох частин¹⁰². У гробниці була і додаткова камера, як вважається, для Нефертіті. Рельєфи царської гробниці та написи дуже пошкоджені, однак для нашого дослідження вони надто важливі. Зокрема, змістовною є сцена похорону царівни Макетатон, де Ехнатон зображений у сильному горі. Також у царській гробниці було знайдено саркофаг Ехнатона, який був повністю розбитий¹⁰³.

Комплекс археологічних джерел представляють залишки будівель міста Ахетатона, у тому числі реконструкції на основі археологічних даних двох храмів бога Атона – *Pr-Itn* та *Hwt-Itn*, Великого царського палацу, палацового комплексу *M3rw-Itn* та приватних будівель. Завдяки розкопкам в Тель-ель-Амарні можливо реконструювати цілісний план міста та розташування основних культових споруд.

⁹⁹ Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part II. – Pl. XXXVII, XXXVIII, XXVII.

¹⁰⁰ Ibid. – Pl. XIII.

¹⁰¹ Ibid. – Pl. X.

¹⁰² Martin G. T. The Royal Tomb at El-Amarna. – Part I: The objects. – London, 1974; Idem. The Royal Tomb at El-Amarna. – Part II: The reliefs, inscriptions and architecture. – London, 1989.

¹⁰³ Idem. The Royal Tomb at El-Amarna. – Part I. – Pl. 6–15.

У вивченні періоду життя правителів Стародавнього Єгипту не набувають такого значення дослідження їхніх останків, як у випадку з фараоном Ехнатом. Через незвичність його зображень, яким притаманні гіперболізованість та неприкрита жіночність, протягом 150 років, з моменту першого виявлення рельєфів в Амарні, серед вчених тривають дискусії про хвороби, якими міг страждати Ехнатон. Ця тема є дуже важливою для дослідження періоду його правління та сутності релігійних реформ, адже хвороба, якщо вона була тяжкою, могла впливати на психічний та фізичний стан фараона. Тому, для даного дослідження нами були також залучені *антропологічні* джерела та висновки сучасного дослідження мумій правлячого дому XVIII династії.

Гробниця, що була збудована для Ехнатона в Ахетатоні, дійшла до нас у зруйнованому стані. Там були знайдені залишки саркофагу з картушами власника, сьогодні він знаходиться у Єгипетському музеї в Каїрі. Мумії у гробниці не було, і багато дослідників вважали, що вона знищена послідовниками старого режиму. Однак, у 1907 році у Долині Царів археолог Т. М. Девіс відкрив гробницю KV 55, у якій був знайдений антропоморфний саркофаг, вкритий золотом (Cairo J.E. 39627) (Рис. Е.16а.). Обличчя власника на кришці саркофага було збито, як і його ім'я (Рис. Е.16.). Однак не було жодних сумнівів, що цей саркофаг належить царській особі через характерну позу рук та картуші з іменем власника. Через написи у гробниці, які були присвячені цариці Тії та перший огляд мумії, що була визначена жіночою через широкі стегна, Т. М. Девіс не сумнівався, що знайшов гробницю цариці Тії¹⁰⁴.

Залишалось питання – чи належить мумія у гробниці самій цариці. Більш детальне дослідження останків з KV 55, які потрапили до Каїру під номером CG 61075 виявили, що це молодий чоловік, в момент смерті якому було близько 25–26 років. Хоча ця цифра також була спірною, адже беручи до уваги індивідуальні особливості кожної людини, цей вік може складати

¹⁰⁴ Davis T. M. The tomb of Queen Tiye. – London, 1910. – P. VII.

плюс-мінус три роки¹⁰⁵. Ім'я на саркофазі було збито, однак титул *ʿnḥ t m3ʿt* – «Той, що живе у правді» міг належати лише Ехнатону¹⁰⁶. Цікаво, що написи залишилися недоторканими, ні титулатура фараона, ні ім'я Атона у картушах пізньої форми не були збиті. Знищеним є лише ім'я власника, причому усюди, де воно зустрічається по ходу тексту.

Першим, хто висловив ідею, що мумія CG 61075 належить Ехнатону, був А. Вейгалл. Він доводив свою точку зору, спираючись на те, що Ехнатону на момент смерті могло бути до 30-ти років. Також Вейгалл знайшов багато схожих рис мумії KV 55 з останками Юї та Туйї, які були бабкою та дідом Ехнатона¹⁰⁷. Д. Деррі при дослідженні мумії у 1937 році знизив вік до 23 років та висловив думку, що вона належить наступнику Ехнатона Семнехкара¹⁰⁸. Через встановлений вік мумії її визнавали братом Тутанхамона, гробниця якого була відкрита у 1922 році Г. Картером. Однак, слід зазначити, що жоден напис або предмет не вказує на Семнехкара, і не було б сенсу знищувати обличчя та ім'я на саркофазі царя, який правив не більше двох років. Ті, хто збив обличчя на кришці саркофагу та ім'я у картушах, а це було зроблено ще у давнину, були впевненні, що тут лежить тіло фараона-сретика. Однак, існує вірогідність, що ім'я і обличчя могли збити прибічники царя, щоб заховати тіло Ехнатона від переслідувачів, які хотіли знищити його.

Саркофаг на перший погляд є жіночим, тобто виготовлявся для жінки. Ю. Я. Перепьолкін вважав, що він призначався для Кії, другої дружини Ехнатона¹⁰⁹, але згодом був перероблений для фараона Ехнатона. Його ім'я

¹⁰⁵ Ibid. – Р. XXIII.

¹⁰⁶ Ibid. – Р. 18.

¹⁰⁷ Weigall A. The Life and Times of Akhenaton, Pharaoh of Egypt. – London, 1922. – Р. XXIII–XXV.

¹⁰⁸ Derry D.E. Note on the skeleton hitherto believed to be that of king Akhenaten // ASAE. – 1931. – Т. 31. – Р. 115.

¹⁰⁹ Перепелкин Ю.Я. Тайна золотого гроба. – Москва, 1968. – С. 83.

було знайдено на золотій пластині під мумією¹¹⁰. Дослідження мумій Тутанхамона та CG 61075 виявило у них спільну групу крові A2 та MN¹¹¹. У 1982 році у своїй статті Н. Рівз висловив впевненість, що мумія CG 61075 належить Ехнатону, якому на момент смерті було менше 30 років¹¹², це підтверджують інші джерела при більш детальному вивченні.

У 2010 році були проведенні детальні дослідження ДНК мумій Тутанхамона (KV 62), CG 61075 (KV 55), KV 35YL, Аменхотепа III (KV35), цариці Тії (KV35EL), батьків Тії – Юйа та Туйа (KV 46). Результатом стало підтвердження того факту, що мумія CG 61075 та KV 35YL є генетичними батьками Тутанхамона. Також, мумія CG 61075 є сином Аменхотепа III та цариці Тії, його родичами є також Юйа та Туйа. Молода жінка KV 35YL є дочкою Аменхотепа III та цариці Тії та рідною сестрою мумії CG 61075¹¹³. Тобто, батьками Тутанхамона були рідні брат і сестра. Ця практика шлюбів усередині сім'ї була традиційною для єгипетського царського дому.

Результатом цих досліджень став той факт, що мумія CG 61075 може належати фараону Ехнатону. Аналізи ДНК вразливо вплинули на теорію, що мумія з гробниці KV 55 належала Семнехкара. Якби він був сином Ехнатона і родичем Аменхотепа III та Тії, як показує аналіз ДНК, йому не могло б бути 25–30 років на момент смерті. Це суперечить джерелам, які жодного разу не згадують Семнехкара на початку правління Ехнатона, який правив протягом 17 років. Якщо ж Семнехкара лише був чоловіком Мерітатон, старшої дочки Ехнатона, і батьком Тутанхамона, то він не міг бути близьким родичем Аменхотепу III та Тії, але це суперечить аналізу ДНК. Нам не

¹¹⁰ Reeves N. Akhenaten after all? // *Göttinger Miszellen*. – 1982 . – Bd. 54. – P. 63.

¹¹¹ Harrison R.G., Connolly R.C. Kinship of Smenhkare and Tutankhamn affirmed by serological Micromethod // *Nature*. – 1974. – Vol. 224. – P. 325.

¹¹² Reeves N. Akhenaten after all? – P. 65.

¹¹³ Hawas Z., Yehia Z. G., Somaia I., Rabab K. et al. Ancestry and Pathology in king Tutankhamun's family // *The Journal of the American Medical Association*. – 2010. – Vol. 303 – P. 639–641.

відомі родичі Ехнатона чоловічої статі, які б могли померти у такому віці і бути похованими з царськими регаліями.

Таким чином, згідно з дослідженнями ДНК, Семнехкара міг бути лише братом Ехнатона і сином Аменхотепа III та цариці Тії. Однак, тоді залишається дискусійним його вік. Прихильники теорії про те, що мумія CG 61075 належить Семнехкара, вважають, що вік мумії, який на перших етапах дослідження становив 23–25 років, був штучно піднятим до 35-ти, щоб підтвердити версію про тіло Ехнатона¹¹⁴. Однак, якщо це мумія Семнехкара, тоді він мав бути молодшим сином Тії і вона мала народити його у досить похилому віку для єгиптян. Адже Ехнатон привив 17 років, також існує гіпотеза, що два роки після його смерті правив Семнехкара. Таким чином, на момент коронації його старшого брата, Семнехкара мало бути близько 4-5 років. Ми знаємо, що Тія стала дружиною Аменхотепа III на 2-ому році його правління, таким чином на момент смерті чоловіка, який правив 37 років, їй мало бути не менше 50-ти років, виходить, що Тія народила Семнехкара у 45 – 46 років, можливо, пізніше. Це досить спірний аргумент для підтвердження такої теорії.

На нашу думку, єдиним реальним кандидатом на роль власника мумії CG 61075 виступає лише фараон-реформатор Ехнатон. Ще на ранніх етапах вивчення мумії CG 61075 було засвідчено, що чоловік зростом до 175 см мав тендітну будову тілу, яка схожа з останками Тутанхамона¹¹⁵. До того часу існувало багато гіпотез, щодо хвороби Ехнатона, судячи з його зображень. Дослідження ДНК мумії CG 61075 не виявило жодних фізичних вад, жіночих особливостей зовнішності. Слідів гінекомастії та синдрому Морфарна також не виявлено ні у CG 61075, ні у Тутанхамона та членів їхньої родини. Доліхоцефальні особливості (видовжена голова) були

¹¹⁴ Большаков А. О. Мог ли Тутанхамон быть сыном Эхнатона? // Петербургские египтологические чтения 2009–2010. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 33.

¹¹⁵ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – London, 2005. – P. 83.

ідентифіковані лише у Юйі, інші мумії такої особливості не мають¹¹⁶. Однак, було виявлено накопичення пороку розвитку в сім'ї Тутанхамона¹¹⁷.

Це не є дивним, якщо брати до уваги той факт, що його батьки були рідними сестрою та братом. Сам же Ехнатон не був народжений від інцесту, його матір та батько були навіть не родичами, дід Ехнатона Тутмос IV був одружений на іноземній царівні, яка стала матір'ю Аменхотепа III. Батьки Тії – Юйа та Туїа – також не були родичами. Тобто, вади, які пов'язувались з народженням від близьких родичів, у Ехнатона повинні бути відсутніми. Однак, це не заперечує той факт, що Ехнатон міг мати легку форму дисплазії тканин, яка спричинила більш видовжені риси обличчя та фігури. Якщо Тутанхамон був сином Ехнатона, то це підтверджує факт, що після переїзду зі своїм двором у Фіви, як вважають дослідники, Тутанхамон перевіз тіло свого батька та поховав у Долині царів, можливо, у гробниці його матері цариці Тії. Однак, пізніше мумія Тії та інші царські мумії були переховані від розкрадачів гробниць в інших місцях. Але мумія Ехнатона залишилася у KV 55.

Таким чином, аналізи ДНК та багаторічні дослідження призвели до заперечення теорій про генетичні хвороби в сім'ї Ехнатона, які вплинули б на його фізичний та психічний розвиток.

Обмежений обсяг роботи дозволяє розглянути тут лише найважливіші джерела для нашої теми. Звичайно, комплекс джерел даного дослідження набагато ширший. У роботі нами також були використані джерела доамарнського періоду, зокрема тексти періоду правління цариці Хатшепсут, Тутмоса III, Тутмоса IV та Аменхотепа III; та періоду після смерті фараона Ехнатона, такі, як графіті з гробниці TT 139 та Реставраційна Стела фараона Тутанхамона. Також були залучені у якості образотворчих джерел пам'ятки

¹¹⁶ Hawas Z., Yehia Z. G., Somaia I., Rabab K. et al. Ancestry and Pathology in king Tutankhamun's family // The Journal of the American Medical Association. – 2010. – Vol. 303 – P. 638.

¹¹⁷ Ibid. – P. 642.

матеріальної культури та побуту, які, окрім текстів, часто містять зображення.

Таким чином, джерельна база нашого дослідження представлена 4 групами: епіграфічні, образотворчі, археологічні та антропологічні джерела. Комплекс епіграфічних джерел надає інформацію щодо окремих і численних проблем всього періоду правління фараона Ехнатона. Корпус джерел образотворчої групи дозволяє «побачити» цю добу нашими сучасниками, унаочує реальності того періоду. Археологічні джерела значною мірою є визначальними, адже саме археологами був відкритий для науки Амарнський період в історії Стародавнього Єгипту.

Археологічні пам'ятки та реконструкції дозволяють досліджувати усю низку проблем соціально-економічного, релігійного та культурного характеру. Антропологічні джерела введені вжиток сучасними науковими здобутками. Для нас ця група джерел є тим важливішою, що з кінця ХІХ століття і до сьогодні ставляться під сумнів фізичний та психічний стан фараона Ехнатона. Таким чином, стан джерельної бази, яка представлена різними групами джерел, дозволяє досліджувати заявлену нами тему.

1.3. Історіографія

Історіографія Амарнського періоду зароджується у середині ХІХ століття, завдяки археологічним дослідженням. До цього часу відомостей про Ехнатона та його спадкоємців не було навіть у працях грецьких істориків. Після своїх археологічних досліджень в Єгипті, і зокрема в Амарні, Р. Лепсіус видає свій відомий багатотомник «*Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*», які відкрив вченим невідомі сторінки історії Єгипту. Р. Лепсіус вперше вказав на зміну у написанні єгипетських слів у часи правління Ехнатона, коли були вилучені детермінативи божественних тварин. Вчений також припустив, що зображення Ехнатона та цариці

Нефертіті були пошкоджені його наступниками, що доводить непопулярність реформ фараона¹¹⁸.

Безсумнівно релігійна реформа Ехнатона вплинула на соціально-економічну ситуацію в країні, міжнародні відносини та здійснила зміни у царській ідеології, які продовжували відчуватися в період правління наступних єгипетських династій. Усе це обумовило появу великої кількості робіт, присвячених безпосередньо фараону Ехнатону. Основна частина цих монографій була використана у даній дисертаційній роботі. Що стосується робіт з історії Стародавнього Єгипту в цілому, ми обмежилися лише найвідомішими та значущими науковими працями.

Історіографію даного дослідження слід поділити на чотири групи. До *першої групи* слід віднести наукові праці загального характеру, автори яких приділяють увагу Амарнській добі в ході викладення історії Стародавнього Єгипту в цілому, або періоду правління XVIII династії. *Другу групу* складають монографії та статті, які присвячені безпосередньо фараону Ехнатону та Амарнському періоду. До *третьої групи* ми виділили наукові роботи джерелознавчого характеру. Нарешті, *четверту групу* складають статті та монографії, які висвітлюють проблеми, дотичні до об'єкту і предмету нашого дослідження.

Зупинимося на розгляді праць узагальнюючого характеру. Їхня цінність для нас обумовлюється тим, що в них здійснюються спроби осмислити правління фараона Ехнатона в контексті соціально-політичного розвитку Стародавнього Єгипту. Однак, у 1855 році у монографії з історії «*Geschichte des Altertums*» (Vol. I) німецький дослідник М. Дункер нічого не пише про Ехнатона, адже археологічні відкриття періоду його правління ще тільки починалися. Лише у третьому виданні своєї монографії 1863 року М. Дункер вказує на наявність в історії Єгипту Амарнського періоду. Першим істориком, який написав у 1857 році про Ехнатона та його вплив на

¹¹⁸ Lepsius K. R. Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. – Berlin, 1849. – Abt. I. – S. 19.

египетську історію, був британський вчений Г. Вебер¹¹⁹. У 1859 році, спираючись на археологічні дослідження Р. Лепсіуса в Амарні, німецький египтолог Г. Бругш у своїй книзі «*Histoire d'Égypte*» виділяє «Період релігійної реформації» в часи правління Ехнатона¹²⁰.

Г. Бругш підтримував ідею Р. Лепсіуса, що Ехнатон був жерцем Ра перед воцарінням на єгипетському престолі. Вчений спирався на те, що мати Ехнатона – Тія не належала до царського роду, адже її батьки – Юйа та Туїа – згадуються на «весільному» скарбеї Аменхотепа III. У 1877 році Г. Бругш опублікував ще одну монографію, де була чітко визначена лінія спадкування престолу після Ехнатона Тутанхамоном (про якого до 1922 року було відомо лише з написів з гробниці Хуї у Фівах), а за ним Ейє¹²¹. Бругш пише, що Ехнатон був хворий через шлюб його батька з іноземкою, і що ця іноземка Тія і привчила сина до культу одного бога. Г. Бругш представив Ехнатона як «сучасного» та «просвітницького» правителя. У тому ж році виходить праця німецького історика Е. Мейера «*Geschichte des Altertums*»¹²², де вперше була викладена детальна історія фараонівського Єгипту із дослідженням Амарнської доби.

Про фараона Ехнатона у своїй значній науковій праці з історії Стародавнього Єгипту писав вчений Д. Брестед. У розділі «Релігійний переворот Ехнатона» він описує молодого фараона як мрійника та інтелектуала, який випередив свій час, хоча і вказував, що Ехнатон не розумів реальних потреб своєї «імперії». Д. Брестед писав: «Жоден народ ніколи так не потребував сильного та діючого правителя, як Єгипет після смерті Аменхотепа III. Але йому випало на долю мати на чолі у цей

¹¹⁹ Hornung E. Akhenaten and the Religion of Light / Transl. by D. Lorton. – Ithaca – New York, 1999. – P. 7.

¹²⁰ Brugsch K. H. Histoire d'Égypte dès les premiers temps de son existence jusqu'à nos jours, 1, L'Égypte sous les rois indigenes. – Leipzig, 1859. – P. 118–123.

¹²¹ Brugsch K. H. Geschichte Aegypten's unter den Pharaonen, nach den Denkmälern. – Leipzig, 1877. – S. 419–421.

¹²² Meyer E. Geschichte des Altertums. – Stuttgart – Berlin, 1884.

критичний момент юного мрійника, який, незважаючи на небувалу велич його ідей, не зміг справитися з положенням, яке потребувало енергійного практика та досвідченого воєначальника як Тутмос III»¹²³.

Окремий розділ «*Солнцеклоннический переворот*» присвятив фараону Ехнатону у своєму нарисі історії фараонівського Єгипту видатний радянський єгиптолог Ю. Я. Перепьолкін. На противагу Д. Брестеду, він вбачав у молодому реформаторі тиранічні риси, досліджуючи вплив нового культу на посилення царської влади. Ю. Я. Перепьолкін доводив, що релігійна реформа призвела до обожествлення фараоном самого себе¹²⁴.

Дослідниця М. Е. Матьє у своїй монографії «*Искусство Древнего Египта*» присвятила Амарнському періоду значну увагу. М. Матьє досліджує етапи перетворень у мистецтві в ході розгортання релігійної реформи фараона Ехнатона. Дослідниця підтримує версію, що новий образ царя та членів його родини був створений Ехнатом та офіційно затверджений як обов'язковий іконографічний приклад для усіх пам'ятників¹²⁵. Однак, на колосах Ехнатона з Карнацького храмового комплексу М. Матьє вбачає відображення деяких реальних рис обличчя фараона.

Ретельний аналіз релігійних вірувань єгиптян, сутності теологічних концепцій різних культів, у тому числі і поклоніння Сонцю, здійснив М. О. Коростовцев¹²⁶. При всій епізодичності та фрагментарності сюжетів про реформу Ехнатона, в роботах дослідника узагальнюється цілий спектр відомостей про структуру жрецьких корпорацій, особливості відправлення культів, організаційні засади храмових установ у Стародавньому Єгипті того періоду.

¹²³ Брестед Д. История Древнего Египта. – Минск, 2003. – С. 345.

¹²⁴ Перепелкин Ю. Я. История Древнего Египта. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 296.

¹²⁵ Матье М. Э. Искусство Древнего Египта. – Москва, 2010. – С. 371.

¹²⁶ Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. – Москва, 1976.

Про Амарнську добу у наукових працях загального характеру писали також такі видатні дослідники, як І. Шоу¹²⁷, Д. Тілдеслей¹²⁸, Р. Х. Вілкінсон¹²⁹, Г. Д. Шоу¹³⁰, К. Хобсон¹³¹, С. Снейп¹³².

Особливе місце у нашій дисертаційній роботі займає друга група, що охоплює дослідження, які присвячені безпосередньо фараону Ехнатону та Амарнському періоду. Перша така монографія «*The Life and Times of Akhenaton, Pharaoh of Egypt*»¹³³ вийшла у 1910 році, її автором був англійський єгиптолог та археолог А. Вейгалл, який брав участь у відкритті гробниці Юйа і Туїа у 1905 році та гробниці цариці Тії у 1907 році. У своїй монографії А. Вейгалл вперше висуває ідею, що мумія з гробниці KV 55 належить саме Ехнатону на основі порівняння зовнішніх та антропологічних ознак мумії Юйа та CG 61075. Вчений називає Ехнатона «першим ідеалістом», що створив релігію, яку можна порівняти з християнством. А. Вейгалл, ідеї якого поділяло багато єгиптологів того часу, такі як Ф. Пітрі, Д. Брестед та Т. Манн, створив позитивний і трагічний образ Ехнатона. Однак, у другій половині ХХ століття в історіографії з'являються нові точки зору на правління Ехнатона. Німецький єгиптолог Е. Отто називав Ехнатона «егоїстичним правителем, поганим політиком та деспотом», а демонстрація публіці приватного життя фараоном для єгиптян того часу було таким, що відхиляється від норми¹³⁴.

Правління фараона Ехнатона досліджував англійський єгиптолог С. Алдред, автор багатьох видань з історії та мистецтва стародавнього

¹²⁷ Shaw I. The Oxford History of Ancient Egypt. – Oxford, 2000.

¹²⁸ Tyldesley J. Chronicle of the Queens of Egypt. – London, 2006.

¹²⁹ Wilkinson R.H. The Complete Temples of Ancient Egypt. – Cairo, 2005.

¹³⁰ Shaw J.G. The Pharaoh. Life at Court and on Campaign. – Cairo, 2012.

¹³¹ Hobson C. The World of the Pharaohs. – New York, 2002.

¹³² Snape S. The Complete Cities of Ancient Egypt. – Cairo, 2014.

¹³³ Weigall A. The Life and Times of Akhenaton, Pharaoh of Egypt. – London, 1922.

¹³⁴ Otto E. Ägypten : Der Weg des Pharaonenreiches. – Stuttgart, 1953.

Єгипту, він випустив у 1968 році книгу «*Akhenaten: King of Egypt*»¹³⁵, де висвітлив політику фараона та приділив увагу питанням щодо співправління Ехнатона та його дружини Нефертіті. У своїй роботі С. Алдред демонструє образ Ехнатона як релігійного лідера. Аналізуючи зображення царя, вчений припускав, що фараон міг страждати від важкої хвороби. Подальша увага С. Алдреда до Амарни¹³⁶ призвела до виходу в світ його статей, присвячених розкопкам Ахетатона, архітектурі міста та його сакрального значення в релігійному перевороті Ехнатона¹³⁷. Особливу увагу привертає його праця «*New Kingdom Art in Ancient Egypt during the Eighteenth Dynasty*»¹³⁸, де автор описує трансформацію канонічних форм єгипетського мистецтва у більш реалістичний стиль Амарнської доби, підтримуючи ідею про наявність хвороби в царській сім'ї.

До числа вагомих досліджень Амарнського періоду слід віднести і праці відомого єгиптолога, професора Базельського університету Е. Хорнунга. Низка його наукових статей стосувалися, насамперед, розкриття релігійного вірування Ехнатона¹³⁹. Його дисертаційне дослідження, пізніше видане у формі монографії, було присвячене проблемі образів світла та темряви в Амарнських уявленнях¹⁴⁰.

Більш детально епоху правління Аменхотепа IV висвітлює у своїй праці «*Akhenaten. The Heretic King*» 1987 року канадський єгиптолог Д. Редфорд¹⁴¹, зупиняючись на політичному та культурному аспектах політики Ехнатона, його особистості та характері реформ. Д. Редфорд вбачає серед причин

¹³⁵ Aldred C. *Akhenaten: King of Egypt*. – London, 1968.

¹³⁶ Idem. *The Horizon of the Aten* // *JEA*. – 1976. – Vol. 62. – P. 184.

¹³⁷ Aldred C. *El-Amarna* // *Excavating in Egypt: The Egypt Exploration Society 1882–1982* / Ed. by T. G. H. James. – London – Chicago, 1982. – P.89–106.

¹³⁸ Idem. *New Kingdom Art in Ancient Egypt during the Eighteenth Dynasty, 1590–1315 B.C.* – London, 1951.

¹³⁹ Hornung E. *The Rediscovery of Akhenaten and His Place in Religion* // *JARCE*. – 1992. – Vol. 29. – P. 43–49.

¹⁴⁰ Idem. *Akhenaten and the Religion of Light* / Translated by D. Lorton. – Ithaca – New York, 1999.

¹⁴¹ Redford B. D. *Akhenaten. The Heretic King*. – Princeton – New Jersey, 1987.

посилення культу Амона в державі той факт, що фараони XVIII династії, ведучи завойовницькі війни, прагнули віддавати трофеї храму, аніж аристократії та номархам, побоюючись сепаратизму. Дослідник також не поділяє ідею, щодо фізичних вад фараона Ехнатона, хоча і вказує, що хлопчик в дитинстві був хворобливим, тому і не з'являється на пам'ятниках періоду правління свого батька Аменхотепа III. Д. Редфорд доводить, що оточення сприймало правління Ехнатона як тиранію, а сам фараон оточував себе озброєною охороною, адже боявся за своє життя.

Д. Редфорд був директором проекту з дослідження талататів з храмового комплексу Ехнатона у Карнаці, тому основна частина його статей присвячена саме дослідженню перших шести років правління Ехнатона, коли його резиденція знаходилася у Фівах. Значну увагу Д. Редфорд у своїх подальших статтях приділяє образу сонячного диску в релігійному культі Ехнатона¹⁴².

Деталізує роки правління Ехнатона в усіх аспектах французький єгиптолог К. Жак у своїй роботі «*Нефертіті та Ехнатон. Сонячне подружжя*»¹⁴³, аналізуючи зміни у політичному та релігійному житті Єгипту цієї доби. К. Жак, незважаючи на ґрунтовну наукову монографію, ідеалізує образ Ехнатона та Нефертіті, і не вважає, що поклоніння Атону можна називати монотеїстичною релігією.

Кінець XX століття у вивченні Амарнської доби став періодом нового погляду на особистість Ехнатона та сутність його релігійної реформи. Британський єгиптолог Н. Рівз у своїй монографії «*Akhenaten. Egypt's False Prophet*»¹⁴⁴ представляє Ехнатона у новому світлі. На основі дослідження значної кількості джерел, Н. Рівз висловлює ідею, що за допомогою релігії Ехнатон здобув значну владу, і період його правління можна назвати

¹⁴² Idem. The Sun-disc in Akhenaten's Program: Its worship and Antecedents, I // JARCE. – 1976. – Vol. 13. – P. 47–61; Idem. The Sun-disc in Akhenaten's Program: Its worship and Antecedents, II // JARCE. – 1980. – Vol. 17. – P. 21–38.

¹⁴³ Жак К. Нефертита и Эхнатон. Солнечная чета / Пер. с фр. – Москва, 2006.

¹⁴⁴ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet.

тиранією. Основною причиною заснування нової столиці, за думкою єгиптолога, була зростаюча опозиція режиму Ехнатона у Фівах. Н. Рівз припускає, що матір'ю Тутанхамона була цариця Нефертіті, яка відіграла значну роль у політичному житті країни. Н. Рівз також є автором багатьох наукових статей, зокрема ним була досліджена проблема ідентифікації мумії KV 55 як Ехнатона¹⁴⁵.

Нове дослідження колосів Ехнатона з храму *Gm(t)-p3-Itn* було зроблено Л. Манніш у 2011 році¹⁴⁶. Дослідниця збила усі існуючі фрагменти статуй та представила опис основних теорій інтерпретації даного образу Ехнатона. Колоси досліджували також Р. Фрід¹⁴⁷ та Д. Харріс¹⁴⁸, який вперше у 1977 році висунув теорію, що колоси у подвійній короні з храму *Gm(t)-p3-Itn* зображують царицю Нефертіті. Л. Манніш також займалася вивченням культового значення систра на Амарнських рельєфах¹⁴⁹.

Серйозним фундаментальним дослідженням витоків монотеїзму Ехнатона та зародження культу бога сонячного диску є монографія британського єгиптолога Д. Хоффмайера «*Akhenaten and the origins of Monotheism*»¹⁵⁰. Дослідник зупиняється на витоках культу бога сонця Ра з давніх часів до правління фараонів XVIII династії. За його думкою, фараон Ехнатон створив розумну синкретичну модель нового бога Сонячного диску на основі стародавніх вірувань.

¹⁴⁵ Idem. Akhenaten after all? // *Göttinger Miszellen* – Bd. 54. – 1982. – P. 61–71.

¹⁴⁶ Manniche L. *The Akhenaten Colossi of Karnak*. – Cairo, 2011.

¹⁴⁷ Freed R. Observations on some Amenhotep IV Colossi from Karnak // *Memnonia*. – 1999. – P. 195–200.

¹⁴⁸ Harris J. R. Akhenaten or Nefertiti? // *Acta Orientalia*. – Т. 38. – 1977. – P. 5–10.

¹⁴⁹ Manniche L. The cultic significance of the sistrum in the Amarna Period // *Egyptian culture and society. Studies in honour of Naguib Kanawati*. – London, 2010. – P. 13–26.

¹⁵⁰ Hoffmeier J. K. *Akhenaten and the origins of Monotheism*. – London, 2015.

Проблемою образу Атона у новому культі займалися О. Голдвассер¹⁵¹, Б. Ганн¹⁵². Титулатуру Ехнатона досліджувала К. Роутледж¹⁵³, яка звернула увагу на значення традиційного титулу *nb-irt-ht* та причини відмови від нього фараоном Ехнатоном у перші роки свого правління через військове значення титулу, замінивши його іншими релігійними титулами. Ехнатон протиставив традиційному образу царя-воїна образ царя-пророка.

Сучасним дослідником Амарнської доби є також британський єгиптолог А. Додсон. У 2009 році вийшла його монографія «*Amarna Sunset*»¹⁵⁴, яка була присвячена періоду правлень фараонів після смерті Ехнатона, включаючи Ейє та Хоремхеба. Зокрема, А. Додсон підтримує гіпотезу Н. Рівза, що матір'ю Тутанхамона була Нефертіті, яка згодом стала співправителем свого сина. Єгиптолог доходить висновку, що Семнехкара помер ще в період правління фараона Ехнатона, співправителем якого стала Нефертіті під ім'ям Нефернеферуатон. А. Додсон приділяє увагу причинам зростання авторитету Ейє при дворі після смерті Ехнатона та зростанню протистояння між ним та Хоремхебом. Цю тему розкриває у своїй статті Н. Кавай¹⁵⁵, який доводить, що після воцаріння Ейє на престолі, Хоремхеб не шанує його як фараона, адже на своїх статуях періоду правління Ейє жодного разу не згадується ім'я правлячого фараона. Також Хоремхеб вступає у листування з іноземними царями в обхід Ейє.

¹⁵¹ Goldwasser O. The Aten is the «Energy of Light»: New evidence from the script // JARCE. – 2010. – Vol. 46. – P. 159–165.

¹⁵² Gunn B. Notes on the Aten and his Names // JEA. – 1923. – Vol.9. – P. 168–176.

¹⁵³ Routledge C. Akhenaten's Rejection of the Title *nb-irt-ht* // Millions of Jubiles. Studies in Honor of David P. Silverman. – Cairo, 2010. – Vol. 39. – P. 233–243.

¹⁵⁴ Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – Cairo, 2009.

¹⁵⁵ Kawai N. Ay versus Horemheb: The Political Situation in the Late of Eighteenth Dynasty Revisited // Journal of Egyptian History. – 2010. – Vol. 3. – P. 261–292.

У 2014 році А. Додсон видав наступну монографію «*Amarna Sunrise*»¹⁵⁶, у якій висвітлював події доамарнської доби та правління фараона Ехнатона. Також А. Додсон підтримував гіпотезу про співправління Аменхотепа IV та Аменхотепа III протягом незначного періоду¹⁵⁷.

Найбільш значними та фундаментальними працями з історії релігійної реформи Ехнатона слід вважати монографії та статті Ю. Я. Перепьолкіна¹⁵⁸, опубліковані в кінці 1970-х – початку 1980-х років. Головною особливістю його робіт є те, що дослідник відмовився від подієво-хронологічного принципу викладу матеріалу.

Одні з них носять публіцистичний характер, інші – джерелознавчий, відкриваючи собою епоху релігійного перевороту Аменхотепа IV. Історія перевороту передається через ретельний, скрупульозний аналіз усіх наявних джерел, що розкривають генезис, еволюцію та кінець культу Сонця. За допомогою аналізу текстових і графічних зображень дослідникові вдається докладно реконструювати хід релігійної реформи, її долю при наступниках фараона. Ю. Я. Перепьолкін довів, що релігійна реформа реалізовувалася поступово, для неї не був характерним швидкий, радикальний розрив з попередніми культурами. Релігійна нетерпимість і гоніння на багатобожжя пов'язані лише із заключним періодом правління фараона. Не був настільки ж стрімким і відхід сонцепоклонництва після смерті фараона за його наступників. Важливе значення для даного дослідження представляє також праця Ю. Я. Перепьолкіна «*Тайна золотого гроба*»¹⁵⁹, в якій дослідник дійшов висновку, що мумія з гробниці KV 55 належить співправителю Ехнатона – Семнехкара. Слід зауважити, що незважаючи на низку аналізів

¹⁵⁶ Dodson A. *Amarna sunrise: Egypt from Golden age to Age of Heresy*. – Cairo, 2014.

¹⁵⁷ Dodson A. On the alleged «Amenhotep III/IV coregency» graffito at Meidum // *Göttinger Miszellen*. – 2009. – Vol. 222. – P. 25–28.

¹⁵⁸ Перепелкин Ю. Я. *Переворот Амен-хотпа IV*. – Ч. 1. – Москва, 1967. – Ч. 2. – Москва, 1984. Он же. *Кэйе и Семнех-ке-рэ. К исходу солнцепоклоннического переворота в Египте*. – Москва, 1979.

¹⁵⁹ Он же. *Тайна золотого гроба*. – Москва, 1968.

ДНК, проведених у 2010 році, ідентифікація мумії KV 55 у єгиптологів викликає питання.

У наступну групу ми виділили *джерелознавчі* дослідження. Сюди відносяться публікації ієрогліфічних текстів Амарнського періоду, їхні переклади та коментарі, археологічні звіти та дослідження. Однією з найважливіших праць даної групи є 6-томна монографія Н. де Г. Девіса «*The Rock Tombs of El Amarna*» (1903–1908 роки), в якій відомий єгиптолог опублікував копії рельєфів та текстів Амарнських гробниць, більшість з яких сьогодні втрачені. Також, Н. де Г. Девіс представив у роботі переклади англійською мовою гімнів Атону¹⁶⁰ та інших текстових фрагментів з коментарями.

Докладно місто Ахетатон в часи правління Ехнатона висвітлюють праці та наукові публікації археологів, які брали участь у розкопках міста в Тель-ель-Амарні в рамках «*Amarna Project*» під керівництвом Б. Кемпа, дослідження якого сьогодні є найбільш глибокими та деталізованими з даної теми. Зокрема, у своїх працях вчений досліджує архітектурні знахідки в Амарні, їхнє сакральне та культурне значення: проблему реконструкції розташування «Вікна Явищ», доводячи, що таких культових місць було декілька¹⁶¹; містечко будівельників¹⁶²; східний палац¹⁶³; настінний живопис¹⁶⁴; гончарні вироби¹⁶⁵; Великий¹⁶⁶ і Малий храми¹⁶⁷ бога Атона;

¹⁶⁰ Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part IV: The tombs of Penthu, Mahu and others. – London, 1906. – P. 27.

¹⁶¹ Kemp B. J. The Window of Appearance at El-Amarna, and the Basic Structure of This City // JEA. – 1976. – Vol. 62. – P. 81–99.

¹⁶² Idem. Wall Paintings from the Workmen's Village at el-Amarna // JEA. – 1979. – Vol. 65. – P. 47–53.

¹⁶³ Idem. The North Palace // JEA. – 2003. – Vol. 89. – P. 14–16.

¹⁶⁴ Idem. The Fate of the Tell el-Amarna paintings // Egyptian Archaeology. – 2004. – No. 25. – P. 3–6.

¹⁶⁵ Amarna Reports III / Ed. by B. J. Kemp // Egypt Exploration Society Occasional Publications. – Vol. 4. – London, 1986. – P. 99–117 (Chapter 7: «Pottery from the Main Chapel»).

ієрогліфічні написи¹⁶⁸ та скульптуру¹⁶⁹. Також Б. Кемп є автором багатьох моделей міста Ахетатон¹⁷⁰. У 2012 році вийшла книга Б. Кемпа «*The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its people*»¹⁷¹, яка стала результатом його багатолітніх археологічних досліджень Амарни. У монографії представлені плани міста, особливості інфраструктури, проаналізовано матеріали, з яких будували місто.

Разом з Б. Кемпом у 1970-х роках в Амарні працював вчений Т. Мартін. Він займався вивченням архітектури, опублікував копії рельєфів та текстів у Царській гробниці в Тель-ель-Амарні¹⁷², зокрема детально описав та дослідив залишки царського саркофагу Ехнатона, який сьогодні зберігається в Каїрському музеї. Також вчений видав монографію про бібліографічний опис з теми вивчення Амарнського періоду¹⁷³. Єгиптолог Е. Уфіл опублікував статтю про дослідження храму *Pr-Itn* (Великий храм Атона)¹⁷⁴. Довгий час працював у Амарні єгиптолог арабського походження А. Бадаві, який вивчав архітектуру та мистецтво оздоблення палацу *Mry-Itn* в

¹⁶⁶ Amarna Reports IV / Ed. by B. J. Kemp // Egypt Exploration Society Occasional Publications. – Vol. 5. – London, 1987. – Section 8.2: «The Sanctuary of the Great Aten Temple».

¹⁶⁷ Amarna Reports V / Ed. by B. J. Kemp // Egypt Exploration Society Occasional Publications. – Vol. 6. – London, 1989. – P. 115–142 (Chapter 6: «Investigation of the Small Aten Temple»).

¹⁶⁸ Amarna Reports II / Ed. by B. J. Kemp // Egypt Exploration Society Occasional Papers. – Vol. 2. – London, 1985. – P. 119–132 (Chapter 7: «The hieroglyphic wall plaster from Chapel 561»).

¹⁶⁹ Kemp B. J., Garfi S. A Survey of the Ancient City of El-‘Amarna // Egypt Exploration Society Occasional Publications. – Vol. 9. – London, 1993.

¹⁷⁰ Kemp B. J. A Model of Tell el-Amarna // Antiquity. – 2000. – No. 74. – P.15–16.

¹⁷¹ Idem. The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its people. – London, 2012.

¹⁷² Martin G. T. The Royal Tomb at El-Amarna II: The Reliefs, Inscriptions, and Architecture. – London, 1989.

¹⁷³ Idem. A Bibliography of the Amarna Period and Its Aftermath: The Reigns of Akhenaten, Smenkhkare, Tutankhamun and Ay (c. 1350–1321 B.C.). – London, 1991.

¹⁷⁴ Uphill E. The Per Aten at Amarna // JNES. – 1970. – No. 29. – P. 151–166.

Амарні¹⁷⁵. Праці А. Бадаві також стосуються символізму храмових комплексів Ахетатону¹⁷⁶.

Важливу джерельну інформацію у своїх монографіях надає американський єгиптолог В. Мюрнейн, який у 1993 році видав книгу «*The Boundary Stelae of Akhenaten*», що стала результатом його багаторічного дослідження прикордонних стел Ахетатона. Зокрема, у монографії присутні повні ієрогліфічні тексти з усіх збережених на цей час стел з коментарями та перекладами¹⁷⁷. Також В. Мюрнейн видав збірку текстів доби правління Ехнатона¹⁷⁸. Ще одну збірку документів та текстів періоду Нового царства видала єгиптолог М. Ліхтайм¹⁷⁹. Джерельну базу дослідження основних текстів Амарнської доби також представила М. Сендман у своїй монографії «*Texts from the time of Akhenaten*», де зібраний основний масив ієрогліфічних текстів¹⁸⁰.

Вивчення рельєфів на талататах з храмового комплексу Ехнатона в Карнаці представила у своїй монографії єгиптолог Д. Гохарі¹⁸¹. Зокрема, вона дослідила усі сцени святкування *хеб-седу* фараоном Ехнатоном у храмі *Gm(t)-p3-Itn*, дала опис та переклад багатьох збережених фрагментів текстів на талататах. У монографії додана значна колекція фотографій талататів, навіть окремих фрагментів, які досі не є скомпільованими. Сьогодні це найбільш повна видана збірка з фотографіями талататів храму *Gm(t)-p3-Itn*.

У 1987 році дослідник В. Моран видав працю «*The Amarna Letters*», в якій були зібрані усі тексти Амарнського архіву з перекладом та

¹⁷⁵ Badawy A. Maru-Aten: Pleasure Resort or Temple? // JEA. – 1956. – Vol. 42. – P. 58–64.

¹⁷⁶ Idem. The symbolism of the temples at Amarna // ZÄS. – 1962. – Bd. 87. – P. 77–95.

¹⁷⁷ Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – London – New York, 1993.

¹⁷⁸ Idem. Texts from the Amarna Period in Egypt. – Atlanta (Georgia). – 1995.

¹⁷⁹ Lichtheim M. Ancient Egyptian Literature. – Vol. II: The New Kingdom. – Berkeley, 1976.

¹⁸⁰ Sandman M. Texts from the time of Akhenaten. – Bruxelles, 1938.

¹⁸¹ Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – London – New York, 1992.

коментарями¹⁸². А. Рейні у 2015 році представив світові нову книгу «*The El-Amarna Correspondence*», куди увійшли нові дослідження та детальна характеристика документів Амарнського архіву¹⁸³.

Четверту історіографічну групу складають статті та монографії, які не висвітлюють Амарнську добу, але присвячені темам, дослідження яких необхідне для повного розуміння причин релігійних реформ фараона Ехнатона. Важливими для даного дослідження є переклади англійською мовою тексти періоду правління цариці Хатшепсут, коли влада фіванського жрецтва досягла апогею. Через необхідність легітимізувати свою владу, Хатшепсут звернулася до фіванського жрецтва, яке надало їй підтримку у розповсюдженні пропаганди про її божественне народження від бога Амона. Деякі дослідники, зокрема Н. Рівз, вважають саме правління Хатшепсут початком зростання конфлікту між царем та жрецтвом, яке призведе згодом до Амарнської революції. Про ім'я Хатшепсут в царській титулатурі важливою є стаття Г. Робінса¹⁸⁴. Єгиптолог В. Девіс також дослідила використання образу Тутмоса III царицею Хатшепсут у її програмі легітимізації своєї влади, коли цариця зображувала Тутмоса III біля себе, однак у самій сцені мала домінуючу роль, представляючи себе, наприклад, в образі богині.¹⁸⁵ Розвитку культу Амона та його особливостям присвячений ряд статей Г. Вейнрайта¹⁸⁶. Витоки культу Амона, його розповсюдження в період Середнього царства та відносини жрецтва з царським двором досліджувала російський єгиптолог О. І. Павлова¹⁸⁷. Зокрема, автор

¹⁸² Moran W. Amarna Letters.

¹⁸³ Reiney A. F. The El-Amarna Correspondence. A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of All Extant Tablets. – Boston, 2015.

¹⁸⁴ Robins G. The names of Hatshepsut as king // JEA. – 1999. – Vol. 85. – P. 103–112.

¹⁸⁵ Davies V. Hatshepsut's Use of Tuthmosis III in Her Program of Legitimation // JARCE. – 2004. – Vol. 41. – P. 55–66.

¹⁸⁶ Wainwright G. A. Some aspects of Amun // JEA. – 1934. – Vol. 20. – P. 139–153; Idem. The origin of Amun // JEA. – 1963. – Vol. 49. – P. 21–23.

¹⁸⁷ Павлова О. И. Амон Фиванский. Ранняя история культа. – Москва, 1984.

підтримує ідею, що бог Амон був автохтонним божеством міста Фів, саме тому фараони XI династії обирають Амона в якості головного державного божества, надаючи йому титул «Володар престолів обох земель». В часи XII династії культ Амона поєднується з культом царя, а резиденція Амона в Карнаці перетворюється на релігійний центр державного значення.

Таким чином, вчені багатьох країн зробили значний внесок у вивчення та дослідження періоду правління фараона Ехнатона. У цьому їм допомагали знахідки археологічних експедицій, які протягом багатьох років відкривали забуте місто та вивчали його історію. Незважаючи на велику кількість наукових досліджень протягом цілого століття, Амарнський період та особистість Ехнатона залишаються недостатньо вивченими. Розкопки у Тель-ель-Амарні тривають, постійно відшуковуються нові матеріали та з'являються нові дослідження старих об'єктів. У випадку з Ехнатоном немає єдиної думки, усі монографії на цю тему сильно відрізняються одна від одної. У зв'язку з цим, період правління фараона Ехнатона потребує подальшого наукового дослідження. Здобутки єгиптологів з урахуванням стану джерельної бази і уможливають здійснення комплексного аналізу релігійно-політичної діяльності Ехнатона, що і є метою нашого дослідження.

РОЗДІЛ 2. КУЛЬТ АМОНА ТА ЙОГО ГІПОСТАЗУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЄГИПЕТСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

2.1. Царська влада та культ Амона до часів Аменхотепа III

Починаючи з IV тис. до н.е. соціально-економічні, екологічні та політичні причини обумовили домінування в Єгипті державної влади та сакралізацію царської влади. Світ, на думку єгиптян, був поділений між богами, фараоном, духами мертвих та людьми. І цар виступав у ролі посередника між богом і людьми. Якщо правитель не виконував свої обов'язки, боги могли відвернутися від Єгипту та полишити його у руїнах¹⁸⁸.

Концепція божественності царської влади змінювалася протягом століть. До IV династії цар вважався живим втіленням бога Хора на землі, носив *Хорове ім'я*. Фараони IV династії вже називають себе *s3 R^c* – «сином Ра», що ілюструє посилення впливу сонячного культу та той факт, що цар предстає в уявленні єгиптян сином бога на землі, а не самим богом. Фараона називають *ntr nfr* – «бог добрий/юний» (можливо, термін *ntr nfr* слід трактувати як «бог, що воскресає» відповідно до імені Осіріса *wnnw nfrw* – «той, що постійно перероджується»¹⁸⁹) на противагу *ntr ʿ3* – «бог великий». Фараон мав людську сутність, виконуючи роль божества протягом проведення ритуалів та підношень. Цар міг померти і передати владу іншому царю, тоді як сама царська влада була священною та вічною.

Кожен фараон, як головний жрець усіх богів, мав будувати та прикрашати їхні храми, підтримувати їхнє утримання дарами. Також основним обов'язком фараона було забезпечувати становлення *m3ʿt*, як концепцію божественного порядку та правосуддя. Присутність фараона гарантувала встановлення *m3ʿt*, що відображалось у будівництві храмів,

¹⁸⁸ Shaw J. G. *The Pharaoh. Life at Court and on Campaign*. – Cairo, 2012. – P. 19–20.

¹⁸⁹ Див. докладніше: Берлев О. Д. Два Царя – Два Сонця: к мировоззрению древних египтян // *Discovering Egypt from the Neva: The Egyptological Legacy of Oleg D. Berlev* / Ed. by St. Quirke. – Berlin, 2003. – P. 1–18.

піднесеннях богам, захист Єгипетських кордонів від загарбників та збереження державних законів, які відповідають цим цілям¹⁹⁰. Однак, цар не міг діяти самостійно без допомоги богів. Фараон мав просити у них допомоги для забезпечення в країні *m3ʿt*, фараон виконував волю богів.

Для відзначення виключного положення в суспільстві, фараон приймав титулатуру, яка почала складатися ще в часи I династії (III тис. до Р.Х.), і повністю сформувалась в період правління IV династії, коли повна титулатура фараона вже включала п'ять імен: *Ім'я Хора*, *Небті ім'я*, *Золотий Хор*, *тронне ім'я* та *особисте ім'я* фараона, яке надавалося йому при народженні. Ім'я Хора є найстарішим з усіх і до IV династії було єдиним іменем фараона, яке вписувалося у *серех*, що представляє собою прямокутник, на якому сидить сокіл, нижня частина *сереха* декорована під фасад царського палацу. Це ім'я є частиною релігійних вірувань у правителя як земного образу бога Хора. З Середнього царства ім'я Хора поступається у важності тронному імені фараона. *Ім'я Небті* є символом двох богинь-покровителек Єгипту – богині Верхнього Єгипту *Нехбет* та богині Нижнього Єгипту *Уаджет*, означає двоєдину монархію, владу фараона над об'єднаним Єгиптом. Це ім'я писалося без картушу та сереха. Символізм імені Золотого Хора, яке почало вживатися при фараоні III династії Джосері, досі не з'ясований, воно зображується у вигляді сокола на ієрогліфі «золото». У віруваннях стародавніх єгиптян золото представляє собою плоть богів (іноді боги мають золоту шкіру), тому, ймовірно, ім'я *Золотий Хор* описує його носія як бога¹⁹¹. Можливо також, що цим іменем фараон прирівнювався до сонця, адже вже при фараоні III династії Джосері сонячний диск вписувався над ієрогліфом «золото». В період правління Джосера остаточно склалася уява про божественність царя, як людини,

¹⁹⁰ Shaw J. G. The Pharaoh. Life at Court and on Campaign. – P. 19.

¹⁹¹ Берлев О. Д. «Золотое имя» египетского царя // Ж.-Ф. Шампольон и дешифровка египетских иероглифов. – Москва, 1979. – С. 53.

незалежно від її державного статусу¹⁹². Найважливішим іменем в титулатурі фараона було тронне ім'я, яке цар отримував при коронації. Воно вписувалося у картуш і позначалося ієрогліфами папірису та бджоли, читається як *nsw-bity* з традиційним перекладом «Цар Верхнього та Нижнього Єгипту». Останнім у титулатурі йшло власне ім'я фараона, яке було отримано при народженні і супроводжувалося епітетом *s3 R^c* – «син Ра»¹⁹³.

Титул правлячого фараона завжди відображав політичну та релігійну дійсність на кожному етапі розвитку Єгипетської держави. Власні імена царів та їхні титулатури часто залежали від посилення того чи іншого регіонального культу. Засновник XVIII династії Яхмос I у своїй титулатурі в імені Хора використовує назву міста Фіви (єг. *W3s.t*) – центру опору гіксосам і майбутньої столиці *K3-m-W^cst*¹⁹⁴ – «Бик у Фівах». Тронне ім'я фараон обирає *(nb-phty-R^c)*¹⁹⁵ – «Той, що володіє силою Ра». Цікаво, що ім'я головного бога Фів Амона не зустрічається у титулатурі Яхмоса I. Це може бути викликано тим, що для об'єднання Єгипту під владою фіванського царського дому було необхідно покровительство бога Ра, культ якого був найпоширенішим у всьому Єгипті. Також Яхмосу I потрібна була підтримка могутнього Геліополя для перемоги у війні з завойовниками.

Однак, з посиленням XVIII династії та міста Фів, починає розповсюджуватися культ Амона Фіванського. Фараони починають включати ім'я цього бога в свою титулатуру, деякі з них носять власне ім'я, що пов'язане з Амоном. Ім'я Аменхотеп (єг. *Imn-htp* – «Амон задоволений») носили чотири фараона XVIII династії, включаючи Аменхотепа IV.

¹⁹² Ладынин И. А. Сакрализация царской власти в древнем Египте в конце IV – начале II тыс. до н.э. // Сакрализация власти в истории цивилизаций / Под ред. Д. М. Бондаренко. – Ч. I – Москва, 2005. – С. 64.

¹⁹³ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – London, 2015. – P. 9.

¹⁹⁴ Beckerath von, J. Handbuch der Ägyptischen Königsnamen. – Mainz, 1999. – S. 133.

¹⁹⁵ Ibid.

Аменхотеп I до свого власного імені ще додавав фразу (*hk3-W^cst*)¹⁹⁶ «правитель Фів». Хоча тронне ім'я фараонів XVIII династії продовжувало включати ім'я бога Ра – (*ʕ3-hpr-k3-Rʕ*)¹⁹⁷ «Величний прояв душі-*Ka* Ра» (Тутмос I), (*ʕ3-hpr-n-Rʕ*)¹⁹⁸ «Величний прояв Ра» (Тутмос II).

Релігія відігравала важливу роль в житті стародавніх єгиптян та впливала на політичну ситуацію. При проведенні ритуалів у храмах богів, по суті, мав бути присутнім сам фараон. Однак, фізично це було неможливим, тому фараон передавав свої функції жерцям у храмах різних богів, приймаючи участь лише у найважливіших святах та ритуалах. Цар мав дбати про функціонування храмів, вшановуючи богів, підтримуючи корпорації жерців та втримуючи баланс між релігійною та політичною владою. Однак, після перемоги фараона XVIII династії Яхмоса I над гіксосами в Єгипті посилюється культ бога Амона Фіванського, який згодом перетвориться на божество державного значення, а жерці Амона отримають значну владу, яка буде суперничати з владою фараона.

Культ Амона, як головного божества Фіванської області, почав складатися ще в часи Середнього царства. Амон (єг. *Imn*) був богом повітря, невидимим і потаємним, згодом розвинулося сприйняття Амона як «цілющого повітря», *t3w n ʕnh* – «дихання життя», який дарує життя і оживляє мертвих¹⁹⁹. Походження Амона та причини його стрімкого злету як володаря Фів залишаються дискусійними. Можливо, Амон входив до Гермопольської огдоади богів, і був ісконно Гермопольським божеством, запозиченим Фівами²⁰⁰. Або Амон міг бути старим Фіванським богом, включеним до Гермопольської огдоади богів штучно, адже перший відомий

¹⁹⁶ Beckerath von, J. Handbuch der Ägyptischen Königsnamen. – S. 133.

¹⁹⁷ Ibid. – S. 135.

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ Павлова О. И. Амон Фиванский. Ранняя история культа. – Москва, 1984. – С. 12.

²⁰⁰ Sethe K. Amun und die Acht Urgötter von Hermopolis. Eine Untersuchung über Ursprung und Wesen des ägyptischen Götterkönigs. – Berlin, 1929. – S. 20.

храм Амону в Гермополі з'явився лише в період XVIII династії²⁰¹. Скоріше за все, Амон не був Гермопольським божеством і являв собою лише одну з іпостасей бога Міна (єг. *Mnw*), бога родючості, володаря Коптоса²⁰². Цю теорію підтверджує і схожість імен обох богів, ім'я Міна могло бути формою імені Амона²⁰³. У Текстах пірамід (Pyr. § 1712b), що датується часом правління фараона VI династії Пепі II, ім'я бога Міна іноді перекладають як «Амон».

Відокремлення Амона від Міна починається ще наприкінці V династії, коли фараон Унас звертається до нього і його дружини богині Амунет у Текстах пірамід (Pyr. § 446), і завершується лише в період правління VIII династії, коли правителі Коптоса стають дуже могутніми, що посилює вплив їхнього головного бога Міна на увесь південний Єгипет. Фіви опиняються на деякий час під юрисдикцією Коптського номарха *Idy* і саме в цей час культ Міна встановлюється у Фівах в іпостасі Амона. До Гермопольської Огдоади Амон потрапляє значно пізніше, коли у бажанні з'єднатися з могутніми Фівами жерці Гермополя запозичили культ Амона²⁰⁴.

Пізніше в період Середнього царства у Фівах Амон зустрічається в образі Міна. Зокрема, на стінах Білого храму у Карнаці фараона XII династії Сенусерта I Амон зображується в ітифалічній позі бога Міна і має його атрибути: лактук (*lactuca sativa*) і корону з двох високих пір'їв. Однак, цікавим є факт, що Амон в образі Міна звеличується іменем Амон-Ра, а ім'я Міна або Амона-Міна в текстах не фігурує²⁰⁵. Також Амон і Мін поділяли титул Камутеф (єг. *K3-mwt.f* – «Бик його матері»). Жрець Амона-Камутефа носив рідкісний титул *sm3ty*, який був притаманний верховному жерцю Міна в Коптосі та в Ахмімі²⁰⁶.

²⁰¹ Павлова О. И. Амон Фиванский. – С. 13.

²⁰² Wainwright G. A. The origin of Amun // JEA. – 1963. – Vol. 49. – P. 21.

²⁰³ Sethe K. Amun und die Acht Urgötter von Hermopolis. – S. 22.

²⁰⁴ Wainwright G. A. The origin of Amun. – P. 23.

²⁰⁵ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 43.

²⁰⁶ Wainwright G. A. Some aspects of Amun // JEA. – 1934. – Vol. 20. – P. 139.

Закріпитися на місці головного бога Фів Амону вдалося не одразу. На початку Першого перехідного періоду головним містом Фіванської області був Гермонт, де панував культ бога Монту. В боротьбі за гегемонію в регіоні згодом перемогли Фіви, правителі яких на півдні Єгипту створили нове політичне об'єднання²⁰⁷ і перейняли культ Монту Гермонтського у місцевий пантеон, де відвели йому панівну роль. Монту спочатку належав до низки сонячних богів і часто зображувався у людській подобі з головою кібчика, що була увінчана сонячним диском. Фараони XI династії носили теофорне ім'я бога Монту, а в часи правління Монтухотепа II Єгипет нарешті знову об'єднався після низки воєн і культ Монту, як головного верховного божества Фів, посилювався. Існував зв'язок Монту з сонячною релігією Геліополя. Єгипетська назва одного з центрів культу Монту в Арманті на півдні від Фів була *Iwn(w)-Mntw* – «Он Монту»²⁰⁸.

Однак, в часи Першого перехідного періоду Монту починає отримувати риси бога війни, під патронатом якого фіванські царі встановлювали свою владу в усьому Єгипті. Цей факт є дуже важливим, адже саме військові риси Монту, скоріше за все, вплинули на його відходження на другий план у Фівах в період XVIII династії, що стали центром об'єданого Єгипту після перемоги над гіксосами. Специфічність характеру Монту, як бога війни, не відповідала ролі головного бога централізованої держави. Образ Монту міг часом нагадувати про те, що інші області Єгипту були підкорені Фіванському ному силою зброї²⁰⁹. В період XVIII династії Монту вже фактично стає богом війни. Його часто зображують у військовому контексті, коли він супроводжує Тутмоса IV, який керує колісницею²¹⁰. Тепер на роль головного бога об'єданого Єгипту ідеально підходив Амон.

²⁰⁷ Павлова О. И. Амон Фиванский. – С. 36.

²⁰⁸ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 37.

²⁰⁹ Павлова О. И. Амон Фиванский. Ранняя история культа. – С. 57.

²¹⁰ Carter H., Newberry P. The tomb of Thoutmosis IV. – London, 1904. – Pl. X.

Посилення його культу розпочалося ще з XII династії, засновник якої Аменемхет I (єг. *Imn-ht* - «Амон попереду») вже носить теофорне ім'я бога Амона, і хоча головним богом Фів залишається Монту, чітко прослідковується курс царського дому на посилення нового культу. Походження самого Аменемхета I залишається дискусійним, вважається, що він був візиром при Монтухотепі IV і послідовником культу Амона. Скоріше за все, розповсюдження культу Амона за Аменемхета I носило примусовий характер і могло викликати протидію прихильників культу Монту²¹¹. Аменемхет I, вступивши на престол під теофорним ім'ям Амона, визначив, таким чином, релігійно-політичну програму свого правління²¹². Своє ім'я – Аменемхет, вірогідно, отримав при народженні, що вказує на посилення культу Амона в Фівах у той період²¹³.

Його наступник Сенусерт I (бл. 1974 – 1929 рр. до Р.Х.) на стінах свого Білого храму в Карнаці, присвяченому святкуванню *хеб-седа*, представляє у різних іпостасях бога Амона, який називається в текстах храму батьком Сенусерта I частіше за інших богів. У промові Хора виражено дещо підлегле відношення до Амона, сам Хор виступає виконавцем його волі²¹⁴. Амон зображується у людській подобі у царському кілті та з хвостом бика за поясом на спині. Часто він предстає у сценах храму в ітифалічній позі бога Міна, символізуючи родючість. Хоча згодом можна помітити як змінюється образ Амона, вже у наступній каплиці Сенусерта I в Карнаці, присвяченій Амону-Ра: потаємний бог зображується у своїй традиційній формі без ітифалічних поз²¹⁵. Тобто, саме в цей період починає складатися і затверджуватися образ бога Амона, який згодом відокремиться від образів інших єгипетських богів.

²¹¹ Павлова О. И. Амон Фиванский. – С. 49.

²¹² Grimal N. C. A History of Ancient Egypt. – Oxford, 1992. – P. 159.

²¹³ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 42.

²¹⁴ Павлова О. И. Амон Фиванский. – С. 59.

²¹⁵ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 45.

Також на ранніх етапах Амон починає ототожнюватися з сонячним богом Ра, центром культу якого був Геліополь. Причиною цього було намагання фіванської династії закріпити свої права на володарювання об'єднаним Єгиптом, де Геліополь відігравав значну політичну та релігійну роль²¹⁶. Вже в період XI династії Амон отримує титул *nb nswt t3.wy* – «Володар престолів обох земель».

В період правління XII–XIII династій формується складна і розвинена ієрархія жрецтва Амона. Релігійні титули могли поєднуватися зі світськими. Почав зароджуватися тісний зв'язок жрецтва Амона з царським домом, адже тепер жерці могли поєднувати релігійну роль з придворними інтересами фараонів і втручатися в політичне життя Єгипту²¹⁷. В часи XII династії Амон отримує титул *nsw ntrw* – «Цар богів». Його храм в Карнаці стає головним храмом в країні. Навіть коли столицею держави при Аменемхеті I стає місто *Im-mayt* (єг. *It-t3.wy*) у Нижньому Єгипті, Фіви залишаються релігійним центром, куди з'їжджаються фараони та знать на релігійні свята. Нова столиця знаходилася біля старовинного Мемфісу та сонячного міста Геліополя, що сприяло злиттю образів Амона з Ра і посиленню, таким чином, його жрецтва.

У сценах святкування *хеб-седу* Амон предстає в образі Амона-Камутефа, який надає енергії фараону та оновлює фізичні сили царя. Таким чином, культ Амона підкреслював зв'язок з фараоном завдяки злиттю з образом Міна, адже Амон, як бог родючості, брав участь у сценах *хеб-седу*. Поєднання Амона з богом Ра надає йому ролі творця усього живого, а згодом ім'я Амона починає ототожнюватися з захистом світу мертвих. Його ім'я починає використовуватися на пам'ятниках поряд з Осірісом²¹⁸.

Документи періоду правління фараона XIII династії Ханоферра Собекхотепа IV вказують, що храм Амона отримував за рахунок державної

²¹⁶ Заплетнюк О. А. Культ Амона та його розповсюдження в період Середнього царства // *Virtus: Scientific Journal*. – 2015. – Issue 2. – С. 197.

²¹⁷ Павлова О.И. Амон Фиванский. – С. 56

²¹⁸ Там же. – С. 83

скарбниці жертвоприношення та робочу силу. Храм Амона був тісно пов'язаний з державними установами, міг виділяти кошти на проведення святкувань. Таким чином, храм Амона при необхідності міг перетворитися на постачальника матеріального забезпечення для царя та його оточення²¹⁹. Так і сталося, коли фіванські царі потребували коштів на війну з загарбниками гіксосами у XV столітті до Р.Х.

В часи Другого перехідного періоду близько 1670 р. до Р.Х. в кінці правління XIII династії Єгипет знову розпався, а на північ країни хлинули орди азіатських племен *гіксосів* («царі-пастухи») ²²⁰, які мали, на думку дослідників, семітські коріння. Можливо, це були аморитські грабіжники²²¹. Назва цих племен походить з книг єврейського історика Йосифа Флавія (бл. 37–100 рр.), який цитував у своїй праці єгипетського історика Манефона, що жив у часи Птолемея Філадельфа. Зокрема, Йосиф вказує, що захопивши Мемфіс, завойовники згодом осіли у місті Аваріс у Дельті²²². Це місто гіксоси обрали не випадково, адже під їхньою владою знаходилися також землі у Палестині та Сирії, тому вигідне розташування столиці їхньої держави дозволяло керувати усіма захопленими землями²²³. Гіксоси не змогли завоювати всю територію Єгипту, але Південний Єгипет з центром у місті Фівах був обкладений даниною.

Царі-гіксоси почали використовувати повні титулатури фараонів Єгипту, частиною яких завжди було ім'я бога Ра. Імена правителів гіксосів записувалися ієрогліфами без картушів. Наприклад, тронне ім'я царя Хіана було *Ntr nfr swsr.n R^c* – «Прекрасний бог, якого посилює Ра», Апопі I включив до своєї титулатури ім'я *ʿ3 kni.n R^c* – «Величний є у хоробрості Ра», Апопі II звеличувався *nb hpš R^c* – «Володар сильної руки Ра», а цар Шеші –

²¹⁹ Там же.

²²⁰ Йосиф Флавий. О древности еврейского народа. Против Апиона. / Пер. Я. Израэльсона и Г. Генкеля. – Санкт-Петербург, 1898. - С. 17.

²²¹ Redford V.D. Akhenaten. The Heretic King. – Princeton – New Jersey, 1987. – Р. 15.

²²² Йосиф Флавий. О древности еврейского народа. – С. 16.

²²³ Брестед Д., Тураев Б. История Древнего Египта. – Минск, 2003. – С. 214.

m3^c ib R^c «Правда – серце Ра»²²⁴. Також, царі-гіксоси додавали епітет *s3 R^c* – «Син Ра», що було викликано необхідністю завойовникам отримати підтримку Геліопольського бога сонця, культ якого був традиційно популярним у Єгипті. Що цікаво, ім'я Амона в царських титулатурах гіксосів не виявлено. Правителі Фів протягом Другого перехідного періоду продовжували носити фараонівські титули бога Ра, використовуючи ім'я бога сонця у своїх іменах в період XVII династії, тоді як ім'я Амона в титулах знову не зустрічається в цей період²²⁵.

Однак, Фіви залишалися сильним центром і в часи визвольної війни під керівництвом правителя XVII фіванської династії Камоса (Рис. А.1). Його перемоги та успіхи були увіковічені на двох стелах в храмі Амона в Карнаці. З божественною підтримкою Амона боротьбу продовжив спадкоємець Камоса, засновник Нового царства, фараон XVIII династії Яхмос I (бл. 1545 – 1520 рр. до Р. Х.). Новий цар просунувся на північ країни і на 15-ому році правління захопив Аваріс. Після шести років облоги була взята і фортеця Шарухен у південній Палестині, що слугувала останнім пунктом спротиву гіксосів.

З цього часу культ Амона починає посилюватися, як ніколи раніше. В період визвольної війни на чолі з Яхмосом I Амон отримав роль бога-покровителя, що супроводжує незримо фараона. Жерці Амона підтримували кампанію матеріально, а переможна війна принесли їм збагачення та політичну силу. У текстах Амон фігурує як Амон-Ра, поєднання двох божеств було політично вигідно, адже Геліополь мав значну силу та вплив у регіоні. Стела Яхмоса I з Карнацького храму звеличує фараона як *Imn-R^c s3 n ht.f mry.f* – «Улюбленого кровного сина Амона-Ра»²²⁶.

На 22-ому році правління Яхмос I починає будувати храм Птаха у Мемфісі та розбудовувати храм Амона в Фівах. Стела з Карнаку вказує на

²²⁴ Beckerath von, J. Handbuch der Ägyptischen Königsnamen. – S. 114–117.

²²⁵ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 49.

²²⁶ Miosi, Frank T. A Reading Book of the Second Intermediate Period Texts. – Toronto, 1981. – P. 52.

значні дотації фараоном у золоті, сріблі, лазуриті та бірюзі «для свого батька Амона-Ра»²²⁷. Культ Амона розповсюджується і за межами Фів. Пахері, управитель Нехену на півдні від Фів, у своїй гробниці пише формулу підношення «Амону, як володарю Обоих земель»²²⁸.

Наступник Яхмоса I Аменхотеп I (бл. 1520 – 1499 рр. до Р.Х.) будує святилище з травертину для священної барки Амона, культовий об'єкт Амона-Ра в Карнаці. Написи на святилищі присвячені «Амону, володарю двох тронів та обоих земель»²²⁹.

Єгипетська «імперія» доби Нового царства була створена трьома правителями: Тутмосом I, Тутмосом III та Аменхотепом II. Міжнародна політика Єгипетської держави базувалася на ідеї гегемонії в регіоні. Бог Амон оголошувався володарем не тільки самого Єгипту, але й усіх сусідніх країн²³⁰. Фараон XVIII династії Тутмос I (бл. 1499 – 1489 рр. до Р. Х.) провів кампанію у долині Оронту та дійшов до держави Мітанні, яка не була їм захоплена, однак визнала васалітет Єгипту. Згодом, в часи військового затишся при Тутмосі II та Хатшепсут, будучи досить могутнім утворенням, Мітанні посилила свій вплив в північній Сирії і в середині XV ст. до Р.Х. розповсюдила свою владу на сусідні держави²³¹.

Тутмос I також активно продовжував будівництво в Карнаці, спорудивши IV та V пілони та колонний зал між ними. Також Тутмос I встановив два гранітні обеліски²³², які відносяться, до речі, до класичних атрибутів сонячної теології. Ці обеліски фараон присвятив: «своєму батьку

²²⁷ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 50.

²²⁸ Ibid.

²²⁹ Björkman G. Kings at Karnak: A Study of the Treatment of the Monuments of Royal Predecessors in the Early New Kingdom. – Upsala, 1971. – P. 58.

²³⁰ Redford B.D. Akhenaten. The Heretic King. – Princeton – New Jersey, 1987. – P. 17.

²³¹ Ibid. – P. 18.

²³² Habachi L. The Obelisks of Egypt: Skyscrapers of the Past. – Cairo, 1984. – P. 116.

Амону-Ра, володарю Обох земель, для якого встановив ці два обеліска біля воріт у храм, пірамідон зроблений з електруму»²³³.

Після смерті Тутмоса I престол посів його син від наложниці Тутмос II (бл. 1489 – 1479 рр. до Р. Х.), який вступив у шлюб з дочкою Тутмоса I Хатшепсут, народженої від офіційної царської дружини цариці Ахмос. Правління Тутмоса II продовжувалося недовго та залишило по собі мало документів. Фараон здійснив військову кампанію в Нубію для придушення повстання в регіоні. Він присвятив свою перемогу богу Амону, своєму «божественному батькові».

Тутмос II помер у молодому віці, залишивши від молодшої дружини Ісиди малолітнього сина Тутмоса. У ролі регентші єгипетський престол посіла його сестра і дружина Хатшепсут у ролі регента при малолітньому фараоні. Перші роки цариця Хатшепсут діяла як типовий регент, відводячи панівну роль у всіх діях малолітньому Тутмосу. Хоча були присутні ознаки того, що вона не підкоряється традиціям, про що свідчить присвоєний нею титул «Господині Обох земель»²³⁴. Але вже на 7-ому році правління Тутмоса III, вона прийняла повну титулатуру фараона та регалії царської влади, які буде утримувати до 21-го року правління. Хатшепсут (бл. 1472 – 1457 рр. до Р.Х.) вважала себе законною спадкоємицею престолу через свій статус дитини від офіційної царської дружини, і пропагувала ідею, що Тутмос I визнавав її права на престол і оголосив своєю спадкоємицею²³⁵. Хатшепсут офіційно прийняла традиційне зображення себе як фараона чоловічої статі, однак у своїй титулатурі використовувала детермінативи та слова жіночого роду, підкреслюючи свою стать. Хатшепсут часто звеличується як «Хор» у жіночому образі (єг. *Hr.t*), «прекрасна богиня»

²³³ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 51.

²³⁴ Tyldesley J. Chronicle of the Queens of Egypt. – London, 2006. – P. 95.

²³⁵ Shaw I. The Oxford History of Ancient Egypt. – P. 229.

(єг. *nfr.t nfr.t*) та «дочка Ра» (єг. *s3.t R*). Це традиційні царські титули у жіночому роді²³⁶.

Однак, жінки не могли наслідувати престол Єгипту і для легалізації своїх прав, незважаючи на те, що вона була дочкою Тутмоса I, Хатшепсут звернулася до фіванського жрецтва. Підтримку їй надав храм Амона, де Хатшепсут виступала у ролі «дружини бога» та верховної жриці. Цариця розгорнула агресивну пропагандистську програму, щоб вказати на свою обраність богом Амоном-Ра та продемонструвати царську родословну²³⁷.

Саме в період правління Хатшепсут культ Амона досягає піку своєї могутності, її царювання заклало фундамент для майбутньої Амарнської революції²³⁸. Цариця оголошується дочкою самого Амона, його спадкоємицею і земним втіленням на єгипетському троні. На стінах заупокійного храму цариці у Дейр ель-Бахрі, що зводився протягом п'ятнадцяти років²³⁹, є сцени її божественного народження, де Амон наказує Хнуму, щоб той створив Хатшепсут і її Ка, а бог Тот вітає царицю Ахмос з народженням божественного дитя. До своєї титулатури Хатшепсут додає епітет *Hnmt-Imn* – «З'єднана з Амоном»²⁴⁰. При Хатшепсут верховний жрець Амона Хапусенеб одночасно посідає і світську посаду візира. Для підтвердження свого зв'язку з Амоном, цариця проводить ряд святкувань і подій, які висвітлюються у написах у Червоному святилищі в Карнаці та на обеліску Хатшепсут. Зокрема, проводилися святкування «Чудового свята *Opet*», яке святкувалося 11 днів кожної осені другого місяця щорічного розливу Нілу. В ці дні по алеї від Карнацького храму до Луксорського йшла процесія зі статуями бога Амона, богині Мут та їхнього сина Хонсу у священних барках на плечах жерців. Це свято, нарівні зі Святом Долини,

²³⁶ Robins G. The names of Hatshepsut as king // JEA. – 1999. – Vol. 85. – P. 103.

²³⁷ Заплетнюк О. А. Царська влада в Єгипті та фіванське жрецтво в період XVIII династії // Гілея. Науковий вісник. – 2015. – № 98 (7) – С. 128.

²³⁸ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 34.

²³⁹ Wilkinson R. H. The Complete Temples of Ancient Egypt. – Cairo, 2005. – P. 176.

²⁴⁰ Robins G. The names of Hatshepsut as king. – P. 107.

коли Амон Карнацький відвідував володіння богині Хатхор на західному березі і заупокійний храм правлячого фараона, стали щорічними найголовнішими подіями Фів. Це була значна пропаганда²⁴¹.

У Карнацькому храмі цариця Хатшепсут звела чотири обеліски, два з яких збереглися до сьогодні. Обеліски були присвячені її небесному батьку богу Амону та Тутмосу I, як земному батьку Хатшепсут. У текстах та малюнках зосереджена увага на її правах на єгипетський престол, який вона отримала від Амона. У написах використовується чоловічий та жіночий детермінативи, тобто Хатшепсут виступає як дочка та син Амона: «... Цариця Верхнього та Нижнього Єгипту, Володарка обох земель Маат-ка-Ра створила для свого батька Амона, Володаря тронів Обох земель, два обеліски ... Вони вкриті електрикою, щоб осяювати Обидві землі як сонячний диск Атон. Ніколи не було створено нічого подібного з початку землі. Створено для нього (Амона) сином Ра Хатшепсут Хенемет-Амон, якому дане життя навечно як Ра.»²⁴². Далі напис сповіщає: «Дочка Амона-Ра, улюблениця його ... яку Амон сам представив на трон Південного Она (Фів) та обрав захисницею Єгипту»²⁴³.

На пірамідіоні обеліску Хатшепсут зображена сцена коронації, на якій цариця стоїть на колінах перед богом Амоном-Ра, що вінчає її блакитною короною хепреш. На стінах храму у Дейр-ель-Бахрі зображені сцени подорожі до країни Пунт, звідки в Єгипет було доставлено багато коштовних товарів, значна частина яких осіла в храмі Амона та збагатила фіванське жрецтво²⁴⁴. Сама експедиція в Пунт була присвячена Амону, «батьку» Хатшепсут.

Незважаючи на сильну владу Хатшепсут, зображення молодого Тутмоса III з'являються поряд з мачухою, а сам царевич увінчаний

²⁴¹ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 38

²⁴² Напис на обеліску Хатшепсут / Переклад з англ.: Lichtheim M. Ancient Egyptian Literature. – Vol. II: The New Kingdom. – P. 25.

²⁴³ Напис на обеліску Хатшепсут / Переклад з англ.: Ibid. – P. 26.

²⁴⁴ Shaw I. The Oxford History of Ancient Egypt. – P. 231.

царськими коронами. Однак, деякі їхні парні зображення демонструють панівне становище регента. Зокрема, на стінах храму у Дейр ель-Бахрі Тутмос III керує підношеннями цариці Хатшепсут, яка представлена в образі богині Хатхор²⁴⁵. З усіх зображень Тутмоса III в період регентства найбільша їхня кількість у супроводі царевича богом Амоном-Ра. Цікаво, що Тутмос III протягом свого життя не надав жодній зі своїх дружин титула Великої цариці, можливо, побоюючись повторення жіночого регентства. Існує гіпотеза, що Хатшепсут готувала на престол свою дочку Нефруре, яка при царюванні матері носила гучні титули, такі як «Володарка Обоих земель», та виконувала церемоніальну роль «дружини бога Амона». За іншими версіями, Нефруре стала дружиною Тутмоса III. Однак, царівна, скоріш за все, померла раніше за матір, адже у гробниці придворного архітектора Сенмута на 16-ому році правління Хатшепсут царівна Нефруре вже не згадується²⁴⁶.

Підсумком правління Хатшепсут стало нечуване посилення фіванського жрецтва і його вплив на царя, що призвело до заняття важливих державних посад жерцями Амона. Храм Амона підтримав Хатшепсут у її намірах легалізувати своє право на престол, пропагував її божественність та богообранність, і, у свою чергу, отримав збагачення та владу від цариці Хатшепсут. Воцаріння регента не зустріло, таким чином, значної опозиції в державі, а підтримання статусу царя молодого Тутмоса III посилювало позиції Хатшепсут.

Тутмос III (бл. 1479 – 1425 рр. до Р. Х.) став повновладним правителем на 21-му році правління Хатшепсут. Період його правління прийшовся на небувалу могутність фіванського жрецтва, яке продовжувало збагачуватися, завдяки завойовницьким війнам фараона під покровительством бога Амона. Тутмос III провів за своє правління сімнадцять військових кампаній, розширивши свій вплив у Сирії та Палестині. Зокрема, було розбито під

²⁴⁵ Davies V. Hatshepsut's Use of Tuthmosis III in Her Program of Legitimation // JARCE. – 2004. – Vol. 41. – P. 60.

²⁴⁶ Tyldesley J. Chronicle of the Queens of Egypt. – P. 98.

Мегіддо союзне військо сирійських царів, які стали васалами Єгипетського царя, фараон здійснив похід на Біблос та Кадеш, що займав важливе стратегічне значення. На 33-ому році правління Тутмос III дійшов до держави Мітанні, де встановив стелу, також здійснив військові походи до Ханаанських міст. Нубія та Куш перетворилися на колонії Єгипетської держави. Данина, яку мали платити колонії включала у себе золото, дорогоцінні метали, та інші коштовні речі. Фрагмент розпису стіни з Фіванської гробниці Собекхотепа (ТТ 63) показує Нубійські дарунки, які включають золоті прикраси, деревину, шкіру тварин. Сирійці приносять дорогоцінні вази, парфуми²⁴⁷. Країна збагачувалася, завдяки колоніальним володінням. В результаті походів Тутмоса III Єгипет перетворився на справжню велику «імперію».

В ході значних військових кампаній Тутмос III направляв до Єгипту велику кількість багатств, які осідали, в першу чергу, в храмі Амона. Це рішення фараона було обумовлено страхом сепаратизму в державі, у разі, якби номархи та вельможі отримували б значні дотації. Тому Амон, як покровитель фараона в усіх його кампаніях, був нейтральним кандидатом на отримання прибутків. Однак, така політика Тутмоса III сприяла зростання багатств фіванського жрецтва та посилення їхнього впливу на фараона.

Тутмос III продовжив розбудовувати Карнацький храм, створивши VI пілон. На північній стіні центральної каплиці були вибиті відомі аннали Тутмоса III, де присутнє зображення дарів Амону-Ра від фараона, включаючи два обеліски. Ідеологія універсального правлячого бога, який поєднує в собі небо і сонце, була політично вигідною, і Амон-Ра ідеально підходив на цю роль. Одним з епітетів Амона-Ра в епоху Тутмоса III став «Володар неба» (єг. *Nb pt*)²⁴⁸. В Карнацькому храмі фараоном також була встановлена стела (Cairo 34010) з чорного граніту заввишки 180 см, де був зображений Тутмос III перед Амоном-Ра. У перших рядках стели бог вітає

²⁴⁷ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 41.

²⁴⁸ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 58.

фараона та перераховує перемоги, які сам Амон-Ра подарував йому: «Ти прийшов до мене у радості, щоб побачити мою красу, мій син, мій переможець, Менхепер-Ра, безсмертний! ... Я надав тобі відвагу та перемогу над усіма землями»²⁴⁹.

Тутмос III залишив по собі могутню Єгипетську «імперію» з постійною професійною армією та сильною центральною владою. Натомість, фіванське жрецтво також досягло піку своєї могутності та впливу. І наступні фараони XVIII династії намагатимуться цю владу послабити.

Спадкоємець Тутмоса III, його син Аменхотеп II (бл. 1425 – 1399 рр. до Р.Х.) хотів розширити кордони держави та спробував підкорити Сирійські міста-держави, які знову потрапили під вплив Мітанні. Однак, як тільки єгиптяни залишили ці території, сирійські царі знову ставали васалами Мітанні. У підсумку, Аменхотеп II уклав з царем Мітанні мирну угоду, за якою уся Північна Сирія відходила до Мітанні, включаючи землі Оронту та Сирійське узбережжя. Єгипет отримував міста Фінікії до сучасного Тріполі. Кордон надав фараону багаті землі біля Оронта, Дамаска та Галілі²⁵⁰. Аменхотеп II також проявляв військову активність в Нубії та Леванті. Однак, за час свого правління фараон не продовжив добру традицію попередників щодо розбудови Карнацького храму²⁵¹.

Спадкоємцем Аменхотепа II став його син Тутмос від другої дружини Тіа, яка мала східні коріння²⁵². Тутмос IV (бл. 1399 – 1389 рр. до Р. Х.) зайняв престол у досить молодому віці і правив не більше десяти років. Своєю основною метою молодий фараон бачив утримання завойованих територій та розширення впливу Єгипту у Сирії. Однак держава Мітанні була дуже могутньою, і побоюючись хеттської загрози, Тутмос IV уклав угоду з царем Мітанні Артатама I.

²⁴⁹ Текст стели Тутмоса III / Переклад з англ.: Lichtheim M. *Ancient Egyptian Literature*. – Vol. II: *The New Kingdom*. – P. 35–36.

²⁵⁰ Redford B. D. *Akhenaten. The Heretic King*. – P. 19.

²⁵¹ Hoffmeier J. K. *Akhenaten and the origins of Monotheism*. – P. 59.

²⁵² Reeves N. *Akhenaten. Egypt's False Prophet*. – P. 45.

В період правління Тутмоса IV Карнацький храм був величезною організацією, держава в державі. Він мав великі земельні наділи, військові трофеї попередніх кампаній, у розпорядженні фіванського жрецтва була велика кількість слуг та рабів, вплив жрецтва Амона відчувався у всіх галузях державного управління. Амон вже століттями панував в Єгипті як головний та універсальний бог, що приніс перемоги фараонам. Для Тутмоса IV постало питання утримання під контролем такої могутньої організації та обмежити вплив фіванського жрецтва на царську владу.

Тутмос IV протиставив Амону культ сонячного бога Ра, якому фараон був «зобов'язаний» своїм сходженням на престол Єгипту. Цьому присвячена була «Стела сну», яку Тутмос IV встановив між лапами Сфінкса у Гізі. У верхній частині стели зображена сцена підношення Тутмоса IV богу Хармакісу в образі сфінкса. У тексті стели батьком фараона називається не Амон, як зазвичай, а Хармакіс-Хепрі-Ра-Атум, який наснився майбутньому царю і обіцяв престол, якщо той очистить від піску статую сфінкса: «Подивись на мене! Побач мене, мій син, Тутмос! Я твій батько Хармакіс-Хепрі-Ра-Атум, який віддасть тобі своє царство на землі. Ти надінеш білу та червону корони як наслідний царевич, вся країна буде належати тобі.... Ти будеш моїм захисником»²⁵³. Тутмос, який був одним з багатьох синів Аменхотепа II і не вважався спадкоємцем, послухав бога, очистив сфінкса і невдовзі посів престол під іменем Тутмоса IV.

Однак, окрім міфічних елементів, стела несе важливу ідеологічну інформацію. Батьком правлячого фараона оголошується не Амон, а Атум, творець всесвіту, представлений в образі Хармакіса (бога сонця в образі сфінкса, який ототожнювався з Хорахті). Тутмос IV проголошує свого покровителя, за яким стояло жрецтво Геліополя²⁵⁴. З тексту «Стели сну» можна зробити висновок про натягнуті відносини між фіванським жрецтвом

²⁵³ Стела Сну Тутмоса IV / Переклад з англ.: Breasted J. H. Ancient Records of Egypt. Historical documents. – Vol. II: The Eighteenth Dynasty. – Chicago, 1906. – P. 321.

²⁵⁴ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 45.

та фараоном, який намагатиметься обмежити їхню владу, посилюючи культ іншого бога. За Тутмоса IV та його наступника Аменхотепа III жерці Амона не посідали більше важливих державних посад. Тутмос IV носив прикраси із зображенням бога сонця, а сам часто зображувався у нубійській перуці, увінчаний сонячним диском. Бог сонця став покровителем фараона. Саме при Тутмосі IV з'являється поклоніння Атону, як формі видимого тіла бога Ра. Атон згадується на написі зі скарабея часів Тутмоса IV, який був присвячений святкуванню зустрічі нубійських племен. Остання фраза тексту: «... для того, щоб зробити жителів іноземних земель підданими Атона навічно»²⁵⁵.

Таким чином, культ Амона виділяється з культів інших богів на початку Першого перехідного періоду і стає одним з головних богів Фіванського пантеону після посилення Фів в регіоні. В період Середнього царства головним богом Фів залишається Монту Гермонтський, однак вже в часи правління фараонів XI династії прослідковується курс на посилення ролі Амона. Універсальність образу Амону на протигагу Монту, який поступово отримує риси бога війни у Перший перехідний період, дозволяє йому зайняти панівне становище в регіоні. Тоді він отримує риси бога сонця Ра Геліопольського та Міна, в образі якого він виступає у сценах *хеб-седу*. Посилення культу Амона було політичною програмою фіванських царів, які намагалися утримати об'єднаний Єгипет під своєю владою і зробити Амона головним державним богом з центром у Фівах. У цей час формується складна і розвинена ієрархія жрецтва Амона. Релігійні титули жерців могли поєднуватися зі світськими і починає зароджуватися тісний зв'язок жрецтва Амона з царським домом. Після перемоги над гіксосами в часи XVIII династії починається безперечне панування Амона як головного бога в усьому Єгипті.

²⁵⁵ Скарабей Тутмоса IV / Переклад з англ.: Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 49.

Намагаючись знайти підтримку для визвольної війни, подальших військових компаній та легалізації влади, як у випадку з царицею Хатшепсут, фараони XVIII династії зіткнулися з посиленням фіванського жрецтва, яке тепер впливало на політичне життя в країні. У назриваючому протистоянні фараони Аменхотеп II та Тутмос IV, який вперше протиставив Амону культ Ра-Хорахті, прагнули обмежити владу жерців. Наступник Тутмоса IV Аменхотеп III буде намагатися утримувати баланс у відносинах з фіванським жрецтвом, підтримуючи також інший культ бога сонця. Врешті решт, конфлікт досягне апогею в період правління Аменхотепа IV.

2.2. Єгипет в період правління фараона Аменхотепа III

Аменхотеп III (бл. 1389 – 1349 рр. до Р. Х.) був дев'ятим правителем XVIII династії, який отримав від попередників величезну та сильну Єгипетську державу та протягом 37 років свого правління намагався утримувати та примножувати її багатства. Він був сином Тутмоса IV та його побічної дружини Мутемуйї. Лише при царюванні Аменхотепа III ця жінка стала носити титул «Великої царської дружини» та «матері царя», син намагався підняти її статус. Аменхотеп III, як і Хатшепсут, використовував пропаганду про своє божественне народження від Амона-Ра, який прийняв вигляд Тутмоса IV та відвідав матір майбутнього царя²⁵⁶. У сцені божественного народження Аменхотепа III у Луксорському храмі Амон говорить: «Я надав тобі життя, стабільність та владу. Я надав тобі здоров'я та радість. О, мій кровний син, мій улюблений Небмаатра ... Я надав тобі усю владу, яку ти представляєш як цар Верхнього та Нижнього Єгипту на троні Хора»²⁵⁷.

²⁵⁶ Berman M. Overview of Amenhotep III and His Reign // Amenhotep III. Perspectives on his Reign / Ed. by D. O'Connor and E. H. Cline. – Ann Arbor, 1998. – P. 4.

²⁵⁷ Сцена XIV з Луксорського храму / Переклад з англ.: Murnane W. Texts from the Amarna Period in Egypt. – Atlanta (Georgia), 1995. – P. 26.

На момент воцаріння Аменхотепу III було приблизно 10–12 років, адже його батько правив не більше десяти років, останній достовірний запис його правління датується 7–8 роком²⁵⁸. Аменхотепу могло бути і менше, якщо взяти до уваги, що він міг народитися не на початку правління свого батька, або став не першою дитиною в царській сім'ї. У такому випадку, він не мав би і десяти років²⁵⁹. Вивчення мумії Аменхотепа III доводить, що фараон помер у віці від сорока до п'ятдесяти років²⁶⁰, а це підтверджує гіпотезу про його малолітство при вступі на престол Єгипту. Коронація Аменхотепа III проходила у Карнацькому храмі у Фівах під керівництвом фіванського жрецьтва²⁶¹.

При воцарінні Аменхотеп III прийняв титулатуру, яка відображала програму його царювання: *Ім'я Хора: k3-nht-ḥꜥi-m-M3ꜥt* – «Могутній бик, що з'являється у правді», *Небті ім'я: Smn-ḥpw-skrḥ-t3.wy* – «Той, що затверджує закони, умиротворяє дві землі», *Золотий Хор: ʕ3-ḥpš ḥwi-Sttiw* – «Величний відвагою, той, що повергає азіатів», *тронне ім'я: (Nb-M3ꜥt-Rꜥ)|* – «Володар істини Ра», *особисте ім'я: (Imn-ḥtp ḥk3-W3st)|* – «Аменхотеп, правитель Фів»²⁶². Аменхотеп III любляв використовувати також епітети «спадкоємець Ра», «обраний Ра», «образ Ра над двома землями»²⁶³. Ці епітети для єгипетських царів не були унікальними, однак Аменхотеп III використовував їх занадто часто. Близько 30-того року правління перед

²⁵⁸ Bryan B.M. The Reign of Thutmose IV. – London, 1991. – P. 25.

²⁵⁹ Vandersleyen C. The Sculpture in the Round of Amenhotep III: Types and Purposes // The Art of Amenhotep III: Art Historical Analysis / Ed. by L. M. Berman. – Cleveland – Bloomington. – P. 2.

²⁶⁰ Smith G. E. The Royal Mummies. Catalogue General Antiquites Egyptiennes du Musee du Caire. – Cairo, 1912.

²⁶¹ Kozloff A. Amenhotep III: Egypt's radiant Pharaoh. – Cambridge, 2012. – P. 54.

²⁶² Beckerath von, J. Handbuch der Ägyptischen Königsnamen. – Mainz, 1999. – S. 140–141.

²⁶³ Berman M. Overview of Amenhotep III and His Reign // Amenhotep III. Perspectives on his Reign / Ed. by D. O'Connor and E. H. Cline. – Ann Arbor, 1998. – P. 3.

своїм першим *хеб-седом* Аменхотеп III додає до свого титулу епітет: *Ttn-tʰn* – «Сліпуче сонце»²⁶⁴.

На 5-ому році правління Аменхотеп III здійснив вдалу військову кампанію проти повстанців у Куші. Свою перемогу він записав на кам'яних стелах в Асуані та острові Саї в Судані. Фараон вводить систему розповсюдження інформації на скарабях, яких сьогодні збереглася значна кількість, їх знаходять від Сирії до Судану²⁶⁵.

Значних військових кампаній в часи правління Аменхотепа III не було, однак фараон вів активну зовнішню політику. Усі правителі вільних держав поділялися на «великих царів» та «малих царів». Між дітьми «великих царів» укладалися міжнародні шлюби, один одного називали у листах «братами». «Малі царі» були васалами і шлюби з нащадками «великих царів» не траплялися. При Аменхотепі III «великими царями» були правителі Вавилону, Мітанні, хоча і вони не вважалися повноцінно рівними з Єгипетським царем, який домінував у регіоні. Найближче з усіх до Аменхотепа III був молодий цар Мітанні Тушратта II, брат дружини фараона Гілухепи²⁶⁶.

На той час в Єгипті вже існувала регулярна царська армія, окремі загони підтримували лад на залежних територіях. Південними землями, до яких входили Нубія та Куш, керував царський намісник, який слідкував за регулярним постачанням каменю, скота та дерева з Куша, золота та рабів з Нубії. Північні території, до яких входили держави Сирії та Ханаана, були підконтрольні Єгипту за принципом васалітету. Правителі великих міст, таких як Хацор, Дамаск, Тір та Катан, як і раніше, звеличують себе «царями». На васальних територіях адміністративне управління залишалося в руках місцевих правителів. Царі Ханаана зберегли невеликий набір

²⁶⁴ Ibid.

²⁶⁵ Berman M. Overview of Amenhotep III and His Reign // Amenhotep III. Perspectives on his Reign / Ed. by D. O'Connor and E. H. Cline. – Ann Arbor, 1998. – P. 10–12.

²⁶⁶ Redford B. D. Akhenaton. The Heretic King. – P. 42.

рекрутів та могли вести торгівлю з сусідами, а також виплачували данину Єгипетському царю. Правителі залежних територій приносили клятву бути лояльними та не бунтувати, ця клятва була як обіцянка. Використовуючи своє тронне ім'я, кожен новий фараон фіксував клятву васального правителя заново, адже вона була персональною, а не державною. При Аменхотепі III продовжувалася традиція виховування спадкоємців тронів васальних держав при Єгипетському дворі. Однак, такі правителі, які отримали освіту при дворі фараона і розмовляли лише на єгипетській мові, частіше за все, не сприймалися власним народом і виганялися²⁶⁷.

Палестина та Сирія були розділені на області в залежності від їхнього географічного розташування. Кожна область підкорялася управителю, так званому «наглядачу північних держав», які прибували з Єгипту у головні обласні міста, такі як Газа, Мегіддо, Куміді, Голан та Уллаза. Управителів супроводжували невеликі загони писців та лучників (50–200 загонів). Ці «наглядачі держав» збирали данину та податки: з долини Ездрелон поставляли пшеницю, вино та масло з південної Палестини, мідь везли з Кіпру. Для Сирії обов'язковою квотою були зброя та колісниця, а також сирійські вази. Управителі також слідкували за виконанням волі фараона та політичною ситуацією в регіоні, і кожен рік здійснювали об'їзд провінцій²⁶⁸. У Дельті зосереджувалася значна кількість сирійських купців. Згодом ханаанці займають пости у жрецтві, на царській службі при дворі, виступають на міжнародній арені від Єгипту, деякі служать в єгипетській армії²⁶⁹.

В період Нового царства від правління Яхмоса I культивувався образ царя-спортсмена, як правителя могутньої держави, якою став Єгипет у цей період. При Тутмосі III описувалась сила фараона у війні та на полюванні. Цю традицію намагався продовжувати і Аменхотеп III, хоча його

²⁶⁷ Redford B. D. Akhenaton. The Heretic King. – P. 25.

²⁶⁸ Ibid. – P. 26.

²⁶⁹ Ibid. – P. 27–28.

зображення розходяться з реальністю, яку демонструє його мумія. Однак, пропаганда фізично красивого та сильного правителя традиційно підтримувалася²⁷⁰.

Аменхотеп III розпочав будівельний бум на 2-ому році свого правління. Були збудовані храм Тота в Гермополі, храм Хнума в Елефантіні, святилище «*Nb-M3ʿt-Rʿ* – правителя Нубії» в Солебї та інших провінціях²⁷¹. У другій декаді свого правління з початком будівельних робіт в Фївах Аменхотеп III створює статуї самого себе в образі богів: Амона, Ра, Хора, Монту та інших. Також він розпочав багатовікову традицію зображення богів з обличчям правлячого фараона²⁷².

Аменхотеп III намагався зміцнити царську владу шляхом обожествлення персони фараона. Причиною цьому могло слугувати посилення впливу фїванського жрецтва на фараона. У своїй ідеології Аменхотеп III був не просто царем, а «царем царів», або навіть «Ра царів». Один з титулів фараона був «прекрасний бог», який зустрічався досить часто, і був непритаманний його попередникам. Доктриною нової будівельної програми Аменхотепа III в Фївах стало посилення сонячної ідеології і відтворення небесного володарювання на землі у сонячних храмах. Центральною фігурою мав стати сам Аменхотеп III, але не як син сонця, а як саме сонце. Навіть васальні правителі називали фараона небесним соколом²⁷³.

Фараони Нового царства офіційно мали резиденцію в Мемфісі, а Фїви навідували у разі значних державних свят. Аменхотеп III народився в Мемфісі і перші 20 років свого правління проживав зі своїм оточенням у Мемфісі. Потім він перебрався до Фїв і останні роки свого правління розгорнув у Фївах будівельну кампанію. Зокрема, були збудовані палаци,

²⁷⁰ Ibid. – P. 30.

²⁷¹ Ibid. – P. 43.

²⁷² Kozloff A. Amenhotep III: Egypt's radiant Pharaoh. – Cambridge, 2012. – P. 121.

²⁷³ Ibid. – P. 122.

храми Монту та Мут, храм Амона в Луксорі, при якому створили «сонячний двір». За Аменхотепа III була створена алея сфінксів, також збудований комплекс з портом для торгових кораблів. Аменхотеп III розпочав будівництво III Пілону в Карнацькому храмі Амона, який був завершений вже при його сині²⁷⁴. Також при Аменхотепі III було розпочато будівництво воріт та X Пілону, яке було завершено при Хоремхебі²⁷⁵. Фараон збудував величезний палацовий комплекс *Pr-ḥꜥu* в Малькаті, який використовувався як місце проведення святкування *хєб-седа*²⁷⁶, там був храм Амону та спеціальний зал для проведення святкувань.

Аменхотеп III вже на другому році свого правління одружився з Тією, яка отримала титул «Великої царської дружини». Ця подія записана на скарабеї (BM EA 37.475E), у тексті якого також згадуються ім'я батьків Тії – Юйа та Туйа. Згадування імен батьків молодій цариці при тому, що вони не були царської крові, говорить про їхній значний вплив при дворі, який не зменшувався навіть на 10 році правління Аменхотепа III, коли він одружився з Мітаннійською царівною Гілухепою²⁷⁷. Про Юйю та Туйю ми знаємо багато через те, що у 1905 році Т. Девіс відкрив їхню спільну гробницю, яка залишилася недоторканою.

Юйа носив жрецький титул *it-ntr* – «Божественний батько», який надавався лише значним чиновникам та візірам, а це означало, що персона була наближена до царя. Серед інших титулів Юйі були і «Керуючий царською колісницею», «жрець Міна» та «наглядач за стадами Міна, володаря Ахміма». Через те, що ім'я Юйа має багато вимов, припускають, що він був іноземцем, або, принаймні, його родичі були не єгиптянами.

²⁷⁴ Redford B. D. Akhenaton. The Heretic King. – P. 44.

²⁷⁵ Dodson A. Amarna sunrise: Egypt from Golden age to Age of Heresy. – Cairo, 2014. – P. 59.

²⁷⁶ Ibid. – P. 62.

²⁷⁷ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 55.

А. Вейгалл вважав, що Юйа міг бути сирійцем зі світлим волоссям²⁷⁸. Його дружина Туйа була, скоріш за все, єгиптянкою, і носила титули «мати Великої царської дружини», «жриця Амона».

Цариця Тія посідала значне місце в політичному житті держави, завжди зображувалася біля свого чоловіка Аменхотепа III у статуях, на рельєфах храмів, стелах, прикрасах та скарабеях, які використовувалися у часи Аменхотепа III як засоби розповсюдження інформації. У храмі в Північному Судані, збудованому її чоловіком, Тія відтворена в образі богині Хатхор. Цариця часто носила божественні регалії та навіть зображувалася у вигляді сфінкса, який завжди слугував образом лише царів²⁷⁹. На 11-ому році правління для укріплення стосунків з державою Мітанні Аменхотеп III узяв в дружини сестру царя Мітанні Тушратта II царівну Гілухепу, яка прибула до єгипетського двору у супроводі 317 жінок. Згодом до гарему Аменхотепа III потрапила і дочка Шутарна II – Тадухепа з 270 служницями та 30 слугами²⁸⁰. Однак, жодна з побічних дружин Аменхотепа III не мала такого впливу при дворі, як могутня цариця Тія.

У Тії та Аменхотепа III народилося чотири доньки: Сітамон, Хунуттанеб, Ісіда та Небтах. На колосальній статуї у Єгипетському музеї в Каїрі (Саїро GM 610) зображений Аменхотеп III, якого обіймає цариця Тія, а біля них стоять три їхні доньки. Також у царського подружжя було два сина: Тутмос та Аменхотеп. Деякі вчені вважають, що їхнім молодшим сином був також Семнехкара²⁸¹. Однак, на пам'ятниках того часу ми майже не знаходимо зображення царських синів, тоді як царівни з'являються часто. Це пов'язано із загальною тенденцією не зображувати царевичів. Протягом IV

²⁷⁸ Weigall A. *The Life and Times of Akhenaton, Pharaoh of Egypt*. – London, 1922. – P. 28.

²⁷⁹ Berman M. *Overview of Amenhotep III and His Reign // Amenhotep III. Perspectives on his Reign / Ed. by D. O'Connor and E. H. Cline*. – Ann Arbor, 1998. – P. 3.

²⁸⁰ Reeves N. *Akhenaten. Egypt's False Prophet*. – P.60.

²⁸¹ Dodson A. *Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation*. – Cairo, 2009. – P. 39.

династії сини та онуки фараонів займали найвищі посади в державі, однак надалі вони ставали повністю «невидимі» для історії. Лише в часи правління XVIII династії нам відомо, що Тутмос I надав своєму старшому сину Аменхотепу високий військовий титул, спадкоємець Тутмоса III Аменхотеп отримав посаду наглядача за стадами на 24-му році правління свого батька. Інший царський син обіймав посаду жерця Птаха в часи правління батька Тутмоса III та брата Аменхотепа II. Син Тутмоса IV Яхмос був верховним жерцем у Геліополі. Цікаво, що жоден з царевичів не обіймав посаду жерця бога Амона²⁸². Можливо, тенденція приховувати та не зображувати спадкоємців престолу на офіційних пам'ятниках була пов'язана з великою дитячою смертністю в царських родинах, їх намагалися оберігати та не демонструвати у якості наслідних царевичів, відправляючи їх служити у храми під протекцію богів.

Тридцята річниця правління фараона Аменхотепа III була відзначена традиційним святкуванням *хєб-седу* у Фівах, для проведення якого були збудовані спеціальні споруди та створена велика кількість статуй фараона та богів. Також була змінена іконографія царя, замість традиційного образу, фараон подається з дитячими рисами обличчя: повні щоки, збільшені очі та губи, зменшений ніс та вуха; в одязі домінує сонячна атрибутика. В період першого святкування *хєб-седу* Аменхотеп III починає використовувати ім'я *Nb-M3ʿt-Rʿ Itn-tʰn* – «Небмаатра – Сліпуче Сонце»²⁸³. У написі заупокійного храму Аменхотепа III він звеличується як: «Образ Ра зі сліпучим обличчям, що являється як Атон»²⁸⁴. Метою проведення *хєб-седу* було не тільки офіційне затвердження Аменхотепа III на троні, але й його обожнення²⁸⁵, яке визначалося єднанням фараона з сонцем, як його реінкарнацією на землі.

²⁸² Ibid. – P. 6.

²⁸³ Dodson A. Amarna sunrise: Egypt from Golden age to Age of Heresy. – P. 53.

²⁸⁴ Переклад з англ.: Murnane W. Texts from the Amarna Period in Egypt. – Atlanta (Georgia), 1995. – P. 21.

²⁸⁵ Bickel S. Aspects et fonctions de la deification d'Amenhotep III // BIFAO. – 2002. – T. 102. – P. 63–90.

Р. Джонсон вважав, що в останні роки свого правління Аменхотеп III, ідентифікуючи себе як сонячний диск Ра-Хорахті, міг піддатися впливу свого сина Аменхотепа²⁸⁶. Таким чином, вчений вважає, що святкування першого *хеп-седу* Аменхотепом IV було шануванням божественності свого батька, за його словами Атон та Аменхотеп III – це одне і те саме божество²⁸⁷.

Цариця Тія також була вшанована, вона з'являється в образі богинь Хатхор та Тефнут, а також в образі сфінкса, який знищує ворогів²⁸⁸. Ще два свята *хеп-сед* було проведено Аменхотепом III відповідно на 34-ому та 37-ому роках його правління. Останнім роком правління Аменхотепа III є 38-й рік, на якому фараон помер і був похований у підготовленій для нього гробниці (KV22). Цариця Тія пережила свого чоловіка більше, ніж на 12 років, і продовжувала впливати на політику свого сина Ехнатона.

Таким чином, своїм довгим правлінням фараон Аменхотеп III намагався посилити владу фараона в державі та ознаменував це грандіозними будівельними програмами по всій державі. Єгипет в часи Аменхотепа III не вів завойовницьких війн, проте дипломатична діяльність досягла величезного розмаху. Незважаючи на те, що головним єгипетським богом залишався Амон, деякі дослідники вважають, що в останні роки правління Аменхотепа III почав укріплюватися культ сонячного диску Атона на противагу Фіванському пантеону.

Центром сонячного культу мав стати сам фараон, який тепер виступав не просто як син сонця, а в ролі самого сонця – *Nb-M3ʿt-Rʿ Itn-tʿhn* – «Небмаатра – Сліпуче Сонце». На рельєфах храму в Солебі є зображення Аменхотепа III та Аменхотепа IV, які поклоняються Небмаатра, тоді як цариця Тія предстає в образі богині Хатхор – consorta бога Ра. Можливо,

²⁸⁶ Johnson W. R. *Monuments and Monumental art under Amenhotep III: Evolution and Meaning // Amenhotep III. Perspectives on his Reign / Ed. by D. O'Connor and E. H. Cline. – Ann Arbor, 1998. – P. 89–90*

²⁸⁷ *Ibid.* – P. 91.

²⁸⁸ Dodson A. *Amarna sunrise: Egypt from Golden age to Age of Heresy. – P. 54.*

вже в період правління Аменхотепа III особливо гостро відчувалося протистояння царської та жрецької влади, хоча будь-яких радикальних дій фараон не вчиняв.

РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНА РЕФОРМА АМЕНХОТЕПА ІV (ЕХНАТОНА)

3.1. Перші роки правління Аменхотепа ІV. Трансформація образів фараона та бога Атона.

Офіційним спадкоємцем Аменхотепа ІІІ був його старший син царевич Тутмос, який отримав посаду жерця бога Птаха у Мемфісі, можливо, традиційну посаду спадкоємця престолу. Таку ж посаду займав царевич Аменхотеп, син Аменхотепа ІІ, який згадується як жрець-*sm* Птаха у Р. London BM EA 10056²⁸⁹. Збереглося зображення молодого Тутмоса, що стоїть позаду свого батька (Munich Gl. 93). Невелика статуетка Тутмоса знаходиться в музеї Лувру в Парижі (Louvre N. 792 = E. 2749), де його титул звучить як «Царевич, наглядач жерців Верхнього та Нижнього Єгипту, Верховний жрець Птаха та жрець-*sm* Птаха»²⁹⁰. Скоріше за все, Тутмос помер на 30-ому році правління Аменхотепа ІІІ в період святкування першого *хєб-седу*, про що свідчать зображення царевича, що відповідають стилістиці цього періоду²⁹¹.

З цього часу спадкоємцем престолу стає молодший син, царевич Аменхотеп. Цікаво, що він не з'являється на зображеннях царської сім'ї, збереглося його ім'я в описі винних кувшинів на руїнах палацу в Малькаті, у місці, яке мало назву «масток [правди] сина царя Аменхотепа»²⁹². Графіті з заупокійного храму у Медуймі, яке датується 30-тим роком правління Аменхотепа ІІІ, містить такий напис: «Рік 30-тий правління царя Небмаатра, сина Амона, задоволеного правдою, Аменхотеп Хекауасет ... наказав йому

²⁸⁹ Dodson A. Amenhotep III: Uncles, Brothers, Sons and the Serapeum // Amenhotep III y su tiempo: I Jornadas Temáticas. – Madrid, 2011. – P. 41.

²⁹⁰ Ibid. – P. 44.

²⁹¹ Idem. Amarna sunrise: Egypt from Golden age to Age of Heresy. – P. 44.

²⁹² Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 61.

сісти біля батька та прийняти його спадкоємцем над країною»²⁹³. Цей напис свідчить про призначення Аменхотепом III свого молодшого сина спадкоємцем, тобто на той момент старший син Тутмос вже помер²⁹⁴. Дискусійним сьогодні є питання про співправління батька та сина в останні роки правління Аменхотепа III.

Протягом семи років до смерті фараона, як зазначено у графіті з Мейдуму, царевич Аменхотеп був офіційним спадкоємцем батька і виступав у ролі його співправителя. Основною причиною призначення Аменхотепа співправителем свого батька могло бути малолітство царевича, якого слід було підготувати для правління державою та необхідність закріпити його права на престол, адже, скоріше за все, у Аменхотепа III були також діти від інших дружин. Зокрема, у листі царя Мітанні Тушратти знаходимо таку фразу: «Неферхеперура (Аменхотеп IV), старший син Небмаатра (Аменхотепа III) та Тії, його [головної] дружини посів престол. Тоді я сказав, що Небмаатра [мій брат] не помер. Неферхеперура, його старший син, [що править зараз] на його місці, і нічого не зміниться з того, що було (тобто, у відносинах двох держав)»²⁹⁵.

Царевич Аменхотеп залишився єдиним сином Аменхотепа III від офіційної дружини – цариці Тії. В єгипетській історії існувала практика оголошення співправителя фараона, коли через страх перед боротьбою за престол серед дітей від інших дружин, фараон сам визначав спадкоємця. В складній політичній ситуації ще в період Середнього царства, коли траплялися випадки вбивства царя та легітимізації сумнівного правителя, був створений інститут співправління, коли спадкоємця піднімали досить високо, щоб виключити будь-яке бажання боротьби за престол з боку інших

²⁹³ Переклад з англ.: Dodson A. On the alleged «Amenhotep III/IV coregency» graffito at Meidum // Göttinger Miszellen. – 2009. – Bd. 222. – P. 25.

²⁹⁴ Ibid. – P. 28.

²⁹⁵ EA 29:61–64 / Переклад з англ.: Moran W. Amarna Letters. – London, 1992. – P. 94.

претендентів²⁹⁶. Тобто, на момент смерті старшого брата царевич Аменхотеп не досяг юнацького віку. Цей факт підтверджується тим, що зображення царевича Аменхотепа відсутні на царських рельєфах періоду правління його батька, адже на той період він був ще дитиною²⁹⁷.

Царевич Аменхотеп був співправителем свого батька до його смерті, хоча і не керував країною де-юре, і зійшов на престол після смерті Аменхотепа III. Однак, на період воцаріння молодий фараон все ще залишався досить юним, йому могло бути не більше 14–15 років. Підтвердження цьому знаходимо в Амарнському архіві. Зокрема, у листі царя Мітанні Тушратти до цариці Тії він пише: «Ти одна, хто знає, що я завжди виказував свою любов до [Аменхотепа III], твого чоловіка, і що ... твій чоловік ... також виказував свою любов до мене... Нехай твій син не заподіює горя мені. Нехай довіряє мені у десять разів більше, ніж його батько, з повагою і шаною»²⁹⁸. Ми бачимо, що цар Мітанні звертається не до царя, як було прийнято, а до його матері, яка мала вплив на сина. Тобто на 1-ому році правління Аменхотеп IV²⁹⁹ ще не досяг дорослого віку і цариця Тія виступала у ролі регента.

Інший лист був відправлений царем Тушраттою Аменхотепу IV пізніше. У листі помітний гнівний тон царя Мітанні та опущений ним титул «Великий цар» у зверненні до Аменхотепа IV. Тушратта пише: «... дії мого брата (Аменхотепа IV) заслуговують осудження. З якої причини мій брат [...]. Він чоловік і він посів трон свого батька»³⁰⁰. Н. Рівз пояснює цей фрагмент фразою, яка читається між рядків у цьому листі: «Ти більше не дитина, а чоловік, то ж поведься як чоловік!»³⁰¹. Однак, вже у такому юному

²⁹⁶ Большаков А.О. Мог ли Тутанхамон быть сыном Эхнатона? – С. 34.

²⁹⁷ Weigall A. The Life and Times of Akhenaton, Pharaoh of Egypt. – London, 1922. – P. XX.

²⁹⁸ EA 26:7-18 / Переклад з англ.: Moran W. Amarna Letters. – P. 84–85.

²⁹⁹ Своє ім'я на *Ехнатон* фараон змінить лише на 5-ому році правління.

³⁰⁰ EA 29:154 / Переклад з англ.: Ibid. – P. 98.

³⁰¹ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 86.

віці у ньому проявляється гордовитість, відчуття необмеженої влади, сильний характер та непоступливість.

В одному з наступних листів з проханням відпустити послів, яких утримував Аменхотеп IV, Тушратта пише так, наче звертається до дитини, повчає фараона: «Тія, твоя мати, знає усі слова, які я говорив з твоїм батьком. Ніхто більше не знає їх. Ти можеш спитати Тію, свою мати, про них і вона скаже тобі. Нехай, як твій батько демонстрував любов до мене, так тепер і мій брат (ти) будеш завжди демонструвати любов до мене. І нехай мій брат не слухає нічого зайвого ні від кого»³⁰².

Про юний вік Аменхотепа IV при його воцарінні також говорить і той факт, що перші діти у нього з'явилися, як це видно по рельєфах талататів з храму *Gm(t)-p3-Itn*, не раніше 3-го року правління. Жодна з доньок не зображена на святкуванні першого *хеб-седу* Аменхотепа IV в Карнаці на 2-ому році правління³⁰³.

Аменхотеп IV був молодим, імпульсивним юнаком, емоційним та самовпевненим у своїх можливостях. Однак, період його правління та розпочаті реформи свідчать, що це була досить освічена особистість. Аменхотеп IV розумівся на тонкощах релігійних вірувань та знав теологічні засади стародавніх культів. Він отримав чудову освіту, мав доступ до храмових архівів. Незважаючи на свій вік, Аменхотеп IV був впевнений у своїх віруваннях та необхідності їхнього розповсюдження³⁰⁴.

Створюючи свою релігію, Аменхотеп IV спирався на стародавні ідеї, які були інтерпретовані ним дуже розумно. Сонце відіграло важливу роль у релігії стародавніх єгиптян з самого зародження життя на берегах Нілу. Сонце поставало у трьох іпостасях: як Атум ввечері, Хепрі вдень та Ра-Хорахті зранку. Ра-Хорахті є складовим іменем і означає «Ра (є) Хор Горизонту». Єгипетський термін *hr* означає «віддалений», бог Хор

³⁰² EA 28:42-49 / Переклад з англ.: Moran W. Amarna Letters. – P. 98.

³⁰³ Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – London – New York, 1992. – P. 30–31.

³⁰⁴ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 91.

зображувався як сокіл – птиця, яка літає у небесах. Бог Хор є одним з найстаріших та найшановніших богів Стародавнього Єгипту. Хор був головним божеством у період перших чотирьох династій³⁰⁵. З II династії фараони починають використовувати ім'я бога Ра у своїх іменах, що було результатом впливу Геліопольських жерців³⁰⁶. Починаючи з IV династії головним богом стає бог сонця Ра і його ім'я входить до царських титулатур. Сонячний диск починає з'являтися на зображеннях фараонів. Наприклад, на одному з блоків з Саккари можна побачити фараона V династії Сахура, над яким сяє сонячний диск без променів³⁰⁷.

Ще в часи Давнього царства була сформована концепція царя як сина Сонця. Згідно з якою, мати народжує сина не від батька, а від сонячного бога. Ця теорія, яка пояснювала зміну династій, слугувала ефективним стабілізатором державності у часи кризи всіх престолонаслідувань, однак вона була лише одним з пояснень божественності правителя, і її поява не зачепила інших аспектів єгипетської релігії³⁰⁸. Фараон IV династії Джадефра першим додав до свого титулу епітет *s3 R^c* – «син Ра», що стало надалі традиційним титулом єгипетського царя. Цар тепер був сином Ра та живим Хором на землі.

На початку Середнього царства виникло уявлення про Атона, сонячний диск, в якому зливається плоть померлих царів. Одну з перших згадок про сонячний диск Атон можна знайти у «Розповіді Сінухе» періоду XII династії, коли говориться про смерть Аменемхета I: цар «сходить на небо, з'єднуючись з сонячний диском (*Itn*), божественна персона (цар) зливається з тим, хто його створив»³⁰⁹.

³⁰⁵ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 6.

³⁰⁶ Kees H. Ancient Egypt: A Geographical History of the Nile. – Chicago, 1961. – P. 154.

³⁰⁷ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 24.

³⁰⁸ Берлев О. Д. Два Царя – Два Солнца: к мировоззрению древних египтян // Discovering Egypt from the Neva: The Egyptological Legacy of Oleg D. Berlev / Ed. by St. Quirke. – В., 2003. – P. 1–18.

³⁰⁹ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 4.

Аменхотеп IV з'єднав ці дві концепції, створивши циклічну картину для єгипетської моделі світу: цар породжується сонячним диском і йде у нього. Ця замкнутість дозволила Аменхотепу IV звести все до концепції – сонця і сина – і ліквідувати культу інших богів. Так був зроблений важливий крок до виконання головного політичного і ідеологічного завдання – підриву посиленого на початку Нового царства впливу жрецтва Амона та підтвердження концепції божественності царя ³¹⁰. Судячи з перших років правління фараона Аменхотепа IV, стає зрозумілим, що ідеї встановлення нового культу були у нього з самого початку царювання і почали формуватися ще в дитинстві. Можливо, на царевича вплинув його рідний дядько, брат цариці Тії, Анен, який займав посаду верховного жерця бога Ра у Геліополі ³¹¹. Сама цариця Тія, яка не була чистокровою єгиптянкою, також відіграла значну роль в житті свого сина, і могла виступати його ідейним наставником.

Аменхотеп IV в період правління свого батька не зображувався на пам'ятниках, що могло бути викликано хворобливістю хлопчика, якого намагалися приховати ³¹². Як було сказано вище, більш вірогідною була причина малолітства царевича, який не зображувався біля батька і матері. На зображеннях Аменхотеп IV в перший рік свого правління постає у абсолютно нормальному здоровому стані і у традиційній єгипетській манері. У Карнацькому храмі Амона на залишках III пілона, який був декорований Аменхотепом IV, збереглося зображення фараона у традиційній класичній позі войовничого правителя, який крушить ворогів ³¹³. Інший традиційний рельєф Аменхотепа IV можна знайти у гробниці вельможі Херуефа (ТТ

³¹⁰ Большаков А. О. Эхнатон и Нефертити: мировой порядок – дело семейное // Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского. – СПб., 1998. – С. 10.

³¹¹ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 64.

³¹² Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King. – P. 57–58.

³¹³ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 66.

192)³¹⁴. На рельєфах Аменхотеп IV стоїть перед своїми батьками і здійснює узливання – традиційний мотив єгипетського заупокійного мистецтва. На іншому рельєфі з гробниці Херуефа Аменхотеп IV зображений у поклонінні Атуму та Ра-Хорахті³¹⁵. Можливо, на момент створення цих рельєфів Аменхотеп III вже помер, адже біля молодого фараона зображена його мати цариця Тія без свого чоловіка.

Одразу після воцаріння Аменхотеп IV почав декорування двох незавершених пілонів храму Амона в Карнаці, які збудував його батько Аменхотеп III. На III пілоні збереглися картуші з іменем Аменхотепа IV. Два блоки з X пілона мають зображення фараона у традиційній манері перед богом Ра-Хорахті (Рис. В.12.), який предстає у вигляді людини з головою сокіла, що увінчана сонячним диском. Ім'я бога ще не вписується у картуш. Ворота були названі іменем фараона *Nfr-hprw-R^c W^c-n-R^c*, а власне ім'я – Аменхотеп – було згодом виправлено на Ехнатон³¹⁶. Ра-Хорахті звертається до фараона зі словами: «Я [надав тобі] владу над двома землями та трон Геба»³¹⁷. Тобто вже на 1-ому році правління Аменхотеп IV чітко визначає свого бога-покровителя. Не Амон, а Ра-Хорахті сприяв фараону зайняти престол.

Таким чином, в перший рік правління Аменхотеп IV продовжує слідувати традиціям. Це підтверджує гіпотезу про те, що в цей період Аменхотеп IV мав обмежену владу через свій вік. На рельєфах цього періоду молодий фараон зображений зі своєю матір'ю (Рис. В.1.), і можна зробити висновок, що він ще не був одружений. Рельєфи з гробниці візира Рамоса у Фівах (ТТ 55)³¹⁸ свідчать про радикальну зміну у зображеннях фараона вже на 2-ому році його правління. У гробниці показаний нещодавно коронований

³¹⁴ Epigraphic Survey, The tomb of Kheruef, Theban Tomb no. 192. – Chicago, 1980. – Pl. 11, 12.

³¹⁵ Ibid. – Pl. 9.

³¹⁶ Murnane W. Texts from the Amarna Period in Egypt. – P. 32.

³¹⁷ Фрагмент за написом ХЕ 30 / Переклад з англ.: Ibid.

³¹⁸ Davies N de G. The tomb of Vizier Ramose. – London, 1941. – Pl. XXIX.

молодий фараон у супроводі богині Маат в класичній єгипетській манері (Рис. Г.1.), деякі вчені вважають, що це зображення було зроблено ще за життя Аменхотепа III в період їхнього співправління³¹⁹. Однак, на іншій стіні гробниці Рамоса ми бачимо зображення у новій ранньоамарнській манері³²⁰. У цій сцені Аменхотеп IV і цариця Нефертіті стоять у «Вікні Явищ», над ними світить сонячний диск Атон (Рис. Г.2.). У написах над ними ми бачимо назву храму *Gm(t)-p3-Itn*, а ім'я бога Атона вже вписано у картуш. Введення нового стилю зображення не відміняло традиційне, а більш ретельне дослідження рельєфів гробниці Рамоса доводить, що обидва зображення – традиційне та нове – створювалися одночасно³²¹.

Якщо детально слідкувати за ранніми зображеннями молодого фараона на рельєфах гробниць у Фівах, то в його зовнішності немає нічого дивного або такого, що вказувало б на його хворобу. Це доводять і ранні статуї Аменхотепа IV у більш традиційній манері. Дві невеликі фігури царя (з музею Лувра в Парижі (Louvre N. 831) (Рис. Е.5. та Е.5а.) та вапнякова статуя Ехнатона у блакитній короні, що приносить дари (Cairo J.E. 43580) (Рис. Е.9.), представляють нам Аменхотепа IV як звичайну людину з витонченими рисами обличчя. Однак, можна виділити деякі особливості, які притаманні були лише Аменхотепу IV, зокрема, вузьке обличчя з виступаючим підборіддям та опущеними донизу кінчиками губ. Ці риси Аменхотепа IV зустрічаються на талататах (Рис. В.3., В.7., В.9., В.11., В.13., В.15.), статуях та бюстах (Рис. Е.1., Е.2., Е.3., Е.5а., Е.6а., Е.7а., Е.8а., Е.9., Е.10., Е.11., Е.12.) рельєфах (Рис. Г.4., Г.9., Г.10., Г.25., Г.28., Г.30., Г.36., Г.38., Г.39., Г.40., Г.41., Г.43., Г.44., Г.46.). Можна з впевненістю вважати це реальним зовнішнім виглядом царя, його особливими рисами. У Нефертіті, наприклад, обличчя було більш широким з виступаючими скулами.

³¹⁹ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 98.

³²⁰ Davies N de G. The tomb of Vizier Ramose. – Pl. XXXIII.

³²¹ Див. докладніше: Nims F. C. The transition from the traditional to new style of wall relief under Amenhotep IV // JNES. – 1973. – Vol. 32. – P.183.

Однією з найреалістичніших зображень Аменхотепа IV та Нефертіті вважається невелика вапнякова кольорова статуя з музею Лувра в Парижі (Louvre E. 15593) (Рис. Е.11., Е.11а.). І знову у Аменхотепа IV можна побачити вузьке підборіддя та опущенні губи. Вапнякова голова Аменхотепа IV з Каїрського музею (Cairo J.E. 67921) (Рис. Е.8., Е.8а.), вапняковий бюст у Парижі (Louvre E. 11076) (Рис. Е.7., Е.7а.), голова Аменхотепа IV з музею Кестнера у Ганновері (1964.3) (Рис. Е.9., Е.9а.) представляють нам досить гарного чоловіка з незвичними, трохи видовженими рисами обличчя, яке дуже відрізняється від пізніх революційних зображень царя в Амарнському стилі.

На 2-ому році правління Аменхотеп IV починає будівництво величезного храмового комплексу сонячному богу Ра-Хорахті. Стела Аменхотепа IV на східному березі Гебель-ель-Сільсіла присвячена підготовці першого будівничого проекту фараона в Карнаці. І хоча на стелі зображений Аменхотеп IV у білій короні перед богом Амон-Ра, у тексті уточнюється кому має бути присвячений новий храм: «... Його Величність наказує генералу Амену [...] керувати усіма роботами по будівництву ... величного (храму) *бенбену* для Хорахті в Його імені, Світло, яке в Атоні, в Карнаці ...»³²².

Для такого масштабного будівництва Аменхотеп IV вводить нові податки (золото, срібло, бронза, вино, одяг, мед, олія, тощо), якими обкладалися храми для підтримки царського культу. Ці податки «... Син Ра Ехнатон³²³ присвятив своєму батькові Хор-Атону як щорічний податок для Дома Атона у Південному Геоіополі»³²⁴, завдяки чому нові храми зводились надзвичайно швидко. Усього було збудовано чотири споруди, які, можливо, склали єдиний комплекс, однак на талататах вони згадуються під

³²² Стела в Гебель-ель-Сільсілі / Переклад з англ.: Murnane W. Texts from the Amarna Period in Egypt. – P. 29–30.

³²³ Повторно вирізано замість імені Аменхотеп IV.

³²⁴ Декрет про податки / Переклад з англ.: Ibid. – P. 30.

окремими назвами та мають різні теми зображення: *Gm(t)-p3-Itn*³²⁵ – «Атон знайдений», *Hwt-bnbn*³²⁶ – «Масток каменю-бенбен», *Rwd-mnw-n-Itn-r-nhh*³²⁷ – «Стійкі монументи Сонячного диску навічно» та *Tni-mnw-n-Itn-r-nhh* – «Піднесені монументи Сонячного диску навічно». Раніше за всіх був збудований *Gm(t)-p3-Itn*, сцени рельєфів якого вже демонстрували новий стиль зображення. Через рік з'явився *Rwd-mnw* та *Tni-mnw* і близько 4-го року правління у *Gm(t)-p3-Itn* був доданий *Hwt-bnbn*.

Про цю хронологію свідчать поповнення в сім'ї фараона. На зображеннях у *Gm(t)-p3-Itn* лише одна дочка, на талататах з храму *Hwt-bnbn* – дві. На 5-ому році правління з'являється третя дочка, однак в Карнаці вона майже не згадується, адже у той час вже будувалася нова столиця³²⁸. На талататах також згадується назва «Дім Атона» (єг. *Pr-Itn*). Можливо, це назва усього комплексу, до якого входили різні храмові споруди, включаючи *Gm(t)-p3-Itn* та *Hwt-bnbn*³²⁹. Метою побудування нового храмового комплексу було проведення свята *хєб-сед* та посилення нового релігійного курсу, який Аменхотеп IV протиставив традиційному культу Амона.

Завдяки розкопкам 1925–26 років були встановлені місце розташування та розміри комплексу. Найбільшим був храм *Gm(t)-p3-Itn* на півночі від Фіванського храму Амона. *Gm(t)-p3-Itn* сягав 210 метрів на північ-південь і більше ніж 700 метрів на схід-захід, товщина стін складала 2 метри, а висота сягала 9 метрів³³⁰. Аменхотеп IV використав нову технологію у будівництві храмів, усі споруди зводилися з невеликих блоків – *талататів*, що дуже

³²⁵ Сцена талататів 99 (Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – Pl. XLI).

³²⁶ Реконструкція написів на талататах з назвою храму *Hwt-bnbn* (Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King. – Pl. 4.10–4.15).

³²⁷ Талатат TS 5626 (Redford B. D. The Akhenaten Temple Project, Volume II: *Rwd-mnw*, Foreigners and Inscriptions. – Pl. 16).

³²⁸ Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King. – P. 71.

³²⁹ Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – P. 34.

³³⁰ Redford D. B. The Beginning of the Heresy // Pharaohs of the Sun / Ed. Freed, Markowitz and D'Auria, – Boston, 1999. – P. 51.

пришвидшило будівництво і вже на 3-ому та 4-ому роках правління у новому храмовому комплексі було проведено свято *хеб-сед*.

Другий храм *Hwt-bnbn*, який згадується на стелі у Гебель-ель-Сільсіла, мав зв'язок зі сонячним культом Геліополя. Однак, навіть тут були новації. Сама назва храму, яка включала слово первородного холму *бенбена* не містила звичного детермінативу у вигляді пірамідону. Замість цього був зображений один обеліск. Однак, сам обеліск не означав слова *bnbn*, можливо, Аменхотеп IV взагалі не бажав слідувати старим традиціям сонячного культу, запозичуючи лише основні його ознаки. Талатати з цього храму були знайдені у фундаменті Гіпостильного залу та у II та IX пілонах храму Амона. Судячи зі знайдених блоків, стіни *Hwt-bnbn* були тонкими з вузькими пілонами. Сам храм міг розташовуватися на півдні від *Gm(t)-p3-Itn*, або входити у його комплекс, і був пов'язаний з обеліском Тутмоса IV біля Карнацького храму Амона. Можливо, храм *Hwt-bnbn* був збудований навколо цього обеліску³³¹. Лише на талататах з храму *Hwt-bnbn* назва *Gmt-p3-Itn* стоїть у жіночу відмінку. Тобто, ця храмова споруда призначалася виключно для цариці. Можливо саме слово *gm-gmt* не є інфінітивною формою *sdm.f* і тоді можна перекласти *Gm(t)-p3-Itn* як «Він (вона) – той/та, хто знайшов Атона»³³².

З іншої точки зору, *Hwt-bnbn* міг бути розташованим на сході *Gm-p3-Itn* зі своїм власним обеліском у центрі³³³. Цікавим є факт, що на зображеннях з храму *Hwt-bnbn* не зустрічається фараон Аменхотеп IV, а лише цариця Нефертіті разом зі своєю старшою донькою Мерітатон (Рис. В.18., В.19., В.21.), іноді з'являються більш пізні зображення ще двох доньок – Макетатон та Анхесенпаатон³³⁴, які відсутні на зображеннях храму *Gm(t)-p3-Itn*.

³³¹ Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King. – P. 72.

³³² Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – P. 34

³³³ Dodson A. Amarna sunrise: Egypt from Golden age to Age of Heresy. – P. 98.

³³⁴ Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King. – P. 79.

Щодо призначення храму *Hwt-bnbn*, можна припустити, що він був присвячений Нефертіті для сакралізації її образу та ролі в новій ідеології. Цілком зрозуміло, що релігійна реформа відбувалася поступово і необхідно було закріпити основні ідеологічні засади. Так, на «пілонах Нефертіті» з храму *Hwt-bnbn* зображена цариця Нефертіті зі своєю донькою Мерітатон у поклонінні богу Атону, який предстає перед нами в образі сонячного диску з променями, що завершуються людськими долонями (Рис. В.19.). У руках Нефертіті тримає систр. Ця сцена неодноразово повторюється і її вигляд несе в собі значну сакральність. Систр (грец. σείστρον, лат. *sistrum*) представляє собою ударний музичний інструмент, який був невід'ємною частиною культу богині Хатхор. Існувало два типи систра:

1) Простий систр (єг. *sh̄m*), який мав U-форму і виготовлявся з металу, скоріш за все з бронзи. Два систра з гробниці Тутанхамона були виготовлені саме з позолоченої деревини та бронзи. Іноді їх зображували на малюнках жовтим або білим кольором, тому припустимо, що ці систри могли виготовлятися також з золота та срібла.

2) Систр-«наос» (єг. *sššt*), що отримав назву через свою форму, яка нагадує храмовий портал. Виготовлявся з фаянсу і мав блакитний або зелений відтінок, що нагадує бірюзу – матеріал, який асоціюється з богинею Хатхор. Систр-«наос» прикрашався атрибутами Хатхор, по боках мав обрамлення спіралями, що нагадують рога корови. Руків'я було виготовлено у форми голови богині³³⁵.

Систр використовувався в ритуальних цілях для заспокоєння (*sh̄tp*) божества, що пов'язувалося з міфом про приборкання дикого лева дочкою бога Ра – Хатхор. Частіше систр на зображеннях тримають жінки. Це пояснюється тим, що по відношенню до сонячного божества, як його пара, або дочка, Хатхор грає значну роль, яку виконували жінки царського дому

³³⁵ Manniche L. The cultic significance of the sistrum in the Amarna Period // Egyptian culture and society. Studies in honour of Naguib Kanawati. – London, 2010. – P. 14.

(або жриці). За іншими міфами, вона стимулювала батьківську, чоловічу зрілість, додаючи також натхнення і силу для його роботи, як творця усього живого³³⁶. У храмі *Gm(t)-p3-Itn* в Карнаці ми бачимо царицю без супроводження чоловіком, яка простягає сistr *sšst* до променів Атона (Рис. В.19.). Це символізує зв'язок цариці з сонячним богом, як дочки та батька через культ богині Хатхор³³⁷. Тобто, Нефертіті виступає у ролі дочки бога Атона, напряду, без фараона, вона має божественну природу.

Призначення інших двох споруд *Rwd-mnw* та *Tni-mnw* залишається дискусійним. Виходячи з зображень на талататах, які мають, в основному, побутові сцени, можна припустити, що це були палаци. Однак, Д. Редфорд зазначає, що ці дві споруди теж мали культове значення³³⁸. На талататах часто зображується палац, у якому відпочивають фараон з царицею між церемоніями свята *хеб-сед*. Цей палац міг з'єднуватися з храмом *Gm(t)-p3-Itn*.

В архітектурі храми Аменхотепа IV повторювали Геліопольські з відкритими подвір'ями, що були повністю охоплені сонячним світлом. Новизна нового культу відображалася і у тому, що храми не потребували спеціального сакрального зображення божества, адже Атон був постійно видимим протягом дня. Це призвело до зменшення культової рутини і скорочення жрецької касти. Головною функцією храмів стало щоденне підношення їжі богу сонцю; жерці виконували, у прямому сенсі, роль слуг Атона³³⁹.

Важливе значення для характеристики царської ідеології в перші роки правління Аменхотепа VI мають, так звані, колоси Аменхотепа IV. Ці статуї з вапняку колись прикрашали храм Атона в Карнаці *Gm-p3-Itn*. Вони оточували великий двір храму, на стінах між статуями були сцени святкування *хеб-седу*. Протягом проведення трьох експедицій були знайдені

³³⁶ Ibid. – P. 15.

³³⁷ Ibid. – P. 18.

³³⁸ Redford B.D. Akhenaten. The Heretic King. – P. 72.

³³⁹ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 95

фрагменти близько 35 колосів з вапняку, які зображають фараона Аменхотепа IV у класичній позі Осіріса. Лише дві статуї були знайдені майже у повну висоту до колін (Cairo J.E. 49529, J.E. 55938) (Рис. Е.1., Е.4.), інші колоси збереглися фрагментарно. Висота Cairo J.E. 49529 сягає 239 сантиметрів якщо додати відсутні частини ніг та висоту корони на голові статуї, висота колосів мала бути близько 4 метрів. Дискусійним питанням є вигляд іншого з двох колосів Аменхотепа IV – Cairo J.E. 55938, так званий, *андрогинний* (Рис. Е.4.). Фараон у *sh̄m.ti* зображений оголеним без видимих ознак чоловічих статевих органів. Колоси Аменхотепа IV відрізняються незначними відмінностями у рисах обличчя, головним вбранням та деякими фрагментами одягу. Усі статуї носять п'ять видів корон: *кхат* (*kḥ3t*) + подвійна корона (*sh̄m.ti*), *немес* (*nms*) + подвійна корона, *кхат* + корона з пір'їв, *немес* + корона з пір'їв, подвійна корона³⁴⁰.

Статуї були знайдені обличчям донизу з чіткими ознаками відділення їх від колон, блоки яких використовувались у будівництві інших споруд у постамарнську добу. Частини колон від колосів та талатати були знайдені у Х пілоні фараона Хоремхеба в Карнацькому храмі. Через неможливість використовувати статуї у будівництві вони були просто викинуті у пісок. Однак, більшість колосів Аменхотепа IV мають незначні ушкодження обличчя, а імена бога Атона в картушах на торсі статуї взагалі неторкані. Після смерті Аменхотепа IV, коли почалася реставрація, очікувалося знищення його зображень, однак більшість статуй залишилася неушкодженою. У випадку з фрагментом голови J.46 в Луксорському музеї (Рис. Е.5.) видно, що голова була обережно відрізана від колони, щоб не знищити обличчя³⁴¹. Такі сліди на колосах не поодинокі, хоча такі ушкодження можуть бути випадковими³⁴².

³⁴⁰ Mannishe L. The Akhenaten Colossi of Karnak. – Cairo, 2011. – P. 23.

³⁴¹ Tefnin R. Catalog entry in Règne du soleil. – Brussels, 1975. – P. 62.

³⁴² Mannishe L. The Akhenaten Colossi of Karnak. – P. 22.

Однак, існує конкретна група статуй (колоси у *sh̄m.ti*), які були піддані навмисному знищенню носа, очей, та у більшості випадків, рота (Karakol no. 56, no. 59, no. 277, no. 278), в деяких випадках обличчя було повністю зруйноване (Karakol no. 334, no. 49). Андроґинний колос Cairo J.E. 55938 носить *sh̄m.ti*, і, можливо, інші колоси з такою короною теж мали андроґинний вигляд.

На основі Cairo J.E. 49529 можна дослідити спільний зовнішній вигляд статуї – колоса. Корона колоса – *kh̄zt + sh̄m.ti*, у руках Аменхотеп IV тримає цеп та скіпетр-*hk̄z*, на стегнах статуї традиційний царський кілт, прикрашений декоративним вузьким фартухом з двома уреями з сонячним диском на голові в стилі зображення Аменхотепа III після свята *хєб-сеѓ*³⁴³. Ліва рука статуї втрачена. Пупок оголений і має форму віяла, хоча над ним є невеликий отвір, який відмічає попереднє розташування пупка. За невідомою причиною цей отвір був залишений видимим. У колоса також яскраво виражені соски, на обличчі присутні зморшки біля рота та на шиї, вуха проколоті. На грудях, руках та животі присутні печатки з картушами бога Атона (*ʿnh Rʿ Hr ʒh.twy hʿy m ʒht*)|(*m rn.f m šw nty m Itn*)| – «Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, В імені Його сонячне світло». На поясі теж є картуші з іменем Атона, також присутнє ім'я фараона – *Imnhtp*, яке має сліди навмисного знищення.

На статуї Cairo J.E. 98894 у *немесі* (єг. *nms*) та короні з пір'їв, пір'я зверху нагнуті, можливо через те, що колоси встановлювалися під дахом³⁴⁴. Сам *немес* на колосах зустрічається у двох видах. Окрім звичайної традиційної хустини на фрагментах колосів Cairo J.E. 49528 (Рис. Е.2.), J.E. 49529 та J.E. 99065 з-під *немесу* видно перуку з кучерями, що спадають на плечі. Це досить незвичний вид *немесу* для фараонів XVIII династії. Перший відомий випадок такого головного вбрання – статуя фараона Джосера часів

³⁴³ Johnson R. Amenhotep III and Amarna: Some New Considerations // JEA. – 1996. – Vol. 82. – P. 69.

³⁴⁴ Freed R. Observations on some Amenhotep IV Colossi from Karnak // Memnonia. – 1999. – Vol. 10. – P. 196.

III династії в Каїрському музеї (Cairo J.E. 49158). На колосі Ехнатона також є сліди намальованого намиста червоною та блакитною фарбою. Статуї мають також інші сліди фарб. Обличчя та губи були коричнево-червоними (*reddish brown*)³⁴⁵, борода була блакитною. Чорний колір використовувався для бров та косметичних ліній навкруги очей, внутрішні та зовнішні кути яких мають залишки червоної фарби. Корона Нижнього Єгипту була червоною, *немес* та *кхат* мали жовту тасьму с червоною стрічкою в основі, смужки *немеса* мали блакитний, чорний та жовтий кольори. Петлі урея на головному вбранні фараона мали жовтий колір з червоним у внутрішній стороні. Деякі ієрогліфи були блакитного кольору. Пігменти червоної та блакитної фарби були знайдені також на поясі та фартусі статуї³⁴⁶.

Усі колоси Аменхотепа IV вирізняються між собою рисами обличчя. Дійсно, зображена одна особа на всіх статуях, однак, є відмінності у ширині відкритості очей, довжині обличчя, звисанні нижньої губи. Також, різним є розташування пупка у кожної зі статуй, на деяких колосах він взагалі відсутній. Відмічена варіативність посадки рук та кути локтів. Можливо, статуї виготовляли різні майстри у великій кількості і за незначний відрізок часу, а ідеї молодого фараона могли змінюватися протягом виготовлення статуй, адже на колосах можна бачити сліди корекції³⁴⁷.

Інтерпретацій таких зображень існує багато. Однією з гіпотез є те, що Аменхотеп IV постає у подвійній ролі «батька та матері» усього людства, а колоси представляють собою бога Нілу Хапі, що дарує життя усьому Єгипту кожен рік. До Аменхотепа IV фараони зображували себе у вигляді цього

³⁴⁵ Ibid. – P. 197

³⁴⁶ Mannishe L. The Akhenaten Colossi of Karnak. – P. 130

³⁴⁷ Freed R. E., Markowitz Y. J., D’Auria S. H. Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen. – Boston, 1999. – P. 113.

бога, даруючи зображенню власні риси обличчя. Колоси, включаючи андрогинний колос, є новим зображенням давнього божества³⁴⁸.

Колоси можуть представляти собою фараона Аменхотепа IV в образі Осіріса. Вони не зустрічаються в Ахетатоні через заборону культу Осіріса, адже Ехнатон відмовився від такого зображення надалі. Статуї-колоси могли бути демонтовані ще в часи правління Аменхотепа IV і «ритуально поховані» (*ritual burial*), чим і пояснюється той факт, що вони не були знищені, а лише заховані у пісок³⁴⁹.

У 1977 році єгиптолог Д. Харріс вперше припустив, що андрогинний колос Cairo J.E. 55938 зображує царицю Нефертіті. Зокрема він вказує на те, що риси обличчя є жіночими, шия має «жіночі» лінії³⁵⁰. Саме на цих статуях були навмисно знищені обличчя та тіло, порівнюючи таку ж ситуацію з талататами, де були збиті саме зображення Нефертіті³⁵¹. Тобто, злодії сприймали колоси у подвійній короні як конкретну особу. Хоча і залишається питання, чому фрагмент голови у подвійній короні Louvre E. 27112 залишився цілим. Р. Фрід, підтримуючи теорію Д. Харріса, припускає, що колоси зображують божественну тріаду – Атума, Шу та Тефнут³⁵².

В. Вольф вважав, що колоси зображують божество³⁵³. М. Пілле писав, що колоси зображують Атона, який виступає тут як батько і матір усього

³⁴⁸ Desroches Noblecourt C. La statue colossale fragmentaire d'Amenophis IV offerte par l'Égypte à la France // *Foundation Eugène Piot. Monuments et mémoires*. – Т. 59. – 1974. – Р. 37.

³⁴⁹ Hari R. *New Kingdom Amarna Period: The Great Hymn to Aten. Iconography of Religions*. – Leiden, 1985. – Р. 11.

³⁵⁰ Harris J. R. Akhenaten or Nefertiti? // *Acta Orientalia* 38, Copenhagen, 1977. – Р. 5.

³⁵¹ *Ibid.* – Р. 7.

³⁵² Freed R. E., Markowitz Y. J., D'Auria S. H. *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen*. – Р. 113.

³⁵³ Wolf W. *Die Kunst Ägyptens: Gestalt und Geschichte*. – Stuttgart, 1957. – Р. 454.

живого³⁵⁴. У своїй статті єгиптолог В. Вештендорф описує колоси як образ первинного бога. Статуї нагадують колоси Осіріса, як у заупокійному храмі Хатшепсут і саме їхній архітектурний контекст має ключ до розуміння цих зображень. Через те, що культ Осіріса не вписувався в нову ідеологію Аменхотепа IV, В. Вештендорф вбачає у статуях зображення первинного бога, який відповідає за процвітання країни, і Аменхотеп IV у цих колосах ідентифікував себе зі своїм божественним батьком, отримуючи його риси обличчя³⁵⁵. В. Барта, підтримуючи ідею В. Вештендорфа і М. Пілле, припускає, що колоси є втіленням Атона як первинного божества, що створив усе живе сам без допомоги матері-партнера³⁵⁶. Однак, теорії В. Вештендорфа та В. Барти були заперечені американським єгиптологом Д. Редфордом, який вважав, що *андрогинний колос* має такий вигляд через ритуальний одяг, яким було щільно загорнуто тіло фараона, через що ані сосків, ані статевих органів не було видно³⁵⁷.

Британський єгиптолог С. Алдред у своїх багаторічних дослідженнях Амарнської доби вважав, що колоси з храму *Gm(t)-p3-Itn* є зображенням фараона Аменхотепа IV в образі бога Атона. Ця гіпотеза підтверджена багатьма картушами на статуях з титулатурою сонячного бога замість своєї, що було б більш звичним. Ці спроби зображення царя в образі божества пояснюють такі незвичні зміни у його зовнішньому вигляді³⁵⁸. Колоси нагадують стародавні колони Осіріса, на яких образ царя і бога приймав одну форму³⁵⁹.

³⁵⁴ Pillet M. L'art d'Akhenaton // Mélanges Mariette. – Cairo, 1975. – P. 83.

³⁵⁵ Westendorf W. Amenophis IV // Urgottgestalt. Pantheon. – 1963. – Bd. 21. – S. 273.

³⁵⁶ Barta W. Zur Darstellungweise der Kolossalstatuen Amenophis IV aus Karnak // ZÄS. – 1975. – Bd. 102. – S. 91.

³⁵⁷ Redford D. Preliminary Report of the First Season of Excavation in East Karnak 1975–1976 // JARCE. – 1977. – Vol. 14. – P. 25.

³⁵⁸ Aldred C. New Kingdom Art in Ancient Egypt. – London, 1961. – P. 73–74.

³⁵⁹ Заплетнюк О. А. Колоси Ехнатона : інтепретації божественного образу фараона // Гілея. Науковий вісник. – 2015. – № 95 (4) – С. 12.

Єгиптяни сприймали людське тіло в зображеннях з точки зору не медичних, а теологічних складових. Важливе значення тут мають зображення фараонів в образі бога-сокола Хора або в образі сфінкса з тілом лева, які не розглядаються як реальні фізичні вади царів. Зображення молодого Аменхотепа III після хеб-седу на 30-тому році правління не можна сприймати буквально, так і у випадку з Аменхотепом IV. Замість сокола або сфінкса цар постає перед нами в образі бога Атона, його колоси є теологічним посланням. Тут має місце процес обоготворення царя, який постає як втілення Атона, його людська форма на землі³⁶⁰.

Також, слід зауважити, що створюючи нову релігійну ідеологію на противагу традиційному державному культу, Аменхотеп IV намагався створити і абсолютно нове зображення царя. Традиційно фараони зображувалися, як і єгипетські боги, в прикрашеному образі, з урочистою поставою, вони повинні бути схожими на своїх богів. Людську зовнішність мав і Амон Фіванський. Аменхотеп IV почав зображати себе в образі Атона, і цей образ мав відрізнитися від образу Амона. Риси були різкими, виразними, вони не підходили під старі канони, і тим самим більше подобались фараону.

На нашу думку, колоси з храму *Gm(t)-p3-Itn* зображують фараона Аменхотепа IV в образі бога Атона. На цей факт вказують картуші з іменем бога на руках, животі та одягу статуй. Згідно з написами на колосах перед нами бог Атон, який за традицією іконографії богів представ перед нами з рисами обличчя фараона Аменхотепа IV. Обираючи культ бога сонця, Аменхотеп IV зіштовхнувся з проблемою зображення свого божества. Необхідно було передати світло, що оточує людей кожен день, у статуях, адже єгиптяни звикли бачити своїх богів³⁶¹. Аменхотеп IV постає в образі Атона на землі, його творець є андрогинним, що і пояснює таке дивне

³⁶⁰ Spieser C. *Iconographie composite et pouvoir royal Durant la 18e dynastie* // CdE. – 2004. – Т. 79. – Р. 15–16.

³⁶¹ Hornung E. *Akhenaten and the Religion of Light*. – New York, 1999. – Р. 78.

зображення царя, який має втілювати у собі жіночий та чоловічий початок. Це возводить його на найвищий ступінь і ставить над усіма єгипетськими богами, адже Атону не потрібна пара, він сам створює життя. Атон приносить достаток та процвітання усій землі, ідейно асоціюючись з Хапі³⁶². В доамарнську добу з таким випуклим животом та віялоподібним пупком зображувалися статуетки родючості та самого бога Хапі³⁶³. Ці колоси, які зустрічаються лише в часи царювання Аменхотепа IV у Фівах, були одним з етапів його релігійної реформи, однак цей образ бога Атона був згодом відкинутий фараоном і Атон почав зображуватися виключно в образі Сонячного Діску. Ця гіпотеза також підтверджується тим фактом, що обличчя колосів не було піддано знищенню, як інші зображення Ехнатона після його смерті. Можливо, сакральність цих статуй зупинила їхнє навмисне руйнування.

Таким чином, царевич Аменхотеп був оголошений спадкоємцем престолу на 30-му році правління свого батька і залишався його співправителем протягом останніх 7 років царювання Аменхотепа III. Вік Аменхотепа IV в момент його коронації сягав не більше 14–15 років, про що свідчать листи з Амарнського архіву, в яких цариця Тія, скоріше за все, виступала в ролі регента протягом першого року правління фараона. Тоді зображення Аменхотепа IV виконувалися у традиційній єгипетській манері, однак, своїм покровителем фараон вже називає Ра-Хорахті. Незважаючи на те, що перші кроки майбутньої реформи були здійснені Аменхотепом IV лише на 2-ому році правління, ймовірно, ідею поклоніння сонячному культу молодий фараон отримав у дитинстві. Протягом перших чотирьох років правління Аменхотепа IV триває трансформація образу бога Атона з Ра-Хорахті у Сонячний диск *Itn*, що відображено в іконографії храмового комплексу *Pr-Itn* в Карнаці.

³⁶² Robins G. *The Art of Ancient Egypt*. – London, 1997. – P. 150.

³⁶³ Eaton-Krauss M. *Miscellanea amarnensa // CdE*. – 1986. – Т. 56. – P. 260.

Становлення нового образу бога Атона та виділення його в окремий культ призводить до змін у зображенні царської родини. Поступово Аменхотеп IV формує новий стиль в іконографії, експериментує з власним образом у колосах в храмі *Gm(t)-p3-Itn*, постійно корегуючи та змінюючи його. Новий образ царя був необхідний для поєднання з новим культом бога Атона, центром якого стає сам цар, як головний виконавець волі Атона.

3.2. Свято *хеб-сед* в храмі *Gm(t)-p3-Itn* як демонстрація царської влади.

Основною причиною, як зазначалося, будівництва храмового комплексу Ра-Хорахті-Атону в Карнаці Аменхотепом IV було святкування *хеб-седу*, якому присвячені сцени на талататах з головного храму *Gm(t)-p3-Itn*. Це рішення було прийнято на 2-ому році правління фараона, тоді як *хеб-сед*, основною метою якого є підтвердження царської влади та оновлення сил фараона, святкувалося на 30-ому році правління або пізніше. В історії Єгипту також відомі випадки, коли *хеб-сед* святкували фараони раніше 30-річчя свого правління, однак не на 2-ому році.

Традиція цього свята, яке іноді єгиптяни називали ювілеєм, походить з часів I династії Давнього царства. *Хеб-сед* вважався найважливішою подією царювання. На жаль, до нас не дійшла повна презентація проведення цього свята. Точне значення слова *sd* у значенні свята *хеб-седа* не встановлено. Раніше написання за часів I династії супроводжувалося детермінативом, що означав подвійний павільйон. Часто слово *sd* пов'язують зі значенням «хвіст», іноді його відносять до значення ритуального танцю, який слугував одним з ритуалів *хеб-седу*. Інша теорія припускає, що *sd* означав одяг, який надягав цар у період фестивалю. Однак, у написах, зокрема і на прикордонних стелах Ахетатона, можна зустріти фразу: *n ḥ(3)b-sdw wd n.i p3*

Itn p3 (it.i) – «через мільйони ювілеїв, що призначив мені Атон, (батько мій)»³⁶⁴. Слово *sd* могло позначати відрізок часу³⁶⁵.

Місце традиційного проведення *хеб-седу* сьогодні викликає багато запитань. Можливо, фараони святкували ювілей у Мемфісі у спеціальних *hwt hb-sd* – «храмах ювілеїв». Однак, це припустимо для Давнього царства, коли столицею Єгипту був Мемфіс. Починаючи з XII династії *хеб-сед*, скоріш за все, відзначали в *Inet-Imtauı* або у храмах Ра в Геліополі (Сенусерт I звів два обеліски на честь ювілею *хеб-сед* перед храмом бога Ра), а згодом у Фівах³⁶⁶. Для святкування *хеб-седу* іноді спеціально зводилися храмові комплекси. Існує чотири джерела зображення святкування *хеб-сед*: рельєфи з Абу-Гуроба фараона V династії Ніусерра (бл. 2458–2422 рр. до Р.Х.), з храму у Солебї Аменхотепа III, талатати з *Gm(t)-p3-Itn* Аменхотепа IV та рельєфи Осоркона II (840 р. до Р.Х.) з храму в Бубастісі. Однак жодна зі сцен не є завершеною³⁶⁷. Аменхотеп IV проводив святкування *хеб-седу* в Фівах, як і його батько Аменхотеп III у часи свого правління. Хоча був знайдений талатат у Мемфісі, який зображує *хеб-сед* Аменхотепа IV, можливо, тут теж стояв храм Атону³⁶⁸.

Хеб-сед уособлював зібрання знаті та богів зі всього царства. Часто на *хеб-сед* приїздили вельможі з-за кордону. За рік до початку святкування з усього Єгипту запрошувалися номархи та знать зі статуями місцевих божеств. Культові статуї богів розміщувалися у заздальгідь збудованих для них святилищах, які поділялися на дві групи. Перша група святилищ з атрибутами богині Некхебет приймала богів Верхнього Єгипту, до іншої групи святилищ з емблемами богині Уаджет відправляли богів Нижнього Єгипту. Для фараона споруджувався подвійний трон, який символізував

³⁶⁴ Стала К:7 (Murnane W. J. van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – London – New York, 1993. – P. 25).

³⁶⁵ Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – P. 2.

³⁶⁶ Ibid. – P. 5

³⁶⁷ Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King. – P. 125.

³⁶⁸ Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – P. 34.

управління ним обома землями. Усі інші будівлі для святкування *хеб-седу* також мали атрибути Верхнього та Нижнього Єгипту. Увесь храмовий комплекс, таким чином, представляв собою Єгипет в мініатюрі³⁶⁹.

Фараон на паланкіні повинен був кожен день виїжджати з процесією до святилища бога, приносити підношення та отримувати дозвіл на правління країною. Цікавим є те, що у кожне святилище фараон вдягав різну корону: для богів Верхнього Єгипту – білу, для богів Нижнього Єгипту – червону. Увесь інший час фараон був увінчаний подвійною короною, як володар об'єднаного Єгипту. Головною подією *хеб-седу* була реконструкція коронації. Отримавши дозвіл та благословення від усіх богів та знаті, фараон сідав на подвійний трон та коронувався подвійною короною. Також, існував ритуал, коли фараон мав пробігти по периметру відкритого двору, тримаючи в руках текст «Секрет двох Товаришів» (Хора та Сета) або «Воля мого батька». Символізм цього ритуалу: відкритий двір для бігу – це Єгипет, «Секрет» та «Воля» – це право на продовження правління. Ще одним ритуалом була стрільба з лука на публіці. Все це створювало атмосферу сакрального дійства³⁷⁰.

Завдяки джерелам, можна припустити, що Аменхотеп IV святкував *хеб-сед* не один, а два або більше разів. Аменхотеп IV, скоріше за все, відсвяткував два *хеб-седу*, що доводить дослідження зміни імені бога Атона³⁷¹. Існує версія, що фестивалів *сед* могло бути і три: на 2-ому, 6-ому та 9-ому році правління³⁷². На талататах слово *хеб-сед* з'являється у множині – *ʿImy ḥb.w-sd*. Наприклад, у сцені, де зображена цариця у паланкіні є текст: *ʿfʿt ḥmt nswt wrt mrt.f Nfrt-iti m šmst ḥm.f m ḥb.w-sd* – «проведення Великої царської дружини, його коханої Нефертіті, що супроводжує Його величність

³⁶⁹ Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King. – P. 126.

³⁷⁰ Ibid. – P. 127.

³⁷¹ Gunn B. Notes on the Aten and his Names // JEA. – 1923. – Vol. 9. – P. 170–172.

³⁷² Aldred C. The beginning of the El-Amarna Period // JEA. – 1959. – Vol. 45. – P. 32–33.

на сед-фестивалях»³⁷³. Однак, множина у слові *hb.w-sd* може також означати і кількість ритуалів, на яких була присутня цариця з чоловіком. Цікавим є той факт, що в Ахетатоні ні в гробницях вельмож, ні в інших джерелах не зображується Аменхотеп IV у святкуванні *хеб-седу*. Можливо це традиційне свято, яке було тісно пов'язане зі старими культами богів, суперечило новій ідеології.

Датування проведення *хеб-седу* Аменхотепом IV не збереглося. Ім'я фараона в період святкування на талататах звучить як *Nfr-hprw-R^c w^c-n-R^c Tmn-htp ntr hk3 W3st* – «Прекрасний своїми появами Ра, єдиний для Ра, Аменхотеп, бог та правитель Фів»³⁷⁴. Відомо, що лише на 5-ому році правління, згідно з текстом прикордонних стел «Раннього проголошення», фараон змінив своє ім'я на Ехнатон³⁷⁵, тобто перший *хеб-сед* відбувся до 5-го року, приблизно на 2-ому або 3-ому роках правління Аменхотепа IV. Жодна з доньок фараона не зображена у сценах першого *хеб-седу*. Хоча пізніше з'являються на святкуваннях Мерітатон та Макетатон, два рази зустрічається наймолодша царівна – Анхесенпаатон. Також, сама форма зображення першого *хеб-седу* притаманна раннім рокам правління Аменхотепа IV, фігури фараона та цариці ще не мають яскраво виражених гротескних форм, якими буде відзначатись Амарнський стиль³⁷⁶.

Основними сценами талататів у святкуванні *хеб-седу* є сцени церемоніальної процесії царського подружжя та сцени підношень Атону, на яких фараон зображується у білій (Рис. В.2., В.4., В.23., В.24.) та червоній короні (Рис. В.1., В.3., В.15., В.25.), в залежності від ритуалів Нижнього та Верхнього Єгипту. Часто показано, як Аменхотеп IV та Нефертіті залишають палац, на паланкінах в'їжджають у храм, після виконання

³⁷³ Сцена талататів 15 (Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – Pl. VIII).

³⁷⁴ Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – P. 33, Pl. CIX.

³⁷⁵ Стела К:І (Murnane W. J. van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 19).

³⁷⁶ Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. –P. 30–31.

ритуалів, зображені процесії їхнього повернення до палацу³⁷⁷. Ця сцена розтягувалася на стіні храму на 7 метрів³⁷⁸. Рельєфи на стінах були різного розміру, від невеликих, коли висота фігури царя складала близько 66 см, до рельєфів значного розміру³⁷⁹.

Одна з двох найбільших реконструйованих сцен талататів з храму *Gm(t)-p3-Itn* демонструє нам усю процесію, яка була розбита на три реєстри на храмовій стіні між колосами Аменхотепа IV³⁸⁰ (Рис. В.20., В.23.). Коли цар виходить з палацу, управителі двору (*imy hnt*) лежать на землі перед фараоном. Над кожним з них є напис *sn t3 imy hnt* – «управителі двору цілують землю»³⁸¹ (Рис. В.24.). Аменхотеп IV тримає у перехрещених на грудях руках цеп та скіпетр-*hk3*. Над ним простягаються промені Атона, які тримають у долонях знаки *nh* та *w3s*. Ім'я Атона виведено з обох боків сонячного диску і звучить як: *Rc Hr 3h.twy hc y m 3ht m rn.f m sw nty m Itn Itn nh wr imy hb-sd nb pt t3 hry-ib Gm-p3-Itn m Pr Itn* – «Ра-Хорахті, що триумфує в горизонті, в імені Його сонячне світло, Атон живий величний, який у *heb-sedi*, володар неба і землі, що у серці *Gm(t)-p3-Itn* в Домі Атона»³⁸². Імена та титули фараона і цариці: *nb t3.wy Nfr-hprw-Rc Wc-n-Rc nb hcw Imn-htp ntr hk3 W3st 3 m hcw.f di nh* – «Володар двох земель Прекрасний своїми появами Ра, єдиний для Ра, володар появи Аменхотеп, божественний володар Фів, величний у своїх літах, якому дане життя», *Hmt nswt wrt Nfrt-iti nh ti dt* – «Велика царська дружина Нефертіті, якій дано життя навечно»³⁸³.

У наступній сцені знову центральною фігурою є Аменхотеп IV, який знаходиться у паланкіні, носії якого сидять на колінах, перед тим, як почати рухатися (Рис. В.23.). Цікаво, що біля фараона зображені три фігури жерців, один з яких тримає знак скорпіону, над ним напис *hm ntr n Srkt* – «жрець

³⁷⁷ Ibid.– P. 39

³⁷⁸ Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King. – P. 112

³⁷⁹ Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak.– Pl. LXII.

³⁸⁰ Ibid. – Pl. I.

³⁸¹ Сцена талататів 1: бл. 87-88 (Ibid. – Pl. I)

³⁸² Сцена талататів 1: бл. 65, 79 (Ibid.)

³⁸³ Сцена талататів 1: бл. 85 (Ibid.).

богині Селкет»³⁸⁴. У сценах святкування *хєб-седу* Аменхотепом IV, на відміну від рельєфів часів його батька Аменхотепа III, не вписано жодне ім'я чиновників та жерців, які супроводжують царя³⁸⁵. Однак, повні імена самого фараона, цариці та бога Атона повторюються постійно. Усі знатні вельможі та жерці залишаються для нас безіменними, і можна лише здогадуватися де і хто з них зображений. У наступному рельєфі на талататах зображений цар у паланкіні, який тримають носії. За фараоном слідує три жерця з фігурками богів Хора та Упуаут, бога-вовка. Вони також безіменні, над кожним з них є лише два ієрогліфа *hm-ntr* – «жрець»³⁸⁶.

У другому реєстрі зображена процесія повернення фараона і цариці до палацу. Цариця у довгій перуці та короні з двома пір'ями сидить у розкішному паланкіні, прикрашеному сфінксами (Рис. В.25.). Сфінкси та леви часто прикрашають царські паланкіни та крісла. Один з таких великих та розкішних паланкінів з левами призначався для транспортування фараона з царицею разом³⁸⁷. Такі паланкіни для царя і цариці зображені також і у гробницях Амарни³⁸⁸.

Позаду у трьох менших паланкінах сидять три царівни (Рис. В.23.): *ms.w nsw* – «царські діти»³⁸⁹. У верхньому реєстрі знову зображений Аменхотеп IV у білій короні Верхнього Єгипту у паланкіні. Цікаво, що картуші з його іменем та обличчя царя збиті, і це за умови, що зображення знаходилося на верхній частині храмової стіни³⁹⁰.

Коли цар та цариця проїжджають у паланкіні, придворні навкруги падають перед ними на коліна. Жрець сонця, який зустрічає фараона при

³⁸⁴ Сцена талататів 146 (Ibid. – Pl. LVIII).

³⁸⁵ Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King. – P. 132.

³⁸⁶ Сцена талататів 1 (Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – Pl. I).

³⁸⁷ Ibid. – Pl. XLIV.

³⁸⁸ Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part III: The tombs of Huy and Ahmes. – London, 1905. – Pl. XIII.

³⁸⁹ Сцени талататів 1, 15, 17 (Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – Pl. I, VIII, IX).

³⁹⁰ Ibid. – P. 43.

вході у храм, вітає його палаючою есенцією (Рис. В.22.). Жрець теж стоїть у поклоні перед царем³⁹¹. Традиція вклонятися царю до самої землі буде продовжуватися в Ахетатоні, коли усі, хто знаходиться біля Аменхотепа IV будуть зображуватися лежачи на землі, стоячи на колінах або у поклоні перед фараоном. Такі сцени є унікальними для єгипетської традиції. На талататі ММА 1985.328.7 з музею Метрополітан зображені придворні, які цілуть землю перед царицею Нефертіті (Рис. В.6.).

Традиційні павільйони – святилища богів, які споруджувалися для святкування *хєб-седу* у великому дворі, теж присутні на талататах, однак самі статуї богів відсутні. Втім, на одній з груп талататів Аменхотеп IV зображений з підношеннями богині Маат³⁹². Над кожним зі святилищ сяє Атон в образі сонячного диску з променями, які простягаються до царя, що стоїть біля стола з підношеннями у білій, червоній або подвійній короні. Ці святилища при Аменхотепі IV були, в більшості своїй, відкритими, без даху³⁹³, для того, щоб сонячні промені могли освітлювати фараона (Рис. В.14.). Іноді зустрічаються і криті павільйони-святилища³⁹⁴, однак, біля них теж був зображений сонячний диск. Цікавим фактом є те, що часто у зображеннях на талататах біля стола з підношеннями стоїть маленька статуя царя³⁹⁵.

Текст біля фігури царя, що робить підношення, такий: [*hṯp ntr w3h n Ḥm.f n it.f*] *R^c-Ḥr-3ḥty* [*hry-ib h^cy m 3ḥt n Itn m pr.f m*] *Iwnw Šm^cw ʿ3t tpt n Itn* – «Божественне підношення Його Величністю його батьку Ра-Хорахті, який тріумфує в горизонті Атона в домі Його у Південному Геліополі, величному і першому місці Атона»³⁹⁶. Далі йде перерахування підношень: *ḥnkt ds 16* -

³⁹¹ Redford B.D. Akhenaten. The Heretic King. – P. 119.

³⁹² Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – Pl. XXXIII.

³⁹³ Ibid. – Pl. XXVI, Pl. XXVIII.

³⁹⁴ Ibid. – Pl. XXXVI.

³⁹⁵ Ibid. – Pl. XXX, XXXV, XXXVI, XXXIX.

³⁹⁶ Сцена талататів 58 (Ibid. – Pl. XXVII).

«16 кухлів пива», $s^c\check{s} 8$ – «8 птахів», $8 m^c smw hprs 4 \check{h}tpt i\check{s}rrt^c 4$ – «8 разом з 4 в'язанки овочів, підношень і 4 чашки винограду»³⁹⁷.

Сцени підношень Аменхотепом IV богу Атону відрізняються між собою одягом фараона, предметами у його руках, позах. Зокрема, Аменхотеп IV зображений перед сонячним диском з палаючою есенцією у руках³⁹⁸, або простягає чашу-*nmst*³⁹⁹, чаші з мазями⁴⁰⁰, дві чаші з виноградом⁴⁰¹. На одному з талататів Аменхотеп IV простягає до променів Атона жертвну качку (Рис. В.7.). У багатьох сценах Аменхотеп IV зображений у традиційному одязі для *хеб-седу* (Рис. В.2., В.4., В.22.), у руках тримає скіпетр та цеп, на ногах немає взуття. Є сцени, які відносяться до традиційних ритуалів *хеб-седу*, однак, фараон на них зображений у довгому вбранні з традиційним бичим хвостом⁴⁰² та іноді у сандаліях⁴⁰³, хоча на церемоніях у храмі фараон завжди зображується босоніж. Є група талататів, яка представляє царя у *немесі*, наприклад, у сцені з молотком та колом⁴⁰⁴. Можливо, це момент ритуального заснування храму, який входив до єдиного величезного комплексу у Карнаці. Також Аменхотеп IV з'являється у традиційному довгому одязі з бичим хвостом, але у короні-*hprš*, тримаючи у руці скіпетр-*hrp*⁴⁰⁵. У цій сцені фараон стоїть за межами критого павільйону-святинища. На одній зі сцен талататів фараон також зображений у червоній короні зі скіпетром - cwt ⁴⁰⁶. На іншому фрагменті, який не відноситься до святкування традиційного *хеб-седу*, Аменхотеп IV теж носить *hprš* – корону і тримає скіпетр-*hkz* біля свого правого плеча⁴⁰⁷. Саме цей вид царської

³⁹⁷ Ibid.

³⁹⁸ Ibid. – Pl. XXVIII.

³⁹⁹ Ibid. – Pl. XXIX.

⁴⁰⁰ Ibid. – Pl. XXX.

⁴⁰¹ Ibid. – Pl. XXXIV.

⁴⁰² Ibid. – Pl. XXIX, XXX, XXXIII.

⁴⁰³ Ibid. – Pl. XXXVII.

⁴⁰⁴ Ibid. – Pl. XXII.

⁴⁰⁵ Ibid. – Pl. LIII.

⁴⁰⁶ Ibid. – Pl. XXX.

⁴⁰⁷ Ibid. – Pl. XLII.

корони надалі став улюбленим для Аменхотепа IV після його воцаріння в Ахетатоні. Однак, у святкуванні *хеб-седу* у Фівах Аменхотеп IV намагався підтримувати традиційний вигляд царя з усіма регаліями.

Фараона у сценах підношення іноді супроводжують жерці: *wr-m3w n R^c-Hr-3hty m Pr-Itn m Iwnw Šm^cw* – «Великий провидець Ра-Хорахті в Домі Атона у Південному Геліополі», який тримає у правій руці чашу-*nmst*, а у лівій – *hrp*-скіпетр; *hry-ḥbt hry-tp* – «Головний жрець-читець», який тримає папірус та *imy-ḥnt ḥm-ntr tpy n Nfr-ḥprw-R^c W^c-n-R^c* – «Керівник двору та Перший пророк фараона *Nfr-ḥprw-R^c W^c-n-R^c*», він несе сандалії за фараоном⁴⁰⁸.

Цікаво, що на талататах з *Gm(t)-p3-Itn* сцени святкування у червоній короні були зображені на північній стіні храму, у білій короні – на південній. В кінці кожного дня після того, як кортеж повертався до палацу, там влаштовувався великий банкет. Є сцени з сервірованим столом та пустими стільцями, біля якого працюють слуги. Біля стола та стільців зображено «Вікно Явищ», яке прикрашено рельєфом сонячного диску, можливо, цар з царицею бенкетували біля нього⁴⁰⁹. Аменхотеп IV з Нефертіті вечеряли у великому холі, а усі придворні та слуги їли ззовні у відкритому дворі. Потім цар з царицею з'являлися у «Вікні Явищ», щоб почастивати своєю появою придворних, які простягали руки у возхвалінні царського подружжя⁴¹⁰.

Не всі сцени святкування *хеб-седу* присутні на талататах, наприклад, ритуал церемоніального бігу відсутній зовсім. Лише два блоки мають зображення двох «царських слуг», які біжать навколо стел. Також відсутні сцени стрільби з лука.

Кидається в очі відсутність великих богів, таких як Амон, Птах, Тот та Осіріс. Цей факт говорить про те, що вже в період першого святкування *хеб-седу* на початку свого правління фараон Аменхотеп IV демонструє новий

⁴⁰⁸ Сцена талататів 58 (Ibid. – Pl. XXVIII).

⁴⁰⁹ Ibid. – Pl. XXIV.

⁴¹⁰ Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King. – P. 129.

релігійний курс. Для підтвердження своєї влади в державі йому не потрібне благословення богів Єгипту, адже своїм воцарінням він забов'язаний лише богу Сонячного диску Атону.

Детальне вивчення талататів показало, що Аменхотепа IV часто супроводжує озброєна охорона. Особливо такі сцени зустрічаються на талататах з *Rwd-mnw*, де військові загони супроводжують фараона, коли той виїжджає з палацу, вони охороняють його і біля входу у храм. Навіть у сценах зустрічі з іноземними послами, охорона завжди біля царя⁴¹¹. У святкуванні *хеб-седу* на талататах з храму *Gm(t)-p3-Itn* також зустрічаються сцени з військовими загонами⁴¹². Це свідчить про те, що нові перетворення в державі не зустрічали масової підтримки серед правлячих кіл, скоріше за все, вже в той час формувалася опозиція і фараон мав захищати своє життя.

Основними причинами рішення Аменхотепа IV про святкування *хеб-седу* на початку свого правління слугували необхідність продемонструвати новий релігійний курс, а також намагання підтвердити свою владу як легітимного та зрілого правителя перед з'їздом аристократії з усієї держави. Зображення великої процесії в ході святкувань демонструють також посилення влади царя, намагання поєднати культ царської влади з культом бога Атона, який обрав Аменхотепа IV в ролі свого проповідника. Вперше на талататах з храму *Gm(t)-p3-Itn* з'являються сцени вклоніння царській родині до самої землі, усі інші учасники святкувань залишаються безіменними. Така позиція була, в першу чергу, необхідністю, якщо Аменхотеп IV планував проводити масштабну релігійну реформу. Фараон Єгипту був головою держави і мав необмежену владу, однак він мав слідувати традиціям у поклонінні та шануванні стародавніх богів Єгипту. А це, у свою чергу, призводило до залежності царя від волі жерців, тому Аменхотеп IV волів заснувати новий культ, який не мав ні жрецької касти, ні власного релігійного центру. Демонстрація поклоніння новому богу Сонячного диску,

⁴¹¹ Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – P. 130.

⁴¹² Ibid. – Pl. XLVIII, XLIX.

культ якого не був відомий єгиптянам, автоматично возводила Аменхотепа IV у ранг релігійного лідера, головного жерця. Проведення *хеб-седу* без присутності інших богів було революційним, і, не зважаючи на подальшу трансформацію образів царя і бога Атона, можна з впевненістю вважати, що Аменхотеп IV діяв за конкретним планом. Радикалізм його дій висвітлює зростаюча внутрішня опозиція, що призводить до необхідності фараона захищати своє життя за допомогою озброєної охорони.

Слід також зазначити, що на більшості талататів збито обличчя Аменхотепа IV, а іноді і його картуші з іменем. Тобто, зображення фараона були пошкоджені тоді, коли храми ще стояли, до того, як талатати почали використовувати для будівництва в інших проектах наступниками Аменхотепа IV. Акції вандалізму та ненависті до Амарнських перетворень прокотилися по державі вже через декілька років після смерті Аменхотепа IV. Серед знайдених талататів лише на деяких з них збереглося обличчя фараона неушкодженим.

Такі зображення виступають джерелом у спробі реконструювати зовнішність фараона Аменхотепа IV, адже на перших роках правління ще не був сформований Амарнський стиль, якому буде притаманна гіперболізованість рис. На талататах у зображенні фараона знову знаходимо особливості його зовнішності, які були притаманні Ехнатону, виходячи з його ранніх бюстів: вузьке обличчя з виступаючим підборіддям та опущеними донизу кінчиками губ⁴¹³. З часом вони стануть більш гіперболізованими на рельєфах в Ахетатоні в ході подальшої трансформації образу царя.

Таким чином, Аменхотеп IV проводить традиційне свято *хеб-сед*, яке зазвичай фараони святкували на 30-ому році правління, протягом перших чотирьох років свого царювання, що підтверджує титулатура царя в період святкувань. Головним місцем проведення *хеб-седу* став храм *Gm(t)-p3-Itn*. Незважаючи на те, що схема проведення *хеб-седу* залишилася традиційною,

⁴¹³ Сцена талататів 44 (Ibid. – Pl. XX).

головним божеством у святкуванні став Сонячний диск Атон, адже на талататах з храму *Gm(t)-p3-Itn* не має зображень статуй богів, які мали б стояти у критих святилищах у дворі храму. Замість них усюди сяють промені Атона, якому робить підношення фараон у святилищах без криші. Основною причиною проведення *хеб-седу* стала демонстрація нового релігійного курсу та посилення влади царя, який тепер виступав головним проповідником цього культу. На зображеннях процесії усі вельможі залишаються безіменними, в присутності царської родини було заборонено стояти. Аменхотепу IV для проведення подальшої релігійної реформи була необхідна сильна царська влада, очищена від впливів будь-яких жрецьких корпорацій. Талатати також демонструють нам і той факт, що вже на той час існувала опозиція новим реформам. Аменхотепа IV постійно супроводжують військові загони та озброєна охорона. Можливо, саме зростаюча опозиція в Фівах призведе до рішення фараона про заснування нової столиці Єгипту, звільненої від традиційності.

3.3. Заснування Ахетатона як кульмінація релігійно-політичної реформи.

Фіви були одним з найбільших політичних і культурних центрів Стародавнього Єгипту. Тут розташовувалася резиденція фараона, тут стояв головний храм офіційного державного бога Амона, існувала сильна жрецька влада та багатовікові традиції і символи, а на західному березі знаходилися заупокійні царські святилища. Саме в Фівах, як ніде в країні, відчувалася залежність царської влади від волі жерців Амона, який був покровителем фараонів. Новий культ не зміг розвиватися у такому середовищі, адже рано чи пізно він був би поглинений культом Амона. Аменхотеп IV вважав, що Фіви не були ідеальним місцем для створення докорінно нових релігійних комплексів, присвячених вшануванню нового бога. І хоча Аменхотеп IV протягом перших п'яти років свого правління побудував у Фівах величезний

храмовий комплекс богу Атону, він розумів, що для проведення задуманих ним реформ необхідно створити новий релігійний та політичний центр.

Однією з причин прийняття рішення про заснування нової столиці також слугувало прагнення фараона Аменхотепа IV пересунути політичний центр у Середній Єгипет для більш вдалого контролю за Південною та Північною частинами країни. В історії Стародавнього Єгипту вже були випадки перенесення столиць фараонами інших династії, які засновували за політичними мотивами такі міста, як Мемфіс, *Im-mauї*, *Пер-Рамсес*.

Ще однією з важливих причин могла стати зростаюча опозиція владі фараона⁴¹⁴. На більшості зображеннях царської родини з храму *Gm(t)-p3-Itn* ми бачимо, що усюди фараона супроводжують військові охоронні загони. Навіть «Вікно Явищ», яке вперше з'являється у палаці фараона в Фівах, було спроектовано так, щоб фараон не контактував з вельможами особисто, але щоб вони мали змогу бачити його. Це доводить, що були прецеденти, через що Аменхотеп IV боявся за своє життя і постійно ходив з охороною.

Аменхотеп IV обрав територію у Середньому Єгипті в 400 км від Фів. Він наказав встановити перші три стели і вибити текст проголошення про створення міста. Згідно з текстами перших трьох стел оголошення про заснування міста було здійснено фараоном на 5-ому році правління: *H3t-sp 5 3bd 4 prt 13* – «Рік правління 5-й, перет 4-й, 13-й день»⁴¹⁵.

У текстах прикордонних стел «Раннього проголошення» описується як саме фараон обрав місце для нової столиці: [*hrw pn iw.tw m 3ht-Itn // // // // Hm.f*] *hr wrry.t 3t nyt dsmw mi Itn wbn.f m 3ht.f mh.f t3 m (mrw.t) // // // // p3 Itn [šsp tp] (w3t nfrt r) 3ht-Itn st.f nyt sp tpy iri.f n.f htp.f m hnw(s) <rdi> hrt-hrw iri.n.f s3.f*

⁴¹⁴ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 111.

⁴¹⁵ Стела К:І; Стела Х:І (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 19). Датування стели викликає дискусії через погане збереження ієрогліфів. Н. де Г. Девіс вважав, що стели К та Х датуються 4-им роком правління Ехнатона (Див.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna, Part V 1908, P. 28), Ю. Я. Перепьолкін писав про 6-ий рік (Див.: Перепелкин 1967, С. 72). Однак останні дослідження В. Мюрнейна вказують на 5-ий рік правління (Див.: Ibid. – P. 19).

W^c-n-R^c mnw.[f^c3 snt.f n.f (3ht.f) hpr šnw // // // iri tw.f] hr ršwt t3 m [h^cy] – «[Цього дня, (коли) Він (Атон) був в Ахетатоні // // // // // Його Величність] на колісниці величній, що з чистого золота, наче Атон, коли світить Він у горизонті своєму і наповнює Він землю (любов'ю своєю). О, Атон, [вирушив він (цар) на] (дорогу чудову до) Ахетатону – місця, яке було вказано випадком, (місця), яке створив Він (Атон) для себе, щоб умиротворитися у домі, який <даний> Йому вдень. Створив для Нього син Його, Єдиний для Ра, [пам'ятник величній і встановив його для Нього, (горизонт Його) стає реальністю. // // // // Він робить це] з радістю і земля у тріумфуванні»⁴¹⁶.

У текстах стел знаходимо назву міста – *3ht-Itn* – «Ахетатон». Слово *3ht* – «горизонт», місце, де сонце перероджується кожен день. В ієрогліфіці *3ht* традиційно представляли як знак сонця, яке знаходиться між двома вершинами гори (N27)⁴¹⁷. В долині Амарни можна бачити як сонце піднімається з-поміж розпадини у східних скелях, таким чином демонструючи символіку небосхилу *3ht*. Також, на східному березі Нілу напроти Ахетатону розташовувалося місто Гермополь – давній священний центр бога Тота, володаря ієрогліфів, покровителя писців та хранителя знань. Бог Тот вважався богом Місяця, візиром та писцем Сонця. Розташування цих міст напроти один одного як міст Сонця та Місяця, представляло єдність космосу, наповненого світлом двох світил. В уявленні єгиптян місяць був «нічним сонцем»⁴¹⁸.

Фараон оголошує територію майбутнього міста священною, повторюючи у текстах стел, що ніхто інший, окрім самого Атона, не вказав йому на це місце і не звелів так його назвати: *3bi p3 Itn r irt n.f m mnw hr r nhh [dt] hr m p3 Itn p3 it.i mtr.[i r.s] 3ht-Itn bw p3y sr mtr.i r.s bw p3y rmt nb [m t3 r drf] mtr n.i r.s r dd {n.i} (shr pn) n irt 3ht-Itn m t3 st hr drw m p3 Itn it.i {mtr.i} r.s*

⁴¹⁶ Стела К:IX–XI; стела Х:XII–XIV (Murnane W.J., van Siclen III C.C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 19–20). Поп.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna. – Part V. – London, 1908. – P. 28; Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 36.

⁴¹⁷ Gardiner A. Egyptian Grammar. – Oxford, 1957. – P. 545.

⁴¹⁸ Жак К. Нефертити и Эхнатон. Солнечная чета. – С. 70–71.

r ir.s n.f {m 3ht-Itn ptr} bw {gm.nw}.s m // w3bt ti m // 3ht-Itn n p3 Itn p3 it.i ptr pr-3 {nh wd3 snb gm(t) m s iw bn imy-r.s ntr iw bn imy-r.s ntr.wt iw bn n imy-r.s hk3 iw bn n imy-r.s} hk3t iw bn imy-r.s st rmt nb irt n.k wpw.t im bw // gm n.i iw.s h3c // p3 Itn it.i // mtr.i r.s - «Бажає Атон, щоб створили для нього пам'ятник на віки [вічні]. Атон, батько мій, підказав мені для цього (пам'ятника) (ім'я) – Ахетатон. Ніхто зі знатних не порадив мені цього, ніхто із людей на [землі усій] не порадив мені цього і не сказав {мені} (пораду цю), (щоб) створити Ахетатон у цьому місці на краю (віддаленому), це батько мій {порадив мені} це, щоб створити це для нього {як Горизонт Атона. Подивись}, не був він (Ахетатон) {знайдений} // у сільськогосподарській (землі) // Ахетатон для Атона, батька мого. Подивись, (це) фараон, {да буде він живий, цілий та здоровий, знайшов це (місце), що не було власністю ні бога, ні богині, не було це власністю ні правителя}, ні правительки, не було (це місце) власністю людини будь-якої для будь-якої місії там. // Знайшов я це місце занедбаним. Це Атон, батько мій, // підказав мені це»⁴¹⁹.

Далі за текстом фараон наголошує, що територія навколо має бути обнесена прикордонними стелами, які чітко визначають кордони цієї священної землі (Рис. А.5., Г.31., Г.31а., Г.32., Г.32а., Г.33., Г.34., Г.35.). Земля Атона знаходиться саме тут, і що не має більше такої святої землі, як ця: *ir.i 3ht-Itn n p3 Itn p3 it.i m t3 st bn ir.i n.f 3ht-Itn m rsw.s m mhṯy.s m imnty.s m i3bty.s bn.sn [thm].i p3 wd rsw n 3ht-Itn rsy.w rh bn.sn thm.i p3 wd3 mhṯy n 3ht-Itn r (mhṯy) n irt n.f 3ht-Itn im rh bn ir.i n.f hr t3 ri.t imnty n 3ht-Itn hr is.t ir.i 3ht-Itn n p3 Itn p3 it.i hr t3 ri.t wbnw n 3ht-Itn t3 st ir.f inh.s n.f m dw ds.f ir.f shri hr ib.s wdn.i n.f hrs nt.s t3 rh bn dd n.i (t3 hmt-n(y)-swt)-wrt mk wn st nfrt n 3ht-Itn m kt st m tw.i sdm n.s hr bn dd n.i sr nb hr.i m srw n ḥsy m srw n bnr w3t m imy-ḥnt rmt nb nty m t3 r drf m^ck wn st nfrt n 3ht-Itn [m kt st] m tw.i sdm n.sn iw.sn (hdi) iw.s n rsw [iw.s n imnty] iw.s n wbnw bn dd.i hm^ct.i 3ht-Itn [hn].i ir.i 3ht-Itn m t3 kt st nfrt*

⁴¹⁹ Стела К: XIX, XX, XXI, 1, 2; Стела X:2, 3, 4, 5; Стела М:2, 3, 4 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 20–21). Поп.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna. – Part V. – P. 29; Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten . – P. 37.

////// *hn^c.s dt n wpi-hr* // m t3 *3ht-Itn n p3 Itn 3bi n.f ds.f shri.f hrs r nhh dt* – «Створю я Ахетатон для Атона, батька мого, у цьому місці. Не створю я для нього Ахетатон на південній, північній, західній або східній стороні цього місця, не просунуь я за (кордони) південної стели Ахетатону і не пересічу я північну стелу Ахетатона на (півночі), щоб зробити для Нього Ахетатон тут. І не створю я для Нього (місто) в західній стороні Горизонта Атона (Ахетатона), створю я Ахетатон для Атона, батька мого, в стороні східній Горизонта Атона – місця, яке створив Він сам, щоб оточували (це місто) гори. Отримає Він спокій тут, (і) це я запропонував Йому це місце. Це воно! І не сказала мені (це) (Велика царська дружина): «Дивись! Є місце чудове для Ахетатона в іншому місці». Не послухав би я її. І не говорили мені знатні люди усі у моїй присутності, вельможі благосклонні та вельможі ззовні, (і якби) управляючий або людина будь-яка на землі усій сказали б мені: «Дивись! Є місце гарне для Ахетатона [в іншому місці]», не слухав би я їх! Чи є там течія, (чи) буде (це місце) на півдні, [(чи) буде воно на заході], (чи) буде воно на східній стороні, не відмовлюся я від Горизонта Атона квапливо і (не) зроблю я Ахетатон в іншому красивому місці. // // // // разом з цим назавжди я відкрию // // // // у (цьому місці) Ахетатон для Атона, як бажає Він сам, щоб спокійним Він був там навіки вічні»⁴²⁰.

Священна територія, яку вказав Аменхотепу IV його батько Атон, мала стати не тільки релігійним, але й новим політичним центром, резиденцією царя та його двору (Рис. А.3.). На прикордонних стелах фараон називає себе новим ім'ям – *Ехнатон*, повністю розриваючи зв'язок зі старим культом та Фівами. Він оголошує про початок будівництва, яке мало відбуватися досить швидко.

Ахетатон виділяється серед інших міст стародавнього Єгипту. Воно було збудовано для одного бога і для однієї єдиної людини. Тобто, в деякому

⁴²⁰ Стела К:11–14, Стела Х:14-15 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 24). Поп.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna. – Part V. – P. 30; Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 39–40.

розумінні, Ахетатон є величезним храмом під небом, присвяченим новій релігії – атонізму: *šsp tp w3t nfrt r 3ht-Itn m sp tpy n gmt.s ir Hm.f ʿnh wd3 snb r snt.t.s m mnw n p3 Itn mi wdn it.i (ʿnh Rʿ Hr 3h.twy hʿy m 3ht)|(m rn.f m šw nty m Itn)|* – «Відправившись по дорозі хорошій до Ахетатону, коли вперше знайшов його, наказав Його Величність, нехай він буде живий, цілий та здоровий, заснувати монумент (пам’ятник) Атону, як звелів батько його Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, В імені Його сонячне світло»⁴²¹.

Через необхідність створення величезного міста, податки в країні були збільшені, що намагалися виправдати релігійною необхідністю: *hrp nb.f m 3ht-Itn stt.k n.f t3 nb htr.k n.f dmi iwy niwt nb // // // // Itn // // // // ir(w) m wd.f n.f ds.f* – «Панує володар його в Ахетатоні. Надав керувати Ти йому самому землею усією, дозволив обкласти податками міста та острови. Кожне місто // // // // Атону // // // // діє так, як Він наказує йому»⁴²².

Протягом усього будівництва проводилися щоденні ритуали підношення Атону: *sm3ʿ ʿ3bt ʿ3 n it.f (ʿnh Rʿ Hr 3h.twy hʿy m 3ht)| [(m rn.f m šw nty m Itn)](m t) hnk.t iw3w ihw izw.t 3pdw irp dkrw sntr hnk.t rnp.wt nb(t) rʿnb nfr (hft-hr) dw n 3ht-Itn // // // // [hrp kbhw] // // // // [hr-tp] ʿnh wd3 snb nb t3.wy (Nfr-hprw Rʿ wʿ-n-Rʿ)| m ht nn irt hsi p3 Itn htp hr n.f ršwt [hʿw ib] (nb)* – «Представлені величні підношення батьку його Живому Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті [В імені Його сонячне світло, що складаються з хліба], пива, великої рогатої худоби, дрібної худоби, птиці, вина, плодів, пахощів, овочів усіх. Кожен день прекрасний (перед) горами Ахетатону. // // // // [Підношення (та) узливання] // // // // від імені – хай буде він живий, цілий та здоровий – володаря обох земель Прекрасного своїми появами Ра, єдиного для Ра.

⁴²¹ Стела А:2; Стела S:6 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 22). Поп.: Ibid. – P. 100.

⁴²² Стела К:6-7 (Ibid. – P. 22). Поп.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna. – Part V. – P. 30; Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 39.

Усюди проводяться ці обряди, Атон задоволений тим, що робиться для Нього, в радості [тріумфує серце] (кожного)»⁴²³.

Будівництво міста Атона стало великою подією царювання. У зв'язку з цим потрібно було внести зміни в економічну політику. Ехнатон призупинив роботи з реставрації будівель Карнака, які велися постійно. Архітектори, скульптори, гравери, малювальники тепер повинні були зосередити всі свої зусилля на зведенні нового міста. Те саме стосувалося і загонів спеціалізованих робітників⁴²⁴. Скоріше за все, при будівництві Ахетатона була введена така ж система, як і в Карнаці при зведенні храмового комплексу Атону – кожен господар дому мав надавати царським вельможам визначену кількість блоків для будування. Дехто об'єднувався для створення каменярень, однак писемних підтверджень цьому немає. Люди мали постачати в палаци та храми в Ахетатоні усе необхідне для їхнього будівництва, як в Карнаці, про що свідчить стела у Гебель-ель-Сілсіла. Відповідальними за це були вищі чиновники та очільники армії для спостереження⁴²⁵.

Червоний граніт та чорний у цяточку гранодіорит доставляли з Асуана, як і кварцит. Ці камені використовували для статуй. Базальт та долеріт доставляли в Ахетатон з віддалених каменоломень. Алебастр добували за 16 км від Амарни. Його використовували у Великому палаці для балюстрад та важливих дверних отворів. Для будівництва використовували гіпс, який отримували з прогрітого при високій температурі вапняку. Гіпс частіше за все використовували для фундаментів, на гіпсових блоках збереглися написи «гіпс для Ахетатона»⁴²⁶. Основними матеріалами для стін, підлоги та стелі

⁴²³ Стела К:ХІІ–ХІV; Стела Х:ХVІ–ХХ (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 20). Поп.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna. – Part V. – P. 29; Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 36–37.

⁴²⁴ Жак К. Нефертити и Эхнатон. Солнечная чета. – С. 71.

⁴²⁵ Kemp B. J. The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People. – P. 63.

⁴²⁶ Ibid. – P. 63–64.

від бідняків до фараона були цегли з бруду. Ахетатон розташовувався в пустелі, тому цегли традиційно робилися з бруду та гравію, отримуючи жовтий, помаранчовий або коричневий кольори⁴²⁷.

Нове місто також сильно потребувало лісоматеріалів, з яких зводилися балки для мостів та будівель, також дерево було необхідно для печей. Використовували акацію та тамариск, які, як вважається, колись зростали в Амарні і ввозилися сюди імпортом. Уся деревина в домах та в меблях була небезпечна через ризик розповсюдження термітів, які створювали у деревині тунелі, через що вона ставала крихкою. Також терміти оселялися у соломі, яку використовували для штукатурки, тому розписані стіни могли перетворюватися у пил⁴²⁸.

У текстах прикордонних стел «Раннього проголошення» перераховувались основні важливі культові споруди для першочергового зведення. Це два храми: *Pr-İtn* – «Дім Атона» – головний храмовий комплекс бога Атона в Ахетатоні, так званий, «Великий храм Атона» (*Great Aten Temple*) та *Hwt-İtn* – «Храм Атона» («Маєток Атона») – храм Атона, який розташовувався на півдні від царського палацу, так званий, «Малий храм Атона» (*Small Aten Temple*). Також, у тексті йдеться ще про три споруди: *Šw.t-r^c* – «Сонячний навіс» – палац або храм для цариці Нефертіті, *Pr-Ḥ^cy* – «Дім Тріумфування» та *Pr-Ḥ^cy m 3ht-İtn* – «Дім Тріумфування в Ахетатоні». Б. Кемп припускає, що *Pr-Ḥ^cy* є Великим царським палацем в Ахетатоні⁴²⁹.

У текстах прикордонних стел Ехнатон проголошує: *ir.i] t3 Hwt-İtn n p3 İtn p3 it.i m 3ht İtn m t3 st ir.i t3 Šw.t-r^c hmt-[n(y)-swt-wrt (Nfr nfrw İtn Nfrt-İty)] n p3 İtn p3 it.i m 3ht-İtn m t3 st ir.i Pr-Ḥ^cy n [p3 İtn] p3 it.i m t3 n İtn tny ḥ^cb-sdw m 3ht-İtn m t3 st ir.i Pr-[Ḥ^cy m 3ht-İtn] n p3 İtn p3 it.i m t3 n İtn tny ḥ^cb-sdw m 3ht-İtn m t3 st* – «Створюю я] «Храм Атона» для Атона, батька мого, в Ахетатоні, в цьому місці. Створюю я тут «Сонячний Навіс» для Великої царської дружини

⁴²⁷ Ibid. – Р. 69–70.

⁴²⁸ Ibid. – Р. 73–74.

⁴²⁹ Стела К:14-16; Стела Х:16-18 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – Р. 24–25).

[Нефертіті] для Атона, батька мого в Ахетатоні в цьому місці. Створю я «Дім Триумфування» [для Атона], батька мого на «землі Атона, відміченого ювілеєм» в Ахетатоні, у цьому місці. Створю я «Дім [Триумфування в Ахетатоні] для Атона, батька мого, на «землі Атона, відміченого ювілеєм» в Ахетатоні, у цьому місці»⁴³⁰.

Pr-Itn – Великий храм Атона – займав площу розміром 800 на 300 метрів, основна частина цієї площі була порожньою. Повна назва комплексу – *Pr-Itn m 3ht-Itn* – «Дім Атона в Ахетатоні»⁴³¹. Це найбільший храм в історії Стародавнього Сходу. Всередині було лише дві будівлі: Святилище і, так званий, Довгий храм (*The Long Temple*). Святилище мало західний вхід і пілони заввишки 22 на 5 метрів. Між пілонами була відстань близько 6 метрів для процесій, це дуже велика відстань, яка не передбачає дверей. Довгий храм мав вхід з заходу через колоний зал з кришею та шість подвір'їв, де 3-й та 4-й двори були розділені іншим невеликим критим колонним залом⁴³². При розкопках Великого храму Атона було знайдено близько 1700 жертовників, які розташовувалися з обох боків храму⁴³³. Усі ці жертовники не були заповнені підношеннями їжі кожен день – це було б неможливо навіть з точки зору економічної ситуації в державі, а місто Ахетатон, яке будувалося в пустелі, потребувало забезпечення продуктами з інших регіонів. Скоріше за все, кожен з жертовників наповнювався лише раз на рік⁴³⁴. У відкритому дворі храму розташовувалися статуї фараона Ехнатона, а рельєфи колонади храму нагадували *Gm(t)-p3-Itn*⁴³⁵.

⁴³⁰ Стела К:14-16; Стела Х:16-18 (Ibid. – P. 24–25). Пор.: Davies N. de G. *The Rock Tombs of El Amarna. – Part V. – P. 30*; Murnane W. J., van Siclen III C. C. *The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 40*.

⁴³¹ Badawy A. M. *The symbolism of the temples at Amarna // ZÄS. – 1962. – Bd. 87. – P. 84*.

⁴³² Kemp B. J. *The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its people. – P. 89–91*.

⁴³³ Badawy A. M. *The symbolism of the temples at Amarna. – P. 82*.

⁴³⁴ Idem. *Aberrations about Akhenaten // ZÄS. – 1973. – Bd. 99. – P. 66*.

⁴³⁵ Redford B.D. *Akhenaten. The Heretic King. – P. 145*.

Hwt-Itn – «Малий храм Атона» теж складався з двох будівель: Святилища та Довгого храму. Загальна площа храму становила 192 на 111 метрів. Храм був поділений на три нерівні частини. Перші два двора мали по 106 глинобитних столів для підношень. Третій двір мав набагато більшу площу та містив монументальне святилище з каменю⁴³⁶.

Ехнатон у текстах стел згадує про резиденцію царя і цариці, які мають з'явитися в Ахетатоні: *ir.i n.[i] [Pry Pr-ʿ3] ʿnh wd3 snb ir.i pry n t3 hmt-n(y)swt-wrt m 3ht-Itn m t3 st* - «Створю я [собі] [«Резиденцію фараона»], хай буде він живий, цілий та здоровий, (і) створю я «Резиденцію Великої царської дружини в Ахетатоні» в цьому місці»⁴³⁷. Археологічні розкопки показали, що палац розташовувався з обох сторін Великої царської дороги, яка тягнулася через усе місто. Особисті царські апартаменти знаходилися на східній стороні дороги напроти офіційної палацової будівлі. Згодом між двома будівлями звели великий міст. На півдні від царських апартаментів стояв *Hwt-Itn* – «Малий храм Атона», це наводить на думку, що інший храм в столиці виконував роль храму для царської сім'ї⁴³⁸. Фасад царського палацу та його двори з колонами дуже нагадували Карнацькі будівлі Ехнатона.

Особливе місце в архітектурі нового міста мало «Вікно Явищ», яке відіграло значну роль у демонстрації царем своєї прихильності до підлеглих. «Вікно Явищ» представляє собою конструкцію з високого п'єдесталу зі сходами або схилами. Саме «Вікно» було великого розміру, у ньому, згідно з рельєфами гробниць, Ехнатон з сім'єю з'являвся перед вельможами та нагороджував їх золотими подарунками. Цей ритуал носив алегоричний характер надавання життя променями Атона. Царська сім'я знаходилася над вельможами, як Атон в небі, а золоті дарунки, якими вони

⁴³⁶ Kemp B. J. The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its people. – P. 87.

⁴³⁷ Стела К:16-17 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 25).

⁴³⁸ Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King. – P. 146.

осипали нагороджених, слугували алегорією золотих променів Сонячного диску, що дарує життя. Ця сцена є досить традиційною для Амарнського періоду, перші зображення «Вікна Явищ» з'являється в Карнаці вже на перших роках правління Ехнатона⁴³⁹. В Ахетатоні таких вікон було декілька. Одне з яких розташовувалося у Центральному палаці⁴⁴⁰.

Будинки жерців розташовувались біля храмів, урядові споруди та архіви знаходилися на сході від царського палацу (Рис. А.3.). На півночі Ахетатона археологи знайшли руїни величного «Північного палацу», який був збудований навколо великого відкритого подвір'я з садами. Рельєфи з «Північного палацу» містять побутові сцени, однак з них відомо про наявність у палаці тронної зали. На півдні міста розташовувався ще один комплекс *M3rw-Itn* з садами, басейнами, штучними острівками та відкритими святилищами⁴⁴¹.

Археологічні дослідження Ахетатона виявили цікаву деталь у конструкції жилих будинків, які завжди відображали статус господаря. В Амарні більша частина приватних будівель була невеликого розміру, хоча кількість нобілітету в Ахетатоні була значною, тобто виходить, що більшість аристократів проживала у невеликих будинках, що досить незвично. В Ахетатоні, який виріс у пустелі, будинок відігравав роль прохолодного затишку від сонячних променів, уся інша територія навкруги слугувала місцем панування Атона, там висаджувалися сади та збудовувалися водойми. Якщо поглянути на архітектуру жилих районів Амарни, можна побачити, що там не існувало чіткого станового розподілу⁴⁴².

Фараон оголосив, що в довколишніх скелях будуть висічені гробниці для членів царської сім'ї: *ir.tw n.i hr m p3 dw wbnw (m 3ht-Itn) irw krs.i m.f m p3*

⁴³⁹ Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – Pl. XXIV.

⁴⁴⁰ Kemp B.J. The Window of Appearance at El-Amarna, and the Basic Structure of This City // JEA. – 1976. – Vol. 62. – P. 83–87.

⁴⁴¹ Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King. – P. 148–149.

⁴⁴² Crocker P. T. Status Symbols in the Architecture of El-Amarna // JEA. – 1985. – Vol. 71. – P. 54.

ḥḥ n ḥ(3)b-sdw wḏ n.i p3 Itn p3 (it.i) ir.tw ḳrs ḥwt-n(y)-swt-wrt (Nfr nfrw Itn Nfirt-Ity)| im.f m p3 ḥḥ (n rnp.wt wḏ n.s p3 Itn) (Ir.tw ḳrs) nsw s3.t Mryt-Itn im.f m p3 ḥḥ n rnp.wt – «Створять для мене гробницю у горах східних (в Ахетатоні). (Нехай) поховають мене у ній через мільйони ювілеїв, що призначив мені Атон, (батько мій), (нехай) буде похована (і) Велика царська дружина, Прекрасні красоти Атона, Нефертіті в ній, через мільйони (ювілеїв, що подарує їй Атон). (Нехай поховають) царську дочку Мерітатон у ній через мільйони ювілеїв, (що подарує їй Атон)»⁴⁴³.

Ехнатон бажав бути похованим лише в Ахетатоні, у текстах прикордонних стел «Раннього проголошення» він наказує: *m(w)t.i m dmi nb n ḥdi n rsw n imnty n wbnw [m p3 ḥḥ n rnp.wt] in.tw.i r ḳrs.i m 3ḥt-Itn m(w)t ḥwt-n(y)-swt-wrt (Nfr nfrw Itn Nfirt-Ity)| ʿnh ti m dmi nb n ḥdi n rsw n imnty n wbnw m p3 ḥḥ (n rnp.wt in.tw.s r ḳrs.s m 3ḥt-Itn) (m(w)t nsw s3.t) Mryt-Itn m dmi nb n ḥdi n rsw n imnty n wbnw m p3 ḥḥ n rnp.wt in.tw.s r ḳrs.s m 3ḥt-Itn* - «(Якщо) я помру у місті іншому в пониззі, в південній, західній (або) східній стороні [у мільйони років], хай доставлять мене для поховання в Ахетатон. (Якщо) помре Велика царська дружина, Прекрасні красоти Атона, Нефертіті, хай живе вона, у місті іншому в пониззі, в південній, західній (або) східній стороні у мільйони років, (хай доставлять її для поховання в Ахетатон). (Якщо) (помре царська дочка) Мерітатон у місті іншому в пониззі, в південній, західній (або) східній стороні у мільйони років, хай доставлять її для поховання [в Ахетатон]»⁴⁴⁴.

Також Ехнатон оголошує про будівництво некрополя для священного бика Геліополя: *hr ir.tw sp3.tw n mr-wr m p3 ḏw wbnw n 3ḥt-(Itn) (ḳrs).f im.f* – «І

⁴⁴³ Стела К:17–18 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 25). Поп.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna. – Part V. – P. 30; Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten 1993. – P. 40–41.

⁴⁴⁴ Стела К:18-19 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 25). Поп.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna. – Part V. – P. 30; Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 41.

зроблю я некрополь для бика Мнє]віса в горах східних в Ахет(атоні), і (поховаємо) його в ньому»⁴⁴⁵. Цією заявою він підкреслив безпосередній зв'язок між своєю реформою і найдавнішими єгипетськими культурами. Текст датується 5-тим роком правління Ехнатона і в Амарні не знайдено поховання священного бика, якого, скоріш за все, тут і не було через сильний зв'язок цього ритуалу зі старим культом Амона. Це свідчить, що реформа Ехнатона відбувалася поетапно, він поступово віддаляв свій новий культ від традиційних давньоєгипетських вірувань.

У текстах прикордонних стел «Раннього проголошення» Ехнатон вказує, що Атон наставляє (*mtr*) його, говорить (*sdd*) та висловлює своє бажання (*3by*) побудувати такий монумент собі. Тобто Ехнатон діяв за прямим наказом бога Атона⁴⁴⁶.

Археологічні розкопки в Ахетатоні та подальша реконструкція міста демонструють нам план розташування будівель у Центральній частині нової столиці (Рис. А.4.). Головний царський палац знаходився біля *Pr-Itn* – Великого храму Атона, з іншого боку його оточували державні установи та військові і поліцейські казарми. Це дозволяло фараону контролювати усі важливі установи, залишаючись при цьому діючим релігійним лідером. Як відомо з написів та рельєфів Амарнських гробниць, цар зі своєю сім'єю кожен ранок виїжджав по Царській дорозі до *Pr-Itn* (Рис. Г.6., Г.27.), де особисто проводив підношення богу Атону (Рис. Г.15., Г.17., Г.18., Г.19., Г.21. Г.23., Г.25., Г.28.). Ця щоденна подія була публічною і демонструвала роль фараона у культурі Атона. Потім Ехнатон та Нефертіті поверталися до палацу (Рис. Г.22., Г.26.), де цар приймав чиновників та здійснював керування країною. Ввечері, скоріше за все, Ехнатон знову брав участь у релігійних ритуалах богу Сонячного диску. В Амарнських гробницях на рельєфах часто зображується і військовий ескорт, який завжди супроводжував царське подружжя (Рис. Г.12.)

⁴⁴⁵ Стела К:19 (Ibid. – Р. 25).

⁴⁴⁶ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – Р. 156.

У текстах перших трьох прикордонних стел знаходимо цікавий рядок тексту: *bn wdn.t n.f im //iw.i m niwt nbt m dmi nb //3hty.f //n p3 Itn //it.i //m Pr-Itn m 3ht-Itn {m} //nhh* // – «Не (здійснюються) підношення йому там // (якщо) я є у місті іншому або в поселенні будь-якому // Горизонт його // для Атона // батька мого // в «Домі Атона» в Ахетатоні навечно //»⁴⁴⁷. Тобто Ехнатон не просто виступає у ролі головного жерця бога Атона, але й особисто виконує щоденні жрецькі функції. Ехнатон намагався об'єднати в собі дві ролі: політичного та релігійного лідера. Доручивши будь-кому прями жрецькі функції, Ехнатон втратив би лідуючу роль у новоствореному релігійному культі. Він намагався одночасно виконувати владні повноважені як цар Єгипту, і релігійні, як засновник культу бога Атона.

Таким чином, місто Ахетатон було засновано, згідно з датуванням прикордонних стел «Раннього проголошення», на 5-ому році правління фараона Ехнатона. Основними причинами перенесення столиці у Середній Єгипет були: прагнення відмежуватися від впливу жрецтва Амона у Фівах, розташування Ахетатона було стратегічно вигідним для здійснення контролю над Верхнім та Нижнім Єгиптом, а також цьому сприяла зростаюча опозиція у Фівах. Нова столиця була присвячена одному богу – Атону, а фараон, як його син, втілював волю свого батька і володарював від його імені. Ехнатон розробив план міста, який мав відповідати новим функціям царя: біля царського палацу стояли головні храмові комплекси, урядові споруди та міжнародний архів держави, що дозволяло фараону контролювати усі важливі установи, залишаючись при цьому діючим релігійним лідером, виконуючи щоденні ритуали. У відсутності Ехнатона у місті підношення у храмах не проводилися. Усе залежало від волі фараона, який намагався виконувати одночасно політичні та релігійні функції.

⁴⁴⁷ Стела К:34 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 29).

3.4. Титулатура Ехнатона, цариці Нефертіті та бога Атона

При сходженні на престол Аменхотепа IV його титулатура виглядала так: *Ім'я Хора k3-nht-k3y-šwtu* – «Могутній бик, що у двох високих пір'ях», *Небті ім'я Wsr – nswt m Iptswt* – «Величний царською владою в *Inem-cwt* (Карнак)», *Золотий Хор Wts-h^cw m Iwnw-šm^cy* – «Той, що представ у величній короні Південного Іуну (Гермонту)», *тронне ім'я (Nfr-hprw-R^c W^c-n-R^c)* – «Прекрасний своїми появами Ра, єдиний для Ра», *особисте ім'я (Imn-htp ntr hk3 W3st)* – «Аменхотеп, бог та правитель Фів»⁴⁴⁸. У ранній титулатурі фараона відображається традиційний вплив фіванського жрецтва та культу Амона.

У написанні тронного імені *Nfr-hprw-R^c* іноді використовувався детермінатив людиноподібного сонця, однак він зник на 3-ому році правління і був замінений знаком сонця⁴⁴⁹ (N5)⁴⁵⁰. Адже у цей період зображення сонячного диску приходять на місце людини з головою сокола. Бог Атон втрачає людську подобу і може зображуватися або у вигляді сонячного диску, або сам фараон стає втіленням бога сонця, як це видно з колосів храму *Gm(t)-p3-Itn*. Титул *W^c-n-R^c* – «Єдиний для Ра» Аменхотеп IV додав на 2-ому році правління, коли вже розпочалося будівництво храмового комплексу Ра-Хорахті у Карнаці⁴⁵¹. Титул *W^c-n-R^c* відображав ту роль, яку відігравав Аменхотеп IV у новій релігійній ідеології, зокрема, Ейє говорить в тексті Великого Гімну Атону: «Ти (Атон) у моєму серці, ніхто не знає тебе, окрім твого сина *Nfr-hprw-R^c W^c-n-R^c*, якого ти навчив своїм методам та своїй силі»⁴⁵².

⁴⁴⁸ Beckerath von, J. Handbuch der Ägyptischen Königsnamen. – S. 143.

⁴⁴⁹ Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV. – Ч. I., Кн. II. – Москва, 1967. – С. 83.

⁴⁵⁰ Gardiner A. Egyptian Grammar. – P. 545.

⁴⁵¹ Сцена талататів 1, бл. 85 (Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – Pl. I).

⁴⁵² Великий Гімн Атону / Переклад з англ.: Lichtheim M. Ancient Egyptian Literature. – Volume II: The New Kingdom. – P. 99.

На талататах з храму *Gm(t)-p3-Itn*, де зображені сцени святкування *хебседу* Аменхотепом IV на 2-ому році правління, його титул звучить як *nb t3.wy Nfr-hprw-Rc Wc-n-Rc nb hsw Imn-htp ntr hk3 W3st 3 m hcw.f di nh* – «Володар двох земель Прекрасний своїми появами Ра, єдиний для Ра, володар появи Аменхотеп, божественний володар Фів, величний у своїх літах, якому дане життя»⁴⁵³. Титул *3 m hcw.f* – «Величний у своїх літах» з'явився не пізніше початку 2-го року правління та є унікальною частиною титулу лише Аменхотепа IV і не зустрічається у інших фараонів⁴⁵⁴. Титул *3 m hcw.f* з'являється вже на талататах з храму *Gm(t)-p3-Itn*⁴⁵⁵. Цікавим є факт використання ним саме такої фрази, якщо брати до уваги вік Аменхотепа IV при коронації, то, можливо, молодий цар зіткнувся з нерозумінням або з недовірою до його новаційних ідей, у зв'язку з його молодим віком. Тому Аменхотеп IV використовує таку фразу, щоб підкреслити свій статус та наголосити на тому, що не потребує жодних порад та непокори, адже він є повноцінним правителем, навіть у молодому віці. Аменхотеп IV також використовує у титулатурі стародавню частину титулу фараонів *di nh Rc mi dt* – «Кому дане життя подібно Ра навечно»⁴⁵⁶.

Особливістю титулу Аменхотепа IV була також фраза: *nh m m3t* – «Той, що живе у правді». Ця фраза починає використовуватися на 4-ому році правління та входить у титул Ехнатона на прикордонних стелах «Раннього проголошення» в Ахетатоні⁴⁵⁷. *nh m m3t* продовжувала використовуватися в часи правління Тутанхамона та Семнехкара⁴⁵⁸.

Протягом усього свого правління Аменхотеп IV постійно змінював титулатуру, адже вона мала відображати його політичні та релігійні

⁴⁵³ Beckerath von, J. Handbuch der Ägyptischen Königsnamen. – S. 143.

⁴⁵⁴ Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV. – Ч. I., Кн. II. – С. 94.

⁴⁵⁵ Сцена талататів 63 (Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – Pl. XXX).

⁴⁵⁶ Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV. – Ч. I., Кн. II. – С. 106.

⁴⁵⁷ Стела К:VII (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 19).

⁴⁵⁸ Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV. – Ч. I., Кн. II. – С.137.

уподобання. Однак, з перших років правління можна прослідкувати чітку систему зміни титулу, якої слідував Аменхотеп IV, тобто можна стверджувати, що на початку свого царювання фараон вже мав чіткий план майбутніх реформ. Зокрема, Аменхотеп IV не використовує традиційний титул фараонів *nb-irt-ht*. Е. Хорнунг у 1957 році писав, що фараон взагалі відмовився від цього титулу і ніколи його не носив⁴⁵⁹. Однак, нещодавні дослідження доводять, що титул все ж таки зустрічається у титулатурі Аменхотепа IV на перших роках правління на блоках з храму Амона у Фівах, які завершував фараон після смерті свого батька, зокрема на блоці з X пілона (Berlin 2017)⁴⁶⁰. Однак, якщо титул *nb-irt-ht* зустрічається в титулатурі Аменхотепа IV у Фівах, то він повністю зникає звідти після переїзду фараона до Ахетатона.

Титул *nb-irt-ht* перекладається як «Володар речей, які робить» («Lord of Doing Things»). Цей титул з'являється у титулатурі фараонів V династії, але найбільшої популярності він досягає за часів XVIII династії. Його носили фараони від Аменхотепа II до Сеті I. Значення титулу є дискусійним, адже він не закріплювався за конкретним контекстом. Наприклад, він з'являється у сценах підношення богам, також значна частина використання титулу *nb-irt-ht* пов'язана з військовою тематикою. Можливо, він має зв'язок з військовими титулами, такими як *nb hpš* – «Володар військової сили» та *hkꜣ psdt* – «Правитель дев'яти луків», які теж не використовував Аменхотеп IV⁴⁶¹.

Титул *nb-irt-ht* також зустрічається у сценах полювання на диких тварин, зображення сфінкса або лева у контексті війн та царського військового спорядження, а також в контексті культових та заупокійних ритуалів, у сценах побудування монументів. Усі ці тексти мають значення

⁴⁵⁹ Hornung E. Zur geschichtlichen Rolle des Königs in der 18 Dynastie // MDAIK. – 1957. – Bd. 15. – S. 132.

⁴⁶⁰ Routledge C. Akhenaten's Rejection of the Title *nb-irt-ht* // Millions of Jubiles. Studies in Honor of David P. Silverman. – Cairo, 2010. – P. 235.

⁴⁶¹ Ibid. – P. 237.

для піднесення ролі царя як путівника *m3ʿt* у світ. Тобто, усе це цар робить для створення *m3ʿt*. Аменхотеп IV заміняє титул *nb-irt-ht* на *ʿnh m m3ʿt* – «Той, що живе у правді». Ехнатон не створює *m3ʿt* своїми діями, він живе у ньому, він створив *m3ʿt* лише своїм існуванням⁴⁶². Цікавим є той факт, що в Ахетатоні титул *nb-irt-ht* зустрічається по відношенню до інших фараонів. Зокрема у титулатурі Тутмоса III на діоритовій чаші з гробниці в Амарні⁴⁶³. Титул *nb-irt-ht* носить також співправителька Ехнатона Нефернеферуатон. Цікаво, що Ейє, коли став фараоном, прийняв титул *iri m m3ʿt* – «Той, що створює правду»⁴⁶⁴. Він не жив у *m3ʿt*, а робив справи для її створення. Таким чином, Аменхотеп IV вказує, що має прямий зв'язок з *m3ʿt*, йому не потрібно виконувати різні царські обов'язки, щоб зберегти порядок. Ехнатон не використовував титул *nb-irt-ht*, адже він вже жив у правді і його дії та реформи апріорі були істиною.

Аменхотеп IV не приділяв такої сильної уваги традиційній ролі царя, як ролі релігійного лідера. Головною зміною Ехнатона у ролі фараона було зменшення ролі царя як історичного гравця на користь царя як історичного бога⁴⁶⁵. Цей факт підтверджує і те, що Аменхотеп IV після переїзду до Ахетатона відмовився від більшості військових титулів, таких як *nb hrš*, які мали відношення до розширення кордонів Єгипетської держави. Він не планував вести будь-які війни, адже і так вважався правителем світу, який отримав владу від сонця, бог якого панує над усіма народами.

До 3-го року правління відноситься ще один титул царя – титул головного жерця культу Ра-Хорахті: *Hm ntr n Rʿ Hr 3h.twy hʿu m 3ht m rn.f m šw nty m Itn* – «Жрець Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, в імені Його

⁴⁶² Routledge C. Akhenaten's Rejection of the Title *nb-irt-ht*. – P. 239.

⁴⁶³ Martin G. T. The Royal Tomb at El-'Amarna / The Rock Tombs of El-Amarna. – Part VII, I: The Objects. – London, 1974. – Pl. 56.

⁴⁶⁴ Beckerath von, J. Handbuch der Ägyptischen Königsnamen. – S. 147.

⁴⁶⁵ Hornung E. Zur geschichtlichen Rolle des Königs in der 18 Dynastie. – S. 133.

сонячне світло»⁴⁶⁶. Цей титул проголошував фараона головою нового культу, головним жерцем.

Сам бог Атон, який стає центром нової ідеології, теж отримує нове ім'я та титулатуру, схожу на царську. Слово *Itn* у Давньому царстві позначало «диск», і вже згодом у Текстах саркофагів *Itn* прийняв значення «сонячний диск»⁴⁶⁷. У часи XVIII династії *Itn* стає «божественним сонячним диском». Сонячний диск стає центром ідеології під іменем бога *Itn* – Атона. Прийнято також вважати, що Атон, як божество Ехнатона, буквально означав не сонячний диск, а «енергію сонця», яка надає життя фараону та усьому живому. На талататах з храму *Gm(t)-p3-Itn* Атон простягає своїми променями знак *ḥ* до вуст Аменхотепа IV (Рис. В.7., В.11.). Стійке слово *Itn*, яке завжди писалося з детермінативом сонця, фактично анулювало категорії «бог» та «божественний». Слова «бог» та «божественний» не існували поряд з Атоном, який став синонімом цих значень. Якщо Атон – бог, то він має входити в категорію богів, де існують і інші, використання слова «божественний» після імені Атона призводить до розуміння, що ніби Атон один з інших «божественних». Таким чином, Аменхотеп IV створив тверде монотеїстичне сприйняття сутності Атона⁴⁶⁸.

Спочатку титулатура сонячного бога, що носив ім'я бога Ра-Хорахті та зображувався у вигляді людини з головою сокола, яка увінчана сонячним диском, звучала як: *ḥ Rḥ Hr 3ḥ.twy ḥḥu m 3ḥt m rn.f m šw*⁴⁶⁹ *nty m Itn* –

⁴⁶⁶ Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV. – Ч. I., Кн. II. – С.138.

⁴⁶⁷ Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. – P. 77.

⁴⁶⁸ Goldwasser O. The Aten is the «Energy of Light»: New evidence from the script // JARCE. – 2010. – Vol. 46. – P. 160.

⁴⁶⁹ Ієрогліф *šw* у нашому перекладі подається як «світло», а *Itn* як «сонячний диск», «сонце». Існує інша версія перекладу цієї частини титулу – «в імені його Шу, який є Атон». Ієрогліф *šw* з додаванням детермінативу бога дійсно має значення бога вітру Шу, однак у титулі Атона ніколи не зустрічається цей ієрогліф з даним детермінативом, хоча в перші роки правління Аменхотепа IV, до якого і відноситься цей сонячний титул, ще використовувалися детермінативи богів, навіть у його власному імені. Зокрема детермінатив людиноподібного соколу зустрічається у титулі

«Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, в імені Його сонячне світло (досл.: світло, яке в Атоні)». Це ім'я не вписувалося у картуш, а детермінативом у слові *R^c Hr 3h.twy* був сокіл з сонячним диском. Лише на 3–4-их роках правління титулатура бога почала вноситися у картуш, як ім'я фараона. Це було новаційним, адже до того імена богів писалися без царських картушів. Цікаво, що після відновлення старих богів під час правління Семнехкара імена богів за звичкою вписувалися у картуш⁴⁷⁰. Приблизно на 4-ому році правління фараона Аменхотепа IV, коли образ сонячного бога трансформується у сонячний диск з променями, титулатура Атона починає вписуватися у картуші.

До імені Атона на 5-ому році правління додається частка, що була ідентична у титулатурі Аменхотепа IV – *di ʕnh dd nhḥ* – «Кому дано життя навіки вічні»⁴⁷¹. Традиційно, титул фараона звучав як *di ʕnh mi R^c dd nhḥ* – «Кому дано життя, подібно Ра, навіки вічні», однак у титулатурі бога Атона *mi R^c* було випущено. Хоча сама фраза є дивною, адже не може богу-сонцю, на відміну від фараона, надавати життя якась «вища могутня сила»⁴⁷².

У сцені святкування *хєб-седу* з храму *Gm(t)-p3-Itn* Атона називають «творцем життя» та «володарем променів, що створив світло»⁴⁷³. На іншому талататі зустрічаємо звеличення Атона над іншими богами: *m ḥbw-sd mi Itn ḥnty ntrw* – «у *хєб-седах*, подібно Атону, головному серед богів (досл.: той, що попереду)»⁴⁷⁴.

На 4-ому році правління у вживання входить ієрогліф (N56)⁴⁷⁵, який зображає сонячний диск з променями, що завершуються долонями.

Аменхотепа IV *Nfr-ḥprw-R^c W^c-n-R^c* на 3-ому та 4-ому роках правління. Лише на 12-ому році правління вони зникають, але тоді змінюється і титулатура сонця та царя, де не знаходиться місця навіть для *R^c Hr 3h.twy*

⁴⁷⁰ Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV. – Ч. I., Кн. II. – С. 22.

⁴⁷¹ Там же. – С. 40.

⁴⁷² Gunn B. Notes on the Aten and his Names // JEA. – 1923. – Vol. 9. – P. 169.

⁴⁷³ Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – Pl. XLVI.

⁴⁷⁴ Сцена талататів 116 (Ibid. – Pl. XLVII).

⁴⁷⁵ Gardiner A. Egyptian Grammar. – P. 545.

Окремо він не використовувався як логограма для позначення бога Атона, хоча виглядає як мініатюрна форма бога. Цей ієрогліф також не означав слово *Itn* і не входив у комбінацію імені Атона. Однак, ієрогліф знаходимо часто у таких словах як *wbn* – «світити», *stwt* – «промені», *shd* – «освітлювати», *psd* – «світити»⁴⁷⁶. Після Амарнського періоду цей ієрогліф з'являється в гробниці Хоремхеба⁴⁷⁷.

На 5-ому році правління, коли було прийнято рішення про заснування нової столиці – міста Ахетатона, Аменхотеп IV наказав встановити прикордонні стели, які визначали кордони майбутнього міста. На стелах «Раннього проголошення» (стели К, Х, М) вперше зустрічається нове ім'я фараона. Аменхотеп IV вирішив відійти від старого традиційного культу бога Амона та титулу володаря Фів, і змінив не лише свою титулатуру, але й особисте ім'я, яке для єгиптянина було священним. В уяві давнього єгиптянина ім'я – це безсмертна частина людської істоти. Воно продовжує життя і після фізичного зникнення свого володаря. Воно містить у собі духовну енергію, яку необхідно зберегти, щоб воскреслий, мандруючи «чудовими дорогами іншого світу», не втратив своєї ідентичності⁴⁷⁸. Одним з найтяжчих покарань, до якого міг засудити винного суд, була зміна особистого імені або, ще гірше, «скасування» цього імені (означало знищення надії на загробне життя)⁴⁷⁹.

На стелах К та Х, які датуються 5-им роком правління Аменхотепа IV, особисте ім'я фараона звучить як *3hn-Itn* – *Ехнатон*, дослівно «Угодний Атону». Однак, прикордонні стели могли бути встановлені пізніше згадані

⁴⁷⁶ Goldwasser O. The Aten is the «Energy of Light»: New evidence from the script // JARCE. – 2010. – Vol. 46. – P. 161.

⁴⁷⁷ Ibid. – P. 163.

⁴⁷⁸ Большаков А. О. Человек и его Двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 65–69.

⁴⁷⁹ Тарасенко Н. А. *Bdšt* в 17-й главе Книге Мертвых: к вопросу о магии имени в Древнем Египте // Asiatica. Труды по философии и культурам Востока. – Вып. I: К 50-летию со дня рождения профессора Е.А. Торчинова / Отв.ред. С. В. Пахомов. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 119–121.

на них дати, тому це не означає, що ім'я Ехнатон існувало в «рік правління 5-й, перет 4-й, 13-й день»⁴⁸⁰. Повна титулатура виглядала тепер так: *Hr [Mry-Itn] nbtu (wsr nsyt) m 3ht-Itn hr-n(y)-nbw tsy rn n Itn nsw-bit ʿnh m m3ʿt nb t3.wy (Nfr-hprw Rʿ wʿ-n-Rʿ) | s3 Rʿ ʿnh m m3ʿt nb hʿ.wy (3hn-Itn) | ʿ3 m ʿhʿw* – «Хор – Улюблений Атоном, Небті – Великий царюванням в Ахетатоні, Золотий Хор – Той, що возносить ім'я Атона, цар Верхнього та Нижнього Єгипту, що живе у правді, володар двох земель Прекрасний своїми появами Ра, єдиний для Ра, син Ра, що живе у правді, володар двох корон Ехнатон, величний у своїх літах»⁴⁸¹. Поява таких імен, як «Улюблений Атоном», «Той, що возносить ім'я Атона» стало символом посилення нової ідеології та влади царя, який відігравав у культурі сонячного диску роль головного жерця.

Цей титул та зміна власного імені були революційними. Відмова Ехнатона від таких титулів, як «Величний царською владою в *Inet-sut*» та «Той, що представ у величній короні Південного Іуну (*Геліополя*)» означали повний розрив зі старою столицею та її богом, як і відмова від родового імені Аменхотеп. Старе ім'я фараона починає замінюватися новим на усіх пам'ятниках. Зокрема, на талататах у титулатурі Аменхотепа IV значиться ім'я Ехнатон⁴⁸², яке не могло існувати у час створення рельєфів Карнацького храмового комплексу.

Однак, вже на 12-ому році правління детермінативи богів у титулатурі Ехнатона – «Хор», «ім'я Небті» та «Золотий Хор» – були вилучені. *Hr* – «Хор» був замінений на *ʿnh hḳ3* – «(хай) живе володар»; місце детермінативу двох богинь в *Nbtu* – «Імені Небті» зайняли ієрогліфи *nb t3.wy* – «Володар Обох земель»; *hr-n(y)-nbw* – «Золотий Хор» тепер писалося як *hḳ3 nfr* – «Володар добрий»⁴⁸³. Три перших імені Ехнатона на 12-ому році правління записувалися як: *ʿnh hḳ3 nht hpš Mry-Itn nb t3.wy wsr nsyt m 3ht-Itn hḳ3 nfr tsy*

⁴⁸⁰ Стела К:І (Murnane W. J., van Siclen III C. C. *The Boundary Stelae of Akhenaten*. – P. 19).

⁴⁸¹ Стела К:ІІ, ІІІ; Стела Х:ІІІ, ІV, V (Ibid. – P. 19).

⁴⁸² Gohary J. *Akhenaten's Sed-Festival at Karnak*. – Pl. I.

⁴⁸³ Beckerath von, J. *Handbuch der Ägyptischen Königsnamen*. – S. 144.

rn n Itn – «(Хай) живе володар могутній, улюблений Атоном, Володар Обоих земель – Великий царюванням в Ахетатоні, Володар добрий – Той, що возносить ім'я Атона»⁴⁸⁴. Цікаво, що звучання імені залишилося майже незмінним: замість *Hr* звучало *hk3*, які можна транспонувати як «хор» і «хок»⁴⁸⁵. Ехнатон не міг зберігати стару назву імен фараона, які мали тісний зв'язок зі старим культом, однак, повністю позбутися їх теж не міг, через те, що ці імена постійно використовувались. Тому він змінив небажані заголовки імен на співзвучні, які не суперечили новій релігійній догмі.

У бога Атона на прикордонних стелах «Раннього проголошення» з'являється великий титул, на відміну від Карнацького. На Стелі Х Атон звеличується як: *ʿnh ntr nfr hrw hr (m3ʿt) nb pt nb (t3) [Itn] (ʿnh w)r (shd) idb.wy it.i [(ʿnh Rʿ Hr 3h.twy hʿy m 3ht)|(m rn.f m šw nty m Itn)| Itn ʿnh wr imy h(3)b-sd hr ib Itn m 3ht-Itn* – «(Хай) живе бог добрий, задоволений (правдою), володар неба і володар (землі) [Атон] (живий, велич)ний, що (осяює) Обидві землі, батько мій Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, В імені Його сонячне світло, Атон живий, величний у святкуванні *хєб-сєду*, в серці Атона – в Ахетатоні»⁴⁸⁶.

Важливим моментом є те, що Атон на 5-ому році правління отримує титул *nb pt nb t3* – «володар неба і володар землі», який завжди буде супроводжувати картуші з його іменем. Титулатура Атона завжди пишеться перед царською, на прикордонних стелах малий титул бога Атона стоїть збоку від сонячного диску, який зображений під знаком неба *pt*. На талататі з храму *Gm(t)-p3-Itn*⁴⁸⁷ картуш з іменем Атона теж стоїть під знаком неба *pt*. На прикордонних стелах ієрогліф *pt* розтягується над зображенням сонячного диску з променями, під якими стоїть фараон та його сім'я у возхвалінні Атона. Також на прикордонних стелах Ахетатона Атон

⁴⁸⁴ Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV. – Ч. I., Кн. II. – С. 145.

⁴⁸⁵ Там же. – С. 147.

⁴⁸⁶ Стела X:I-II (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 19).

⁴⁸⁷ Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. – Pl. XL.

називається батьком Ехнатона: [*Itn*] (*ʿnh w*)*r* (*shd*) *idb.wy it.i it.i* [(*ʿnh Rʿ Hr 3h.twy hʿy m 3ht*)| (*m rn.f m šw nty m Itn*)] – «Атон] (живий, велич)ний, що (осяює) дві землі, батько мій [Живий Ра-Хорахті, що триумфує в горизонті, В імені Його сонячне світло]»⁴⁸⁸.

Починаючи з 5-го року правління Ехнатон зміцнює позиції нового культу, який відображається в архітектурі, рельєфах та титулатурах фараона, цариці та бога Атона. Після заснування нової столиці, яка була повністю присвячена Атону, титулатура якого продовжувала змінюватися до 12-го року правління Ехнатона, коли настає переломний момент у релігійній реформі і з написів зникають детермінативи богів. Зображення Хора з сонячним диском на голові в імені Атона замінюється знаком сонячного диску з уреєм та ієрогліфом *ʿnh*. Також додається до картушу Атона титул «володар усього, що охоплює диск»⁴⁸⁹.

Ім'я цариці Нефертіті, яка відіграла значну роль у культурі Атона, встановленого її чоловіком, теж змінювалося. У перші роки правління Ехнатона ім'я цариці у картуші звучало просто: *Nfrit-iti* – «Нефертіті» («Прекрасна прийшла»). Частіше детермінативом у її імені слугувала жіноча фігура у короні з двох пір'їв⁴⁹⁰. На 5-ому році правління Ехнатона на стелах К та Х зустрічається просте ім'я цариці *Nfrit-iti* і більш розширена його форма: *Nfr-nfrw-Itn Nfrit-Ity* – «Прекрасні красоти Атона, Нефертіті»⁴⁹¹. Разом з тим на стелах «Раннього проголошення» вже читаємо повний титул Нефертіті: *r(y)t-pʿt ʿ3t m ʿh nfrt hr nʿi m ib nbt ršwt [hʿy] // n sdm hrw.s nbt im3.t ʿ3.t mrw.t hrw r nb t3.wy hr kd wr(t) (hnrt) n p3 Itn shtp.sw n wbn[.f m 3ht ddt (n).s hr ht] nbt iri.tw n.s Hmt-n(y)-sw.t-wr.t mrwt.f nbt t3.wy (Nfrit-Ity)| ʿnh ti dt* – «цариця велична у палаці, (що) красива обличчям, милосердна в короні з

⁴⁸⁸ Стела X:I-II (Murnane W. J., van Siclen III C. C. *The Boundary Stelae of Akhenaten*. – P. 19).

⁴⁸⁹ Перепелкин Ю. Я. *Переворот Амен-Хотпа IV*. – Ч. I., Кн. II. – С. 49.

⁴⁹⁰ Там же. – С. 164.

⁴⁹¹ Стела X:4 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. *The Boundary Stelae of Akhenaten*. – P. 21).

пир'я, володарка радості, [радіє] (кожен), // // // // хто чує голос її, володарка чарівності, велика кохана володаря обох земель, велична добродієстю своєю в [гаремі], О, Атон, (що) радує появою своєю в [горизонті, пронизує (освітлює) її.] Все твориться для неї. Царська дружина, велике кохання його, володарка Обох земель Нефертіті, хай живе вона вічно»⁴⁹². Титулатура Нефертіті також має частку *ḥn̄ tī dt* – «хай живе вона вічно», яка починає зустрічатися з 4-го року правління Аменхотепа IV на талататах зі святкування *хєб-сєду*, пізніше з'являється *ḥn̄ tī dt nḥḥ* – «хай живе вона навіки вічні» та використовується після розширеного імені цариці⁴⁹³.

Таким чином, титулатура царя, яка завжди відображала політичну та релігійну дійсність на кожному етапі розвитку Єгипетської держави, в часи правління Аменхотепа IV постійно змінювалася під впливом встановлення в країні нового релігійного культу. Незважаючи на те, що на початку царювання Аменхотепа IV його титулатура продовжувала включати в себе традиційні титули, вже з 2-го року правління фараон додає до неї такі унікальні титули: *W^c-n-R^c*, *ʕ3 m ḥ^cw.f* та *ḥn̄ m m3^ct*, які відображали виключну роль фараона в новому культі. Окрім титулів на 5-ому році правління Аменхотеп IV змінює власне ім'я на *Ехнатон*, бог Атон теж отримує титулатуру, схожу на царську, яка вписується у картуш. Змінення титулатури демонструє, що Ехнатон протиставив традиційному образу фараона-воїна новий – образ фараона-проповідника, релігійного лідера.

3.5. Особливості царської влади та відносини з аристократією.

Для правильного розуміння перевороту слід враховувати те виняткове положення, яке Ехнатон займав у державі, незвичайне навіть для єгипетського царя⁴⁹⁴. Починаючи з перших років правління Ехнатона бог Атон фігурує як батько фараона, що наказав своєму сину на землі трактувати

⁴⁹² Стела К:VII, VIII, IX; Стела Х:IX, X, XII, XIII (Murnane W. J., van Siclen C. C. III The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 19)

⁴⁹³ Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV. – Ч. I., Кн. II. – С. 175.

⁴⁹⁴ Он же. История Древнего Египта. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 296.

свою волю і повернути людей до правильного вірування. На прикордонних стелах: *Hm.f m-b3h it.f (ʕnh Rʕ Hr 3h.twy hʕy m 3ht)| (m rn.f m šw nty m Itn)| stwt (n) Itn [hr.f m ʕnh dd] // (w3s n)hḥ* – «Його Величність перед батьком своїм Живим Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, В імені Його сонячне світло. Промені Атона [над ним у житті, довговічності] // (у володарюванні) навічно»⁴⁹⁵. І хоча традиція визнання бога батьком правлячого фараона існувала давно, тут вона набула особливого контексту. Ехнатон не просто син Атона, він єдиний, хто може розуміти волю бога Сонячного диску і бути жерцем його культу. Іншими словами, фараон несе важливу місію – розповсюдження вірування в Атона людям. Влада Ехнатона, як релігійного лідера, залежала від тієї ролі, яку займав бог Атон в пантеоні єгипетських богів.

У текстах прикордонних стел Ехнатон говорить:

ʕhʕ n.f 3tp n Hm.f ʕwy.f r pt n ms.sw (ʕnh Rʕ Hr 3h.twy hʕy m 3ht)| (m rn.f m šw nty m Itn)| hr sdd ʕnh it.i (ʕnh Rʕ Hr 3h.twy hʕy m 3ht)| (m rn.f m šw nty m Itn)| [p3 Itn] nfr ʕnh š3 ʕnh w3d ʕnh p3 it.i // p3y.i snb.t nhḥ n mh p3y.i sh3w nhḥ p3y.i mtrw n [dt] p3 kd.sw ds.f m ʕwy.f bw rh.sw hmw p3 ir šsm // wbn htp rʕnb bnn 3b iw.f m pt m t3 iw ir(t) hr ptr n.f bn // iw mh.f t3 m stwt.f sʕnh.f hr nbw nty // irt.i m ptr.f m mnt iw.f wbn m p3 Pr-Itn m 3ht-Itn iw mh.f.sw im.f r hʕw.f m n3y.f stwt 3ny mrwt.i di.f st hr.i m ʕnh w3s r nhḥ dt

«(Тоді) встав і підняв Його Величність руки свої до неба, до свого творця – Атона і говорить: «Живий батько мій, Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, В імені Його сонячне світло, [О, Атон], красивий, живий, що дає життя (і) обдаровує життям, батько мій, // мій захисник у мільйон ліктів, мій провідник у [вічність]! Мій свідок вічності, що створив сам себе своїми руками, не знаючий форми (не маючий форми), один, хто керує // (сонцем), що сходить і заходить кожен день без кінця, (коли) є Він у небі, на землі очі бачать Його // наповнює Він землю променями своїми і живить Він кожного, хто дивиться на Нього вдень, коли світить Він в «Домі

⁴⁹⁵ Стела К:ХVI (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 20).

Атона» в Ахетатоні, (адже) наповнює Він його собою, своїми променями улюбленими, які дають мені життя і процвітання навіки вічні»⁴⁹⁶.

Фраза «створив сам себе своїми руками», яка підкреслює відокремлення Атона від сонми єгипетських богів і возвеличення його над ними, повторюється у багатьох релігійних текстах. У Малому Гімні: *p3 ntr kd.sw ds.f* – «О, Бог⁴⁹⁷, що створив сам себе»⁴⁹⁸. У текстах прикордонних стел Атон виступає у ролі головного бога, тоді як слово «боги» ще використовується, Атон проголошується таким, що створив усе живе і надає життя усім, хто живе на землі:

dd in t3 smr.w db.sn ntr nfr ir it nb (nh R Hr 3h.twy hу m 3ht)| (m rn.f m sw nty m Itn)| m wd n.f // // // //

«Сказали друзі царя, відповідаючи Богу Прекрасному: «Створив батько твій усе, Живий Ра-Хорахті, що триумфує в горизонті, В імені Його сонячне світло, що описав ти // // // //»⁴⁹⁹.

Атон створює усе і вдихає життя:

3ht-Itn mh df3.w nb hr 3t n irt mnw n p3 Itn nh m nb r // // // // ntj <sšm> m // // // // nh.w n dt

«Горизонт Атона наповнюється // // // // підношеннями усіма, щоб створити пам'ятник Атону, який життя вдихає в усе. // // // // Він один веде (/керує) // // // // живих у вічність»⁵⁰⁰.

t3wy nbw h3stw nb hуw.nb.w(t) hr b3k.sn iw.sn hr psdw p3 nh ir.sn p3 nty 3nh.w m33 stwt.f sst tw tw mr.f iw r nhh hr m33 stwt.f iw n.f hr wdy // // // // iw.k m 3ht-Itn rnp ti mi Itn m pt rn (n)hh dt

«Усі землі, усі гористі країни, острови морські збирають данину свою

⁴⁹⁶ Стела К:8-11 (Ibid. – P. 23). Поп.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna. – Part V. – P. 29; Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 39.

⁴⁹⁷ У тексті гробниці *Mry-R* - *p3 hk3 nfr* – «О, хороший володар».

⁴⁹⁸ Заплетнюк О. А. Малий Гімн Атону // Сходознавство. – 2014. – № 67. – С. 43.

⁴⁹⁹ Стела К:4 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 22).

⁵⁰⁰ Стела К:6 (Ibid. – P. 22).

на спини свої для того, хто життя дає, для того, при кому живуть вони, коли бачать промені Його. Подихом своїм вдихають з вітром любов Його у вічності, доки видно промені Його, і поки володар виконує Його накази. /////
Доки ти в Ахетатоні, молодим будеш, подібно Атону в небі, навіки вічні»⁵⁰¹.

У Малому Гімні Атону є такі рядки:

*ir t3 nb km3 nty hr.f m rmt mnmn. t ʿw.wt nb šnw nb rd hr s3tw ʿnh.sn wbn.k
n.sn ntk mwt it n iri.k*

«Творець землі всієї, творець, що являє себе в людях, стадах, тваринах усіх, в деревах усіх, що ростуть на землі. Живуть вони, коли світиш ти їм. Ти мати (і) батько для створінь твоїх»⁵⁰².

Таким чином, посилюючи культ Атона над іншими богами Єгипту, які у текстах цього періоду ще згадуються, Ехнатон посилює свою владу, проголошуючи себе сином Атона і його головним жерцем. Свою владу Ехнатон отримав від Атона, який обрав його серед інших:

*ntk r (n)hh m nsw w3h dt hr ist p3 Itn bw nsw n (h3w.k iri mitt m irt 3hw n it.f
m) mnw hr mnw n p3 Itn s3m [n.f hr] mry n.k ir.k m wd n.f ntk hk3 iwi m 3hwt rh hn
(n)hh ntf is rdi m ib.k r st nbt mry.f bw wts.f n nsw nb n wnt Hm.k bw wd n.f di(t).f
nbwt n.f ky wpi-hr /////
n.f pr Itn hr 3ht-Itn [r nb] pr wrt n wrt rh.s mnh t3-mry twt
ti mi 3ht n pt*

«Ти навіки цар і триватиме це вічність на прикордонній стелі для Атона. Немає царя, (котрий зробив би подібне підношення батьку своєму), пам'ятник на пам'ятнику для Атона. Веде Він любов'ю своєю, робиш ти все так, як наказує Він. Ти правитель, що робить добрі справи та пізнає межі вічності. Він, воістину, один дає любов у серце твоє у будь-якому місці. Любов'ю своєю Він не обдарував царя іншого, а саме Твою Величність. Не наказав Він дати усе іншому, і дозволяє побачити /////
(створив) для Нього,

⁵⁰¹ Стела К:7-8 (Ibid. – P. 23). Поп.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna. – Part V. – P. 29; Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 39.

⁵⁰² Заплетнюк О. А. Малий Гімн Атону. – С. 43. Поп.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna. – Part IV. – P. 28; Lichtheim M. Ancient Egyptian Literature. – Vol. II: New Kingdom. – P. 91.

для Атона в Ахетатоні, величний дім, величніше якого не знає Єгипет, що наповнюється, подібно горизонту в небі»⁵⁰³.

У текстах прикордонних стел Ехнатон часто порівнюється з богом Атоном: *ḥꜥi ḥrt isb.t Rꜥ n<ty> ꜥnh mi it.f ꜥtn rꜥ-nb* – «(Він) з'являється на троні Ра живого, як батько його Атон, кожен день»⁵⁰⁴. *Ḥm.f ꜥnh wdꜥ snb ḥr wrry.t ꜥꜣt nyt dꜥmw mi ꜥtn wbn.f m ꜣḥt.f mḥ.f tꜣ.wy m mrwt.f* – «Його Величність, нехай буде він живий, цілий та здоровий, (з'явився) на колісниці величній що з електруму, подібно Атону, (коли) світить Він у горизонті своєму і наповнює Він дві землі любов'ю своєю»⁵⁰⁵.

Ейє говорить у рельєфах своєї гробниці: «О, живий Атон... Твій син дарує *mꜣꜥt* з твого милостивого схвалення, коли ти бачиш його. Він вийшов з тебе, син, що вийшов з Атона... один, хто радує серце Атона, коли той світить у небі... *Nfr-ḥprw Rꜥ Wꜥ-n-Rꜥ*, мій бог, хто створив мене, хто оживив моє Ка. Дозволь мені насититись спогляданням тебе без кінця. Твоя природа як в Атона, рясніє чеснотами... О, ти єдиний, кого породив Атон, ти будеш вічним, О, *Nfr-ḥprw-Rꜥ Wꜥ-n-Rꜥ*, живий і здоровий так, адже він (Атон) породив тебе!»⁵⁰⁶. У Великому Гімні Атона з гробниці Ейє, є такі слова: «Ти (Атон) у моєму серці, ніхто не знає тебе, окрім твого сина *Nfr-ḥprw-Rꜥ Wꜥ-n-Rꜥ*, якого ти навчив своїм методам та своїй силі»⁵⁰⁷. Тобто бог Атон навчив Ехнатона, надав йому право трактувати божественну волю, а фараон, у свою

⁵⁰³ Стела К:5-6 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 22). Поп.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna. – Part V. – P. 29; Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 38.

⁵⁰⁴ Стела К:IV (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 22). Поп.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna. – Part V. – P. 29; Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten – P. 36.

⁵⁰⁵ Стела А:1-2; Стела Q:6-7 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 22). Поп.: Ibid. – P. 100.

⁵⁰⁶ Текст Гробниці АТ 25 / Переклад з англ.: Murnane W. Texts from the Amarna Period in Egypt. – P. 111.

⁵⁰⁷ Великий Гімн Атону / Переклад з англ.: Lichtheim M. Ancient Egyptian Literature. – Vol. II: The New Kingdom – P. 99.

чергу, стає вчителем та головним проповідником культу Сонячного диску серед своїх підданих.

Між Ехнатом та Атоном не стояло жрецтво, піддані могли отримувати трактування та релігійні настанови лише від самого фараона. В храмах Атона в Ахетатоні були жерці, які призначалися для виконання повсякденних робіт, однак сам фараон Ехнатон відігравав головну роль у відправленні культу, напряду виконуючі функції головного жерця. Якщо фараон був відсутній в Ахетатоні, то церемонії підношення богу Атону не відбувалися, як було зазначено у тексті прикордонних стел. Тобто без Ехнатона навіть не проводилися храмові обряди. Він один намагався контролювати політичні і релігійні процеси в державі.

Проведення реформи призвело до розквіту культури та мистецтва в Ахетатоні, які також були підконтрольні фараону. Рельєфи, статуї, архітектура – усе мало відображати новий релігійний культ. Ехнатон затвердив новий стиль зображення царських осіб, що радикально відрізнявся від традиційних єгипетських канонів краси. В Ахетатоні знаходилася велика кількість царських статуй, для швидкого виготовлення яких, була придумана майстрами нова техніка їхнього створення⁵⁰⁸.

Впроваджуючи новий релігійний культ, Ехнатон намагався створити свій особистий божественний образ, як центральної фігури у цьому культі. З 2-го року правління до 12-го чітко прослідковується зміна образу самого царя та членів його родини. Зображення Ехнатона постійно трансформуються і на рельєфах перших років правління відрізняються від більш пізніх. Ехнатон формує, т.зв. Амарнський стиль, якому притаманні гіперболізованність та андрогинні риси. Фараон-реформатор не міг зображуватися у традиційній манері, яка відображала б зв'язок з давніми релігійними культурами. Порівнюючи ранні зображення царя з храму *Gm(t)-p3-*

⁵⁰⁸ Див. докладніше: Bodziony K. *The Amarna Technique of Composite Sculpture // Studies in Ancient Art and Civilization.* – Krakow, 2007. – Vol. 10. – P. 41–49.

Itn з пізніми Амарнськими рельєфами, стає очевидним, що Ехнатон працював над власним образом, постійно корегуючи його. З розгортанням реформи в державі, фараон поступово перетворювався з політичної фігури на суто релігійну, його зображення тепер мали інший контекст і це призвело до створення радикально нового стилю, продиктованого релігійним підтекстом. На нашу думку, більшість зображень Ехнатона не відображають реальний вигляд фараона, і мають сприйматися як суто релігійні. Як зазначалося раніше, лише на небагатьох ранніх зображеннях молодого царя та невеликих приватних статуетках з Ахетатону можна побачити більш реальні риси фараона Ехнатона.

Незважаючи на значну роль, яку відігравав Ехнатон у культурі Сонячного диску, виступаючи в ролі проповідника та головного жерця, жодного натяку, що фараон вважав себе богом і ставив себе попереду Атона нами не зафіксовано. Статуї царя за життя не були предметом поклоніння особі царя, як це було, наприклад при Аменхотепі III в Солєбі та Рамзесі II у Фівах, чії статуї мали усі необхідні сакральні атрибути для поклоніння⁵⁰⁹. Також відсутні зображення Ехнатона без бога Атона на рельєфах. Фараон отримав божественний статус, як син Атона і голова культу, його особа була сакральною, однак, Ехнатон діяв від імені Атона.

Посилення нового культу завдяки розриву його з пантеном інших давньоєгипетських богів не призвело до створення класичної теократії. Ехнатон залишався, в першу чергу, царем, якому була дана влада богом Атоном. Завдяки релігійно-політичній реформі, він зумів об'єднати політичну та релігійну владу в руках однієї особи. При затвердженні нової релігійної ідеології потрібен лідер і проповідник, який зміг би поширити свої ідеї. Таку роль узяв на себе сам Ехнатон, якому для зміцнення атонізму необхідна була роль сина бога та розповсюдження ідеї його богообранності, щоб в очах народу мати право трактувати волю бога-батька. Таким чином, обоготворення себе було одним з наслідків реформи.

⁵⁰⁹ Badawy A. M. Aberrations about Akhenaten // ZÄS. –1973. – Bd. 99. – P. 66.

Введення атонізму, безсумнівно, було політично вигідне фараону, хоча не слід зменшувати роль релігії в житті Ехнатона. Не можна також стверджувати, що фараон не вірив в Атона і створив штучний культ. Ехнатон виріс у консервативному суспільстві, в якому релігія відігравала домінуючу роль, і, скоріше за все, ідеї поклонінню Сонячному богу були закладені йому ще в дитинстві. Поступовість і плановість реформ Ехнатона виключають, на наш погляд, наявність фанатичності у його віруванні. Вірогідно, Ехнатон побудував політично вигідну для нього реформу на основі власних релігійних уподобань для посилення царської влади та зменшення впливу жрецьких корпорацій.

При Ехнатоні змінюється мова: на зміну книжковій середньоєгипетській приходять розмовна новоєгипетська мова⁵¹⁰. У текстах прикордонних стел вже чітко прослідковується новий стиль написання. Хоча пік релігійної реформи фараона Ехнатона прийшовся на 12-й рік його правління, вже до часу 9-го – 10-го років належать найдавніші відомі випадки переслідування бога Амона. Під заборону потрапило навіть особисте ім'я покійного Аменхотепа III: частіше повторювали троне ім'я фараона – *Nb-m3^ct-R^c*. До того ж часу відноситься також свідоме опущення в письмі знака баранячої голови (F7)⁵¹¹, оскільки баран вважався священною твариною Амона. В старих написах цей знак також винищували. Подібна ж заборона спіткала ієрогліф *mn* (Y5)⁵¹², що входив до імені «Амон». Замість нього почали писати два одноприголосних знака *m + n* . Під заборону підпав і символ «коршуна-*mwt*» (G14)⁵¹³, який позначав ім'я богині Мут, дружини Амона. Були також випадки знищення імені Амона на колишніх пам'ятках, що відносяться до часу не пізніше приблизно 12-го року⁵¹⁴. Ехнатон намагався створювати сильне підґрунтя для розповсюдження культу бога Атона, усе

⁵¹⁰ Перепелкин Ю. Я. История Древнего Египта. – С. 296.

⁵¹¹ Gardiner A. Egyptian Grammar. – P. 544.

⁵¹² Ibid. – P. 547.

⁵¹³ Ibid. – P. 545.

⁵¹⁴ Перепелкин Ю. Я. История Древнего Египта. – С. 291.

мало бути новим і повністю відрізнятись від традиційного єгипетського. Фараон-реформатор за короткий час зумів провести справжню революцію в усіх сферах життя стародавніх єгиптян.

Для проведення таких значних реформ фараону Ехнатону необхідна була підтримка всередині держави. Фараон відсунув жрецтво Амона на другий план, звів його до положення інших жрецьких корпорацій, які тепер мали вшановувати Атона. Фактично, заможне жрецтво Амона втратило свою привілейовану роль. В теологічному плані ці зміни не викликали жодних ускладнень, але, можливо, у сфері повсякденного життя все виглядало інакше. Дії царя явно суперечили інтересам значних впливових сімей⁵¹⁵.

Колишнє жрецтво і, зокрема, жерці фіванського храму Амона, втрачають позиції. Свого царського бога фараон протиставив іншим богам Єгипту в їх людських і тваринних образах. Колишні боги були, перш за все, богами старої знаті – місцевої аристократії. Місцеві володарі, намісники, обласні та міські князі були здавна «розпорядниками» жрецтва місцевих божеств, іноді і верховними жерцями. Вважалося нормальним явищем, коли звичайні жерці були знатного походження. Всім цим місцевим божествам Ехнатон протиставив свого царського бога – Атона. Амон – «Цар богів», в очах свого міста і в очах чужинців божество всієї світової держави фараонів. Жрецтво Амона було невіддільним від місцевої фіванської знаті, наймогутнішим в країні, відчутно обмежуючи царське самовладдя. Проте, окремі натяки на колишніх богів можна ще виявити на пам'ятках Ахетатона, і навіть близькі до двору особи продовжували носити імена на честь старих божеств. Втім, до кінця даного відрізка часу дехто з таких осіб вже перейменовував себе на честь Атона. Ті з сановників, які носили ім'я на честь Амона, зробили це, мабуть, ще раніше⁵¹⁶.

Нове жрецтво і придворна еліта царя складалися, головним чином, зі служилої знаті (*немху*), що вийшла з середніх прошарків соціуму. У написах

⁵¹⁵ Жак К. Нефертити и Эхнатон. Солнечная чета. – С. 89.

⁵¹⁶ Перепелкин Ю. Я. История Древнего Египта. – С. 292.

також згадуються «сироти», наближені до особи фараона. Таким чином, Ехнатон створив навколо себе нову когорту людей, які підтримували його ідеї, в першу чергу. Тобто він створив нову аристократію.

У своїй гробниці воєначальник *M^cy* (АТ 14) пише: «Я був людиною низького походження зі сторони батька та матері, але царевич (майбутній Аменхотеп IV) зміцнив моє становище. Він дозволив мені вирости (піднятися в статусі) ... коли я був людиною без майна. Він надав мені людей, які працювали на мене... зробив володарем міста... Він надавав мені провізії... кожен день»⁵¹⁷. Ще один воєначальник *R^cms* (АТ 11) у своїй гробниці пише, що своїм положенням в суспільстві зобов'язаний фараону: «Я царевич (знатний), кого створив Володар (Ехнатон). Він надав мені чудову гробницю та поховання в некрополі благосклонних (вельмож)... О, живий Атон, надай йому (Ехнатону) сотні тисяч *хеб-седів*»⁵¹⁸. На дверній рамі в будинку головного будівельника *M³^cnktf* є такий текст: «Володар двох земель, *Nfr-hprw R^c W^c-n-R^c*, син Атона, улюблений ним. Нехай дозволить споглядати його красиве обличчя і цілувати землю [у його присутності] кожен день. Я його раб, слуга Володаря [...]»⁵¹⁹. Раніше подібні заяви про возвеличення когось фараоном зустрічалися досить рідко. Вельможі в Ахетатоні називали Ехнатона «тим, хто створює сановників та сиріт», «тим, хто створює людей»⁵²⁰.

В інших написах з гробниць в Ахетатоні також зустрічаються розхвалення не тільки бога Атона, але й самого Ехнатона. *I^ch-ms* називає фараона «улюбленим сином Атона», а *P³-nh^sy* в своїй гробниці звертається до Ехнатона як «мій бог» та «світло», *Hw³* називає фараона «бог Нілу усєї країни», *Twtw* співставляє Ехнатона з Атоном. *Mry-R^c* проголошує:

⁵¹⁷ Текст гробниці АТ 14 / Переклад з англ.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. – Part V. – P. 4.

⁵¹⁸ Текст гробниці АТ 11 / Переклад з англ.: Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part IV. – P. 30.

⁵¹⁹ Текст з будунку *M³^cnktf* / Переклад з англ.: Murnane W. Texts from the Amarna Period in Egypt. – P. 142.

⁵²⁰ Перепелкин Ю. Я. История Древнего Египта. – С. 295–296.

«Ехнатон, величний у своїх літах, бог Нілу, хто наповнює його та збагачує, надає їжу та поповнення Єгипту, хороший володар, який створив мене, породив мене, розвинув мене та прирівняв до царевичів, світло, яким я живу, мій *k3*»⁵²¹. У деяких написах чітко прослідковується фамільярність, з якою вельможі звертаються до царя. Цікаво, що найвищі чиновники просто розхваляють Атона, тоді як посадовці нижчого рангу звертають свої молитви до самого Ехнатона⁵²². Таким чином відбувається злиття образу царя з богом Атоном.

Однією з найрозповсюдженіших сцен серед гробничих рельєфів є сцена нагородження вельмож фараоном. Це була урочиста церемонія, на яку вельможа зі своєю сім'єю приїздив великим кортежем до Царського палацу і там у відкритому дворі цар і цариця, які стояли у «Вікні Явищ», дарували золоті прикраси (Рис. Г.8., Г.10., Г.20., Г.24., Г.29., Г.30.). Це була ознака пошани та відзначення фараоном.

Коли Ахетатон став новим політичним центром держави, туди з'їхалася уся аристократія та бюрократичний апарат. Тут мав бути створений і новий некрополь для вельмож. Цар оголошує про створення гробниць для жерців Атона у текстах прикордонних стел при заснуванні міста:

*ir.tw ḥḥ.tw n wr-m3w n3 ntr.it (n p3 Itn n Itn) m p3 dw wbnw n 3ḥt-Itn
 //(((Tr.tw sp3.tw n [ḥm-ntr] n) [Itn krs.tw im.f] hr ḥḥ it.i [(ḥḥ Rḥ Hr 3ḥ.twy ḥḥy m
 3ḥt)] (m rn.f m šw nty m Itn)| //(((im 3ḥt-Itn*

«Створимо гробниці жерців бога-батька (Атона, для Атона) в горах східних Ахетатона //((((Створимо гробниці [жерців]) [Атона, і поховують їх там]. Хай живе батько мій, [Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті], В імені Його сонячне світло //(((в Ахетатоні»⁵²³.

⁵²¹ Текст гробниці АТ 4 / Переклад з англ.: Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part I. – P. 49.

⁵²² Badawy A. M. Aberrations about Akhenaten // ZÄS. – 1973. – Bd. 99. – P. 68.

⁵²³ Стела К:19, 20 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 25–26). Поп.: Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna. – Part V. – P. 30; Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten – P. 41.

Не тільки жерці, але й інші значні чиновники при дворі Ехнатона мали в Амарні гробниці. Однак, у новій ідеології більше не було царства Осіріса. Існувало лише те, що можна побачити навкруги⁵²⁴. Це було важко сприйняти простим єгиптянам. Нова ідеологія була присутня і у погляді на потойбічне життя, зокрема на оформлення власних гробниць. Поступово Атон починає підмінюватися особистістю самого царя, влада та милість якого звеличується понад усе, а домінуючою стає не ідея божественності, а влада⁵²⁵. Це яскраво видно на рельєфах гробниць вельмож Ахетатона, переважна більшість яких присвячена фараону. Його зображували за різними заняттями: ось він служить Атону, ось прямує в його храм, приймає данину, нагороджує вельможу, призначає на посаду, обідає або вечеряє в палаці.

Більшість молитов, написаних в будинках і гробницях, було звернуто одночасно до Сонця і його «сина». Храми, палаци, будинки й усипальниці рясніли іменами Сонця, царя і цариці, виписаними разом, одні біля інших⁵²⁶. Тобто людина мала бути похованою в гробниці, яка повністю присвячена фараону Ехнатону, як проповіднику сонячної релігії. В новому культі не існувало потойбічного світу, лише Атон може подарувати життя. Тому, щоб жити вічно, і можливо, знову переродитися під променями Атона, гробниці будувалися так, щоб сонячні промені досягали їх.

Під час царських виходів і царського служіння Атону присутні, від вищих сановників до воїнів і прислужників, стояли і рухалися, зігнувши спину з задертою головою, спрямовуючи очі на володаря. У такій позі стояли навіть жерці у храмах. Вельможі хором, як ніколи раніше, оспівували царя як джерело багатства⁵²⁷. Ехнатон намагався досягти своєї мети завдяки сильній владі та прагненню покірності його ідеям. Це стало можливим

⁵²⁴ Kemp В. J. The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People. – Р. 29.

⁵²⁵ Павлова О. И. Атон и Эхнатон: единобожие или безбожие? // Древний Египет и Христианство (к 2000-летию христианства). Материалы научной конференции. 26.11.2001 – 29.11.2001. – Москва, 2001. – С. 94.

⁵²⁶ Перепелкин Ю. Я. История Древнего Египта. – С. 296.

⁵²⁷ Там же. – С. 296.

завдяки створенню фараоном нового прошарку придворної еліти, які підтримували новий режим і богообранність Ехнатона.

На талататі з храму Атона в Карнаці згадується титул жерця «Перший пророк фараона *Nfr-hprw-R^c*», що доводить: і сам фараон мав власний культ. Ю. Я. Перепьолкін вважав – в Ахетатоні існувало особливе жрецтво царюючого фараона, а верховним жерцем царя в новій столиці був *Twtw*⁵²⁸. Однак, ми не розділяємо ідею про те, що у Ехнатона були жерці його власного культу. Подібні титули зустрічалися і у сценах святкування хеб-седу іншими правителями, зокрема, жрець фараона Шешонка I носив титул «Пророк царя, коли той з'являється на святкуванні хеб-седу»⁵²⁹. Обов'язки такого жерця, скоріше за все, були близькі до керівника церемоніального процесу протягом проведення свята *хеб-сед*. В Амарні *Twtw* мав схожий титул «Головний слуга фараона *Nfr-hprw-R^c* у храмі Атона в Ахетатоні», він виступав як керівник церемоній, другий після Верховного жерця.

До 12-го року правління Ехнатон відкинув саме слово «бог» в одиничному числі. Тепер слово «бог» було усунено – не тільки в самотійному вживанні, але і в складових словах («двір бога», «слуга бога», «те, що під богом» – у розумінні «храм», «жрець», «цвинтар»). Замість цього стали говорити: *nb* – «володар» або *nb t3.wy* – «володар обох земель». Поєднання *nb nfr* – «володар добрий», що замінило колишнє «бог добрий», стало улюбленим визначенням фараона і почало всюди з'являтися на пам'ятках. Іноді «володарем добрим» стали називати і саме Сонце⁵³⁰.

Нове божество успадкувало від Амона становище верховного покровителя світової Єгипетської держави. Сонце осягало променями всі країни, підкорило їх своєму синові люб'язному, дало йому підпорядкувати всі чужинні області, на які воно світить, віддало йому в спадщину весь Всесвіт. Про самого фараона говорили в душі його предків, царів-

⁵²⁸ Там же.

⁵²⁹ Badawy A.M. Aberrations about Akhenaten // ZÄS. – 1973. – Bd. 99. – P. 68.

⁵³⁰ Перепелкин Ю. Я. История Древнего Египта. – С. 304.

завойовників: володарі всіх народів знехтувані його підошвами, слабшають перед його силою, його бойовий рик губить ворогів, як вогонь пожирає дерево.⁵³¹

Незважаючи на значну підтримку при дворі серед нової придворної еліти, представники якої возвеличували Ехнатона та бога Атона, після смерті фараона-реформатора майже одразу змінили свої релігійні вподобання на користь традиційних єгипетських богів. Через те, що культ Атона був сильно пов'язаним з царською сім'єю, і продовжував залишатися чужим навіть для найближчих прихильників фараона, він згас зі смертю Ехнатона. Концентрація релігійної влади в руках однієї людини, яка контролює розповсюдження культу і його вірне трактування, зробило бога Атона незрозумілим в очах єгиптян. Слід також підкреслити, що фараон Ехнатон мав одну фатальну ваду, яка слугувала однією з причин загибелі його реформи – він не умів розбиратися у людях, не зумів знайти собі конгеніальних помічників, які змогли б продовжити його справу⁵³².

Таким чином, розрив культу бога Атона з пантеоном давньоєгипетських богів і поступове домінування Сонячного диску як головного державного бога призводить до посилення влади Ехнатона, як очільника культу. У текстах прикордонних стел та двох гімнах проходить ідея, що Атон створив себе сам і усе живе на землі, він володарює над усім Єгиптом і свої настанови бог Атон дає лише своєму сину – фараону Ехнатону. У текстах фараон фігурує як єдиний, хто розуміє бога і спілкується з ним. Ехнатон контролює політичні та релігійні процеси в державі, виконуючі прямі жрецькі функції.

Релігійна реформа Ехнатона відсунула жрецтво Амона на другий план, таким чином, фараон вступив у конфлікт з родовою аристократією, члени якої займали важливі храмові посади. Ехнатон створив навколо себе нову придворну еліту, яка вийшла, переважно, з середніх прошарків населення.

⁵³¹ Там же. – С. 291.

⁵³² Авдиев В. Древне-египетская реформация. – Москва, 1924. – С. 81.

Отримавши величезні донації та привілеї, вони стали опорою нової ідеології, однак, після смерті Ехнатона швидко змінили свою релігійну та політичну орієнтацію.

3.6. Роль сім'ї фараона у новому культі

Фараон Ехнатон у центр нового культу поставив себе та свою сім'ю: царицю Нефертіті та їхніх дітей. Якщо хтось захоче пізнати вчення Атона, йому слід звернутися до царської сім'ї, яка демонструє вірне трактування сонячного релігійного культу. В Ахетатоні сонячний диск присутній на всіх зображеннях царя, цариці та царівен. Атон простягає свої промені та захищає їх. Як батько Ехнатона, Атон стає членом сім'ї фараона і його образ не сприймається без присутності царя.

В садах багатьох будинків в Ахетатоні в ході археологічних розкопок були знайдені невеликі конструкції, які слугували у минулому святилищами або каплицями. Там були знайдені фрагменти стел із зображенням членів царської сім'ї у поклонінні богу Атону. Такі конструкції поділяються на п'ять типів: *прості, двосторонні, «храми», вівтарі та змішані*⁵³³. *Прості святилища* є найбільш популярними, вони склалися з критої платформи, що була обнесена стіною, та сходів. Ці святилища були огорожені деревами та стояли окремо від інших будівель. В об'єктах N 48.1, O 48.11/12, P 48.2 були знайдені фрагменти статуй царської сім'ї. У святилищах O 49.23 та Q 46.1⁵³⁴ були фрагменти стели із зображенням Ехнатона перед богом Атоном.

У святилищах *двостороннього типу* була додана веранда. В об'єкті U 25.11 знайдено фрагмент вапнякової стели із зображенням Ехнатона у поклонінні Атону; T 36.37 – вапнякова стела з сонячними променями Атона; U 37.1a – фрагмент голови царівни та інших статуй. *Святилища-храми* зустрічаються в Ахетатоні лише тричі і представляють собою невеликі

⁵³³ Ikram S. Domestic Shrines and the Cult of the Royal Family at el-Amarna // JEA. – 1989. – Vol. 75. – P. 89.

⁵³⁴ Ibid. – P. 90.

комплекси з пілонами, подвір'ям та вівтарем. Храм U 25.7 був збудований з каменю і складався з двох дворів, вхід у другий двір прикрашали пілони. *Вівтарі* представляють собою просту конструкцію на платформі (для здійснення підношень) зі сходами. Можливо, тут стояли невеликі столи для підношень, або розташовувалася вапнякова стела чи статуї із зображенням Ехнатона та членів його сім'ї. *Змішаний тип* святилищ носить таку назву, тому що ці об'єкти збереглися настільки погано, що реконструювати їхній план досить важко. В об'єкті L 50.9 знайдено фрагменти статуй Ехнатона та Нефертіті⁵³⁵.

Святилища розташовувались лише у великих та середніх будинках, і були, очевидно, багато прикрашеними. Вони могли бути побудовані заможними посадовцями, які таким чином намагалися продемонструвати спільноті своє лояльне ставлення до режиму фараона Ехнатона, як і своє власне багатство. Існує версія, що ці святилища призначалися для поклоніння царській родині як частині божественної тріади Атон – Ехнатон – Нефертіті. На одному фрагменті стели з T 36.45 зображений лише бог Атон, і це є унікальним випадком в Амарнській іконографії. Усі інші фрагменти представляють статуї або зображення царя та цариці перед променями Атона.

Основна частина знайдених у святилищах фрагментів статуй та стел зображували царську сім'ю та бога Атона, однак, археологічні знахідки доводять, що у приватних культах могли стояти боги старого пантеону⁵³⁶. Однак, на нашу думку, стели із зображенням Ехнатона та членів його родини не являють собою вівтарі для поклоніння царській сім'ї. Вони виступають на таких зображеннях у ролі посередників між Атоном і людьми, яких вони спрямовують до своєї віри. Ехнатон завжди наголошував, що лише він один розуміє волю свого батька Атона, тобто виступає взірцем у шануванні

⁵³⁵ Ibid. – P. 90–94.

⁵³⁶ Stevens A. The Material Evidence for Domestic Religion at Amarna and Preliminary Remarks on Its Interpretation // JEA. – 2003. – Vol. 89. – P. 164.

Сонячного диску. Царська сім'я стала центром сонячного культу, і фараон Ехнатон усюди демонстрував членів своєї родини.

Протягом усього періоду правління біля фараона Ехнатона завжди була цариця Нефертіті (Рис. Е.14., Е.15.), яка носила титул «Великої царської дружини», і супроводжувала чоловіка на усіх офіційних заходах. У титулі цариці є фраза: *Hmt-n(y)-sw.t-wr.t mrwt.f nb.t t3.wy (Nfrt-Ity) | ʕnh ti dt* – «Царська дружина, велике кохання його, володарка двох земель Нефертіті, хай живе вона вічно»⁵³⁷.

Аналізуючи значну кількість рельєфів періоду правління Ехнатона можна зробити висновок, що Ехнатон кохав Нефертіті, деякі єгиптологи взагалі віддають провідну роль у релігійному перевороті саме Нефертіті, через те, що фараон постійно зображується з нею, а цариця відіграє важливу роль у культурі. Подібні гіпотези з'являються через небачену значимість цариці при фараоні в Амарнську добу.

Відповідь на це питання слід шукати, на нашу думку, у психологічних аспектах особистості Ехнатона. Його мати, цариця Тія, як свідчать джерела та її зображення біля фараона Аменхотепа III, була жінкою сильною та владною, вона безперечно мала вплив на свого сина, а в перший рік його правління виступала у якості регента. При наявності у Аменхотепа III інших дружин, Тія змогла зберегти свій статус і вплив на чоловіка, а в останні роки його правління навіть зображувалася в образі богині. Можливо, Аменхотеп IV перейняв у своїх батьків традицію обожествлення царської дружини, як невід'ємної частини нового культу. У гробниці *Hwy3* (AT 1), «наглядача царського гарему та скарбниць, управляючого цариці Тії», є сцени з відвідуванням міста Ахетатона царицею Тією⁵³⁸, в яких Ехнатон сидить напроти своєї матері, тоді як Нефертіті зображена позаду (Рис. Г.3., Г4., Г.5).

⁵³⁷ Стела К:IX (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 19).

⁵³⁸ Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part III. – Pl. IV, VI.

На усіх інших зображеннях Нефертіті завжди стоїть за чоловіком, як друга найважливіша персона в державі.

Збереглося чимало стел, які демонструють інтимні стосунки царського подружжя, їхні поцілунки та обійми. На фрагменті стели ÄM 14511 (Рис. Г.36.) з Нового музею в Берліні зображена Нефертіті, яка цілує Ехнатона та надягає йому на шию намисто. У Луврі зберігається стела, на якій Нефертіті сидить на руках у Ехнатона (Louvre E11624) (Рис. Г.37.). На рельєфі з гробниці *Mry-R^c* (II) (AT 2) Нефертіті наповнює чашу фараона Ехнатона, біля них сидять їхні діти (Рис. Г.9.); в гробниці *T^h-ms* (AT 3) фараон з царицею зображені на колісниці у поцілунку (Рис. Г.13.).

Схожі сцени присутні на рельєфах гробниці *M^chw* (AT 9), де Ехнатон та Нефертіті цілуються публічно (Рис. Г.26., Г.27.). Н. де Г. Девіс, коментуючи сцену підношення данини іноземними послами з гробниці *Mry-R^c* (II) (AT 2), вказує, що зображення фараона Ехнатона, якого цариця Нефертіті однією рукою обіймає за талію, іншою тримає чоловіка за руку, є досить інтимними⁵³⁹, беручи до уваги, що це офіційний публічний захід (Рис. Г.11.). Усі ці зображення яскраво демонструють почуття фараона до дружини. Ехнатон, який відрікся від усього традиційного, можливо, і в особистому житті дозволяв собі бути більш відкритим і не схожим на попередників.

Нефертіті не тільки головна дружина фараона Ехнатона, але й невід'ємна частина нового релігійного культу, центром якого стало царське подружжя. На усіх офіційних заходах Нефертіті завжди біля чоловіка (Рис. Г.6., Г.11., Г.15., Г.17., Г.18., Г.19., Г.20., Г.21.). Ще на перших роках правління Ехнатона Нефертіті починає зображуватися із божественними атрибутами. Так, у сцені, де фараон і цариця цілують землю під променями Атона, на талататі А 0081(34-118) Нефертіті зображена у вбранні богині

⁵³⁹ Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part II. – P. 39.

(Рис. В.26., В.27.). Зокрема, на ній корона з двох пір'їв та два урея, які увінчані сонячними дисками⁵⁴⁰.

На 5-ому році правління свого чоловіка Нефертіті додає до свого імені новий титул: *Nfr-nfrw-Itn* – «Прекрасні красоти Атона»⁵⁴¹, який посилював її роль у культурі, повторюючи традицію фараонів приймати нові титули при вступі на престол. Цікаво, що імена *Nfrt-iti* та *Nfr-nfrw-Itn* на рельєфах пишуться у тому ж напрямку, що і фігура цариці, тоді як ім'я Атона – *Itn* – повернуто до обличчя Нефертіті, демонструючи таким чином, особливу пошану цариці⁵⁴². Тейя, дружина Ейє, яка була нянею Нефертіті, носила такий цікавий титул: «Велика няня, вихователька богині та прикраси царя»⁵⁴³. Також Нефертіті з'являється в образі богині-хранительки на чотирьох кутах саркофага Ехнатона (Рис. Г.47.), як і традиційні богині до неї – Ісида, Нефтіда, Нейт та Селкіс, що розправляла свої крила для захисту царя⁵⁴⁴.

У Ехнатона та Нефертіті було шість доньок: Мерітатон, Макетатон, Анхесенпаатон, Нефернеферуатон-ташеріт, Нефернеферура, Сетпенра⁵⁴⁵. Мерітатон народилась у Фівах, скоріш за все, на 2-ому році правління Ехнатона, і фігурує у більшості офіційних сцен з Карнацького хромового комплексу Атона. В текстах прикордонних стел «Раннього проголошення», що датуються 5-тим роком правління, згадується лише Мерітатон:

(m(w)t nsw s3.t) Mryt-Itn m dmi nb n hdi n rsw n imnty n wbnw m p3 hḥ n rnp.wt in.tw.s r krs.s m 3ht-Itn

⁵⁴⁰ Ertman E. L. Images of Amenhotep IV and Nefertiti in the Style of the Previous Reign // *Causing His Name to Live: Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory of William J. Murnane*. – Boston, 2009. – P. 91.

⁵⁴¹ Стела X:4 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. *The Boundary Stelae of Akhenaten*. – P. 21).

⁵⁴² Wilson J. A. Akh-en-Aton and Nefert-iti // *JNES*. – 1973. – Vol. 32. – P. 238.

⁵⁴³ Davies N. de G. *The Rock Tombs of El-Amarna*. – Part VI. – P. 24.

⁵⁴⁴ Wilson J. A. Akh-en-Aton and Nefert-iti. – P. 239.

⁵⁴⁵ Dodson A., Hilton D. *The complete Royal Families of Ancient Egypt*. – Cairo, 2010. – P. 144.

«(Якщо) (помре царська дочка) Мерітатон у місті іншому в пониззі, в південній, західній (або) східній стороні у мільйони років, хай доставлять її для поховання в Ахетатон»⁵⁴⁶.

Фігура другої доньки – Макетатон – також присутня на рельєфах стел, однак її зображення було додано пізніше⁵⁴⁷. Можна стверджувати, що на момент створення перших трьох прикордонних стел Макетатон ще не було, тоді царівна могла народитися на 5–6-ому роках правління фараона Ехнатона. Третя царівна Анхесенпаатон з'являється на прикордонних стелах «Пізнього проголошення», що датуються 8-м роком правління⁵⁴⁸. На більшості рельєфів в Амарні зустрічаються частіше чотири доньки. Царівна Нефернеферуатон-ташеріт народилася на межі 8-го та 9-го років правління. П'ята царівна – Нефернеферура – з'являється у сцені нагородження *Mry-R* (II). Усі шість царівен присутні лише у великій сцені принесення данини, що датується 12-тим роком правління фараона Ехнатона. Таким чином, Нефернеферура могла народитися між 9-им та 10-им роками правління, а Сетпенра – між 10-им та 11-им роками⁵⁴⁹.

Шість доньок – це унікальний випадок та трагедія для царської дружини в будь-які часи, адже трон в Єгипті могли наслідувати лише чоловіки, а Ехнатон, який встановив новий культ в державі, потребував спадкоємця. У царського подружжя могли народжуватися і інші діти, однак вижили всього шестеро царівен. Серед них могли з'являтися і хлопчики. Зокрема, царевич Тутанхатон міг бути сином Ехнатона та Нефертіті, про що свідчить напис на блоці Ashmunein Nr. 831 – VIII-C, де згадується син царя Тутанхатон та царівна, чиє ім'я не збереглося: *s3 nsw n ht[f] mry.f twt ʕnhw Itn* – «Царський

⁵⁴⁶ Стела K:19 (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 25).

⁵⁴⁷ Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. – Part V. – P. 25.

⁵⁴⁸ Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 73.

⁵⁴⁹ Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – Cairo, 2009. – P. 13.

син [його] плоті, улюблений ним Тутанхатон»⁵⁵⁰. Однак, є інші кандидатки на роль матері маленького царевича, зокрема, довгий час матір'ю спадкоємця вважалася друга дружина Ехнатона – Кія, яка носила незвичний та унікальний титул: *ḥmt mrrty-ʿ3t* – «Велична улюблена дружина»⁵⁵¹ (Рис. В.8.). Залишилося дуже мало свідчень про цю жінку, адже усюди її ім'я було згодом замінено на Мерітатон, старшу дочку Ехнатона та Нефертіті. Виходячи з трансформації написання імені Атона, Кія панувала з 10-го по 13-ий рік правління Ехнатона⁵⁵², після чого, скоріше за все, впала в немилість або померла. Нам відомо, що Кія народила дівчинку⁵⁵³.

На нашу думку, при дворі Ехнатона точилася боротьба між Кією та Нефертіті за місце першої дружини, адже царська сім'я мала божественний статус, цариця отримувала релігійну та політичну владу. Це підтверджується фактом, що ім'я та зображення Кії були знищені та замінені іменем царівни Мерітатон, яка отримала титул «Великої царської дружини» після того, як Нефертіті стала співправителькою свого чоловіка⁵⁵⁴. Присутність біля Ехнатона Кії говорить про бажання фараона отримати спадкоємця. І якщо Тутанхатон був сином Нефертіті, як вважають дослідники⁵⁵⁵, то, скоріше за все, він народився на 10-ому або 11-ому році правління Ехнатона, що і призвело до падіння Кії.

Ехнатон не приховує своє приватне життя, навіюючи відчуття близькості та родинності на багатьох зображеннях. Це не викликає ні агресії,

⁵⁵⁰ Фрагмент тексту блоку Ashmunein Nr. 831 – VIII-C (Dodson A. *Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation.* – P. 13).

⁵⁵¹ Reeves N. *New Light on Kiya from texts in the British Museum* // JEA. – 1988. – Vol. 74. – P. 91.

⁵⁵² Dodson A. *Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation.* – P. 17.

⁵⁵³ Ibid. – P. 17.

⁵⁵⁴ Заплетнюк О. А. Роль сім'ї фараона Ехнатона у новому релігійному культі // Гілея. Науковий вісник. – Київ, 2016. – № 105 – С. 10.

⁵⁵⁵ Dodson A., Hilton D. *The complete Royal Families of Ancient Egypt.* – Cairo, 2010. – P. 180.

ні відчуття дискомфорту. Ехнатон предстає на багатьох зображеннях як цар, який не править в агресії, а виступає у ролі вчителя нової релігійної доктрини⁵⁵⁶.

Члени царської родини беруть участь у релігійних ритуалах у Великому та Малому храмах Ахетатона як головні діючі особи. Ритуал складався з підношення їжі, напоїв, парфумів, фруктів та квітів. Ці підношення супроводжувалися читанням гімну Атону та музикою. Щодня фараон з сім'єю виїжджали на колісницях зі свого палацу та прямували до храму, де їх зустрічав Великий жрець *Mry-R^c* та декілька знатних придворних. Ехнатон та Нефертіті тримають жезли-*hrp*, а царівни зображуються з систрами у руках. Царська родина проходила по відкритим подвір'ям храму до вівтаря, де запалювала благовонія та клала букет квітів на вівтар. Увесь цей час придворні та інші очікували у першому подвір'ї храму⁵⁵⁷.

Зображення сім'ї Ехнатона та їхніх стосунків є дуже інтимними. Раніше в єгипетському мистецтві не зустрічалися сцени з поцілунками у губи, або інтимні обійми. Однак, Ехнатон використовує такі зображення, керуючись принципом *m³t* в мистецтві, демонструючи натуралізм та реалізм у відносинах⁵⁵⁸. Дуже часто зустрічаються зображення Ехнатона та Нефертіті з дітьми. На двох приватних вівтарях – Berlin ÄM 14145 та Cairo J.E. 44865 – зображено царське подружжя, Ехнатон та Нефертіті щасливо обіймають та граються зі своїми дітьми (Рис. Г. 38., Г.39.). Ніжні жести зустрічаються на зображенні двох маленьких царівен, які обіймають одна одну, на фресці з будівлі по.13 в Амарні (1893.1(267)) (Рис. Г.45.), яка сьогодні зберігається в Ашмолівському музеї мистецтв та археології в Оксфорді. Як вже відзначалося, на усіх державних офіційних церемоніях були присутні цариця Нефертіті з дітьми. Зокрема, у культовій сцені з Єгипетського музею в Каїрі (Cairo T.R. 10/11/26/4) Ехнатон зображений у поклонінні сонцю, за ним

⁵⁵⁶ Kemp B. J. The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People. – P. 30.

⁵⁵⁷ Badawy A. M. Aberrations about Akhenaten // ZÄS. – 1973. – Bd. 99. – P. 65

⁵⁵⁸ Ibid. – P. 70.

стоїть цариця Нефертіті та дві його доньки – Мерітатон та Макетатон. Таку ж сцену можна побачити на вівтарі з дому *P3-nhsy* (Cairo J.E. 65041). На талататі Brooklin 60.197.8 зображена Нефертіті, яка ніжно цілує свою доньку (Рис. В.5.).

Тут подібне вказує на важливу релігійну значущість царської родини у новому культі, можливо такі зображення підкреслювали її божественність та обранність. Бог Атон також вважався членом сім'ї Ехнатона, як його божественний батько. Атон завжди освітлює променями усю родину фараона, надає їм життя. Скоріше за все, таку любов до своєї сім'ї плекав сам Ехнатон, і ці зображення не були лише частиною пропаганди. Фараон побоювався за власне життя і тільки в сім'ї він знаходив підтримку. Цей факт підтверджується зображенням смерті царівни Макетатон на двох стінах у Царській гробниці⁵⁵⁹, де фараон Ехнатон плаче над тілом доньки. Таке емоційне зображення фараона є унікальним для єгипетського мистецтва. Нагадаємо, що ці сцени не призначалися для публічного спостереження і не могли бути пропагандою демонстрації любові до своєї сім'ї.

У Царській гробниці зображені сцени смерті декількох членів сім'ї Ехнатона та Нефертіті, зокрема царівни Макетатон, яка мала бути похована у гробниці свого батька. Одна з кімнат гробниці (Room gamma) була спеціально підготовлена для поховання царівни Макетатон, адже там були знайдені фрагменти її саркофагу та каноїв⁵⁶⁰. На першому рельєфі (Wall A, Room gamma)⁵⁶¹ зображена мертва царівна, над тілом якої плачуть її батьки та інші жінки в кімнаті царського палацу та поза нею. У центрі експозиції можна побачити жінку, яка годує груддю немовля. Можливо, це годувальниця, яка тримає дитину царівни Макетатон, що померла під час пологів. Над жінкою з дитиною дві колонки з текстом, де могло бути ім'я народженого немовля, однак, воно не збереглося. Р. Краусс висловив

⁵⁵⁹ Martin G. T. The Royal Tomb at El-Amarna. – Part II. The reliefs, inscriptions and architecture. – London, 1989. – Pl. 63.

⁵⁶⁰ Ibid. – P. 140.

⁵⁶¹ Ibid. – Pl. 63.

гіпотезу, що це сцена народження Тутанхатона⁵⁶². Однак, статі дитини не визначено на рельєфі, тому вважається, що це була дівчинка. У немовлят хлопчиків, зазвичай, зображувалися статеві ознаки. Важливим фактом є те, що жінка з дитиною та двома служницями дивляться обличчям у протилежний бік, із гробниці, аніж усі діючі особи сцени. Така ж сама позиція годувальниці з дитиною показана в іншій ідентичній сцені з царської гробниці (*Room alpha*)⁵⁶³.

Існує гіпотеза, що немовля – це не дитина Макетатон, а сама Макетатон, її перенародження. Тобто, цей рельєф слід розглядати як символічне зображення⁵⁶⁴. Основним доводом гіпотези є те, що Макетатон у момент її смерті було не більше десяти років⁵⁶⁵. Макетатон зображена дитиною, а на рельєфі присутня цариця Нефертіті з титулами, які свідчать, що дійство відбувається не пізніше 14-го року правління Ехнатона.

Однак, Ж. Мартін, який підтримує ідею про смерть Макетатон під час пологів, наголошує, що причиною смерті царівни стало народження нею дитини у ранньому віці⁵⁶⁶, царівні могло бути більше десяти років. Нам не відомо точно скільки років було царівнам, однак для того, щоб дівчата могли брати участь у ритуальних процесіях, їм мало бути близько 5 років. Хоча, у приватних сценах в Ахетатоні царівни зображені як зовсім маленькі діти. Макетатон могла завагітніти у 11–12 років, і у царській гробниці зображена сцена її смерті при народженні дитини⁵⁶⁷. Ймовірно, в царській гробниці

⁵⁶² Krauss R. Tutanchamun: Ägyptisches Museum Der Staatlichen Museen Preussischer Kulturbesitz. – Berlin, 1980. – S. 51–52.

⁵⁶³ Dijk van, J. The death of Meketaten // *Causing His Name to Live: Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory of William J. Murnane*. – Boston, 2009. – P. 86.

⁵⁶⁴ Ibid. – P. 87.

⁵⁶⁵ Arnold D. The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from Ancient Egypt // *Metropolitan museum of art*. – New York, 1996. – P. 85-119.

⁵⁶⁶ Martin G. T. The Dormition of Princess Meketaten // *Under the Potter's Tree: Studies on Ancient Egypt / OLA*. – T. 204. – Leuven – Paris – Walpole, 2011. – P. 644.

⁵⁶⁷ Ibid. – P. 638.

мали бути поховані декілька персон, окрім Макетатон, можливо, інші царівни, які померли в той самий період. В інших сценах смерті царівен також є годувальниці з немовлям.

Скоріше за все, тут присутнє зображення перенародження після смерті, адже єгиптяни ніколи не зображували в гробницях картини смерті, лише життя у тому світі⁵⁶⁸. Іконографія в гробницях Амарни була новою, а сцена з перенародженням взагалі є унікальною за своїм змістом. Традиційний культ Осіріса та потойбічного життя в період правління Ехнатона був відкинутий. Цілком можливо, що панувала ідея про перенародження людини після смерті під променями Атона⁵⁶⁹. Тобто тут можна говорити про новий погляд на смерть в сонячній ідеології, вічне життя, яке не завершується зі смертю і людина знову перероджується на землі.

Нам невідомі причини великої смертності в царській сім'ї на 12–14-ому роках правління фараона Ехнатона. Можливо, це сталося через розповсюдження чуми, яку завезли в Ахетатон представники інших народів, що зібралися на 12-ому році правління для принесення данини фараону. Про розповсюдження чуми згадується у листі царя Аласії фараону: «Мій брате... чума в моїй країні та в моєму домі. Моя молода дружина померла»⁵⁷⁰.

Смерть членів сім'ї була великою особистою трагедією Ехнатона та трагедією культу. Ідеологія божественності членів сім'ї фараона, яких захищав та оберігав бог Атон, почала давати тріщини. Ехнатону залишалося правити ще три роки, можливо він важко захворів, або впав в депресію. З цього періоду співправителькою свого чоловіка стає цариця Нефертіті.

Таким чином, унікальністю релігії атонізму стало те, що центром культу, окрім самого бога Атона, стає фараон і його сім'я. Цариця Нефертіті отримує божественний статус ще на початку правління свого чоловіка, вона

⁵⁶⁸ Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – P. 22.

⁵⁶⁹ Dijk van, J. The death of Meketaten // Causing His Name to Live: Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory of William J. Murnane. – P. 88.

⁵⁷⁰ EA 35:35-39 / Переклад з англ.: Moran W. Amarna Letters. – P. 108.

зображується з атрибутами богині на талататах з Карнацького храму богу Атону. В Ахетатоні посилюється божественна тріада – Атон, Ехнатон та Нефертіті. Також на офіційних рельєфах та приватних вівтарях з'являються маленькі царівни. Однак, говорити про те, що царська сім'я була об'єктом поклоніння на рівні з давньоєгипетськими богами, не можна. Скоріше за все, вони виступали як посередники між богом Атоном і людьми, тут мала місце демонстрація поклоніння новому образу бога сонця. Щоб закріпити новостворений культ, який для більшості єгиптян був чужим, Ехнатон демонструє відданість членів своєї сім'ї культу бога Атона, що дарує їм життя та довголіття. Однак в такій пропаганді крилася основна загроза новій ідеології, адже велика смертність в родині фараона, яка відбулась між 12-тим та 14-тим роками правління через чуму, призвела до послаблення самих основ культу та особистої трагедії Ехнатона.

РОЗДІЛ 4. ОСТАННІ РОКИ ПРАВЛІННЯ ЕХНАТОНА ТА ЗАВЕРШЕННЯ АМАРНСЬКОЇ ДОБИ

4.1. Зовнішня політика та міжнародні відносини.

Фараон Ехнатон стояв на чолі сильної держави, яку створили царі XVIII династії, і від нього очікували підтримання престижу країни та зміцнення позицій в Азії (Рис. А.2.). Окрім невеликої військової кампанії по придушенню повстання в Нубії, Ехнатон більше не воював, продовжуючи мирну політику свого батька Аменхотепа III. Фараон отримав державу, яка складалася з різних народів та культур. Але древня релігія долини Нілу з її власними єгипетськими характерними рисами, десятками місцевих богів з їх дуже складною ієрархією була незрозуміла і чужа населенню завойованих країн.

У цій ситуації чітко простежується прогресивність релігійної реформи Ехнатона, адже її універсалізм відповідав потребам великої держави, яка складалася з десятків племен і народів з різними віруваннями, яких було необхідно об'єднати. Цей факт підтверджується джерелами. Зокрема, у Великому Гімні Атону з гробниці Ейє є такі слова: «Як величні твої діяння, навіть якщо вони незримі, О, Єдиний Бог, над ким нікого немає! Ти створив землю, як бажав, ти один, усі народи, стада, стаї; усіх на землі, що ходять на ногах, усе в висоті, що літає на крилах; землі Сирії та Куш, землю Єгипту, ти улаштуєш кожну людину на її місце, ти задовольняєш її потреби; кожен має їжу, їхнє життя має свій строк. Їхні язика розрізняються у вимовлянні, їхній характер також, їхній (колір) шкіри відрізняється, як ти розрізнув їх»⁵⁷¹. Тут простежується ідея про рівність народів перед єдиним богом, яка була для єгиптян новою, адже споконвічно єгипетський народ звеличував себе над усіма іншими народами, ідея домінування єгиптян укріплювалася століттями.

⁵⁷¹ Великий Гімн Атону / Переклад з англ.: Lichtheim M. Ancient Egyptian Literature. – Vol. II: The New Kingdom. – P. 98.

Фараон Ехнатон, хоча і не вів військових кампаній, все ж таки намагався підтримувати домінуючу позицію Єгипту в регіоні. В гробницях Амарни та у розписах Великого палацу та Царського дому збереглося багато рельєфних сцен, де перед Ехнатоном схиляють коліна іноземці. Три частини мозаїчної підлоги у Великому палаці представляють фігури азіатів, нубійців та загони лучників. Присутні також сцени полонених іноземців, подібні мотиви можна зустріти в Амарнських гробницях. Ехнатон продовжує політику свого батька Аменхотепа III відкрито демонструвати мілітаристську іконографію в приватних та публічних місцях. Такі сцени можна зустріти у розписах палацу Аменхотепа III в Малькаті⁵⁷².

У сцені нагородження *Mry-R^c* (II) іноземці зображені у верхніх двох регістрах справа від «Вікна Явищ». Там є група з восьми представників Нубії, Лівії та Близького Сходу, яких супроводжують два єгипетських вельможі, можливо, делегати або послы⁵⁷³. В одному ряду з іноземцями над ними у верхньому регістрі три або чотири людини зображені зі зв'язаними руками. Присутність закордонних делегатів та полонених перед царем додає ваги концепції Єгипетського панівного становища над іноземними державами⁵⁷⁴.

Унікальною є сцена, яка з'являється у двох гробницях в Амарні (в гробниці *Hwy3* та *Mry-R^c* (II)), так звана, сцена принесення данини. В цій сцені іноземні делегати приносять данину Ехнатону у «Великому холі Іноземної Данини», який розташовувався в царському палаці в Ахетатоні. Ця сцена має датування: *h^ct-sp 12 3bd 2 prt 8* - «Рік 12-й, 2 prt, 8-й день»⁵⁷⁵.

⁵⁷² Healey E. The Decorative Program of the Amarna Rock Tombs: Unique Scenes of the Egyptian military and Police // *Egyptology in Australia and New Zeland 2009. Proceedings of the conference held in Melbourne, September 4th-6th / BAR International Series.* – No. 2355. – Oxford, 2012. – P. 28.

⁵⁷³ Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part II. – P. 37.

⁵⁷⁴ Healey E. The Decorative Program of the Amarna Rock Tombs: Unique Scenes of the Egyptian military and Police. – P. 29.

⁵⁷⁵ Текст гробниці AT 4 (Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part II. – P. 38, Pl. XXXVII).

Фараон Ехнатон зображений на троні в центрі композиції, біля нього сидить цариця Нефертіті, яка тримає чоловіка за руку, також біля царського подружжя стоять шість царівен. Перед царем у поклоні зображені представники держав Сирії та Палестини, а також послы з Нубії. Мета такого величезного заходу нам не відома, можливо, він проводився і раніше в історії Єгипту, однак лише в Ахетатоні була знайдена його повна демонстрація. Можна також припустити, що подібний захід був проведений Ехнатоном у зв'язку зі святкуванням якоїсь важливої події його царювання. Наприклад, святкування вдалого завершення Нубійської кампанії⁵⁷⁶, також це могло бути святкування завершення будівництва міста Ахетатона або демонстрація нового міста і культу Атона міжнародній спільноті⁵⁷⁷, що, на наш погляд, є більш реальною причиною.

Фараон Ехнатон перевіз в нову столицю державний архів, який вів ще його батько. Важливим є листування Аменхотепа III з царем Вавилону Кадашманом-Бель, який належав до династії Касситів, представники якої понад двісті п'ятдесят років тому захопили ці землі, однак повністю асимілювалися та перейняли місцеві звичаї. Цар Кадашман-Бель і Аменхотеп III являлися рівноправними правителями, у листах іменувалися як «брати». Однак, єгиптяни мали перевагу у запасах золота, яке поставлялося їм з Нубії. Вавилонський цар постійно просив у листах золоті подарунки від фараона⁵⁷⁸. Аменхотеп III був достатньо щедрим на подарунки та заохочування, також не відмовлявся вступати у шлюби з іноземними царівнами для укріплення відносин.

Ще одним важливим союзником Єгипту в регіоні був цар Мітанні Тушратта, який володів величезною територією від південно-східної

⁵⁷⁶ Darnell J. C., Manassa C. Tutankhamun's Armies: Battle and conquest during ancient Egypt's late 18th Dynasty. – Hoboken, 2007. – P. 127.

⁵⁷⁷ Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – P. 13.

⁵⁷⁸ Niebuhr C. The Tell el Amarna Period. The Relations of Egypt and Western Asia in the Fifteenth Century B.C. According to the the Tell El Amarna Tablet. – London, 1903. – P. 14–15.

Каппадокії до кордонів Ассирійської столиці Ніневії. Але на півночі знаходилися войовничі хетти, які постійно турбували царя Мітанні. І Тушратта розумів, що йому необхідна підтримка Єгипетського царя⁵⁷⁹. Цар Мітанні, який часто отримував від єгипетського царя золоті прикраси, у своїх листах до нього заливається похвалою та лестощами. При дворі Аменхотеп III називав його «Леді Ніневії»⁵⁸⁰.

Через декілька місяців після смерті Аменхотепа III помер і Кадашман-Бель, трон Вавилону посів його брат Барнабуріш, який хотів продовжити будувати союзницькі відносини з Єгипетською державою. Однак, молодий фараон Ехнатон не приділяв зовнішнім зносинам належної уваги і навіть не надіслав листа зі співчуттям, коли Барнабуріш захворів. А коли послы Вавилону повернулися від єгипетського царя без звичних дорогих подарунків, Барнабуріш надіслав уразливого листа⁵⁸¹.

У відносинах з васальними володарями та «Великими царями» Ехнатон веде себе необережно і нестримано. Проблеми у відносинах з юним фараоном мав і цар Хеттської держави Суппілуліума I. У листі з Амарнського архіву хеттський цар пише: «І зараз, на табличці, [що ти послав мені], чому [ти поставив] своє ім'я над моїм? І хто зараз з нас більш розладнує добрі стосунки [між нами]? Мій брате, ти писав мені з мирними думками?»⁵⁸².

Ехнатон, ставить себе вище за усіх інших правителів того часу. Однак, це можна пояснити умовами, в яких виріс юний фараон. З дитинства він був названий спадкоємцем престолу і зростав як правитель Єгипту поряд зі своїм могутнім батьком. Протягом семи останніх років свого правління, фараон Аменхотеп III провів три свята *хеб-сед* для підтвердження своєї влади, і в

⁵⁷⁹ Niebuhr C. The Tell el Amarna Period. The Relations of Egypt and Western Asia in the Fifteenth Century B.C. According to the the Tell El Amarna Tablet. – London, 1903. – P. 15.

⁵⁸⁰ Ibid. – P. 17.

⁵⁸¹ Ibid. – P. 19.

⁵⁸² EA 42:15-26 / Переклад з англ.: Ibid. – P. 115.

цьому безперервному святкуванні та возвеличенні ролі царя зростав майбутній реформатор. У міжнародному листуванні видно, що і інші васальні царі не задоволені тим, що Ехнатон не був таким же щедрим, як його батько. Ехнатон міг надіслати не золоті прикраси, а дерев'яні, вкриті золотом⁵⁸³. Для супроводу вавилонської царівни фараон відправив лише п'ять колісниць, тоді як Аменхотеп III за тих умов надавав триста колісниць⁵⁸⁴.

При Ехнатоні панування Єгипту в регіоні послаблюється. Фараон не ставив за мету військове домінування Єгипту та розширення територій. Його політику часто називають пацифістською, однак правителі Сирії та Палестини почувалися краще під владою Аменхотепа III, ніж в часи його сина Ехнатона, коли в регіоні розпочався хаос, у зв'язку зі втратою тут впливу єгипетського царя⁵⁸⁵.

Важливими у даному дослідженні є відносини Ехнатона з царем Мітанні Тушраттою. Незадовго до своєї смерті Аменхотеп III одружився з Мітаннійською царівною Тадухепою. Царівна після смерті фараона призначалася його сину Ехнатону, як велів у листах Тушратта⁵⁸⁶, а династичні шлюби завжди скріплювали відносини на міжнародній арені. Однак, відносини Єгипту та Мітанні почали погіршуватися вже на перших роках правління фараона Ехнатона. Першою ознакою кризи стало листування царя Тушратти з царицею Тією, оминаючи молодого фараона. У листі Тушратта просить Тію вплинути на свого сина: «Ти одна знаєш, які чудові відносини були у мене з Небмаатра (Аменхотепом III), твоїм чоловіком, і Небмаатра завжди відносився дружньо до мене... Я не забув дружби з Небмаатра. З цього моменту і завжди я буду у десять разів

⁵⁸³ EA 26 / Moran W. Amarna Letters. – P. 95–100.

⁵⁸⁴ Перепелкин Ю. Я. История Древнего Египта. – С. 302.

⁵⁸⁵ Hall H. R. Egypt and the External World in the Time of Akhenaten // JEA. – 1921. – Vol. 7. – P. 43.

⁵⁸⁶ Niebuhr C. The Tell el Amarna Period. The Relations of Egypt and Western Asia in the Fifteenth Century B.C. According to the the Tell El Amarna Tablet. – London, 1903. – P. 21.

дружнішим з твоїм сином Нефер-хеперура (Аменхотепом IV)... Я просив твого чоловіка Небмаатра про масивну золоту статую. Але твій син надіслав мені дерев'яну статую, що була вкрита золотом. Якщо золота в твоїй країні, як пилу, чому твій син наніс мені таку образу?...»⁵⁸⁷. Можна зробити висновок, що у міжнародних зносинах фараон Ехнатон вів себе жорстко та не відрізнявся дипломатичною гнучкістю. Можливо, ця таємна переписка ще більше загострила відносини між двома державами, особливо після того, як про неї дізнався Ехнатон. Нам відомо з Амарнського архіву, що фараон утримував послів Мітанні у Єгипті, Тушратта писав фараону і просив їх повернути додому: «Я відправив послів до тебе, мій брате, і наказав їм поспішати, адже відправив з ними незначний ескорт... І тепер мій брат відмовляється відпустити їх назад, і тримає у складних умовах»⁵⁸⁸. Утримування послів у якості заручників було проявом немирних відносин між державами⁵⁸⁹. Тушратта писав, що він «перебуває у гніві та відчуває ворожнечу фараона до нього»⁵⁹⁰. Ехнатон не змінив своєї політики і вже на 5-ому році правління війська Тушратта оточили позиції єгиптян в Сирії, завоювавши незначну територію⁵⁹¹.

У перші роки правління Ехнатона становище Єгипту на міжнародній арені залишалося незмінним: підвладні царю держави справно посилали данину в царську скарбницю. Однак, так тривало недовго. Фараон Ехнатон був поглинений внутрішніми реформами, що призвело до послаблення його позицій у зовнішніх зносинах. Цим відразу скористалися хеттські царі, які давно зазіхали на сирійські володіння Єгипту, та не наважувалися діяти,

⁵⁸⁷ EA 26:7-18, 30-48 / Переклад з англ.: Moran W. Amarna Letters. – P. 84–85.

⁵⁸⁸ EA 28:12-19, 20-28 / Переклад з англ.: Ibid. – P. 91.

⁵⁸⁹ Ladynin I. A. Year 12 of Akhenaten in the Context of the Near Eastern Political and Military History // Cultural Heritage of Egypt and Christian Orient / Ed. by E. Kormysheva. – Vol. 5. – Moscow, 2010. – P. 160.

⁵⁹⁰ EA 29:69-79 / Переклад з англ.: Moran W. Amarna Letters. – P. 94.

⁵⁹¹ Див. докладніше: Altman A. The Mittani Raid on Amurru (EA 85: 51–55) Reconsidered // Altorientalische Forschungen. – 2003. – Bd. 30/2. – P. 345–371.

усвідомлюючи, що їм не під силу змагатися з могутнім сусідом. Тепер хетти вторгаються в прикордонні райони, захоплюють місто за містом⁵⁹².

Хеттський цар Суппілуліума I, який посів престол невдовзі після воцаріння Ехнатона, консолідував свою владу в Анатолії і навіть здійснив напад на Мітанні, який був відбитий царем Тушраттою. Ситуація у сусідніх з Єгиптом державах загострювалася і невдовзі хетти захопили столицю Мітанні Вашшуканні, після чого повернули на захід і взяли під контроль васалів Мітанні (міста на півночі Сирії), включаючи місто Кадеш⁵⁹³. Ці події сталися на 9-14-ому роках правління фараона Ехнатона⁵⁹⁴.

Цар Абді-Аширта, що правив в союзній Єгипту державі – Амурру (в Ливані), почав розповсюджувати свій вплив в області. Це насторожило іншого союзника Ехнатона – царя Ріб-Адда в Біблосі, що розташовувався на Ливанському узбережжі. Ріб-Адда писав Ехнатону про агресію зі сторони сусіда і благав заступитися за нього. В одному з листів він зазначає: «...До ніг твоїх, мій володар, моє сонце, я падав сім разів... Війна Апіру проти мене триває... Нехай знає фараон, мій володар, що цар хеттів захопив усі землі, що належали царю Мітанні... Абді-Аширта, раб, собака йде з ним. Пришли (мені) лучників. Ворожнеча проти мене велика...»⁵⁹⁵. Натомість, сам цар Абді-Аширта представляв себе фараону як вірного васала. Не отримавши відповіді, Ріб-Адда знову пише лист Ехнатону: «... Апіру повернули проти мене за підборюванням Абді-Аширта. Нехай володар вислухає слова свого слуги і відправить гарнізон для захисту міста, поки лучники не прийдуть... У мене нічого не має»⁵⁹⁶. Ріб-Адді відправляв інші листи, однак, нам відомо,

⁵⁹² Чабб М. Здесь жила Нефертити. (Археологические раскопки в Тель-эль-Амарне) / Пер. с англ. Н. Г. Коваленской. – М., 1961. – С. 7.

⁵⁹³ Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – P. 54.

⁵⁹⁴ Ladynin I. A. Year 12 of Akhenaten in the Context of the Near Eastern Political and Military History. – P. 163.

⁵⁹⁵ EA 75 / Переклад з англ.: Moran W. Amarna Letters. – P. 145–146.

⁵⁹⁶ EA 79 / Переклад з англ.: Ibid. – P. 149–150.

що допомоги від Ехнатона він не дочекався і надалі Ріб-Адда зникає зі сторінок історії.

Згодом ситуація в регіоні змінилася і вже спадкоємець Абді-Аширта – Азуру пише Ехнатону про зростаючу могутність хеттів в регіоні, побоюючись агресії з боку царя хеттів⁵⁹⁷. Сирійські держави поступово повністю підпали під вплив хеттів. У результаті протягом декількох років Ехнатон втрачає значну частину своїх володінь в Азії. Сирія була втрачена для Єгипту назавжди. Фараон XIX династії Сеті I намагався відновити єгипетське панування в Палестині. За його сина Рамсеса II влада хеттів в регіоні вже була занадто сильною⁵⁹⁸.

Таким чином, поглинений у релігійно-політичну реформу всередині держави, фараон Ехнатон не приділяє необхідної уваги зовнішньополітичним зносинам. Листи Амарнського архіву демонструють нам, що фараон не мав вроджених дипломатичних здібностей свого батька, у відносинах з сусідніми правителями поводив себе зухвало і зневажливо. Ехнатон, свідомо обравши образ релігійного лідера на протигагу образу фараона-воїна, врешті решт втрачає контроль над міжнародною ситуацією, програвши хеттам Єгипетські володіння в Сирії. Зовнішні невдачі Ехнатона, ймовірно, викликали невдоволення політикою фараона в придворних колах.

4.2 Послаблення царської влади після смерті Ехнатона. «Контрреформація».

Релігійно-політична реформа Ехнатона, безсумнівно, мала радикальний характер і була націлена у саме серце давньоєгипетського суспільства. І хоча кампанія по знищенню впливу Амона в Єгипті була здійснена насильно, вона не носила характер вандалізму, який вилився у знищення пам'ятників, зображень та написів по всій країні. Ехнатон наказав зітерти божественні

⁵⁹⁷ EA 157 / Ibid. – P. 243.

⁵⁹⁸ Hall H. R. Egypt and the External World in the Time of Akhenaten // JEA. – 1921. – Vol. 7. – P. 43.

імена, щоб, таким чином, створити простір «магічної порожнечі» навколо Атона. Тим не менш, у гробниці сановника Рамоса, наприклад, перше ім'я Ехнатона – Аменхотеп – не було зруйновано. У гробниці Херуефа ім'я Амона було видалено всюди, але тільки не в царських картушах Аменхотепа III і Ехнатона. На базальтовому пірамідіоні фараона XII династії Аменемхета III (Саіро J.E. 35133) (Рис. Г.48, Г.48а, Г.48б) чітко видно сліди реконструкції імені бога Амона після його знищення в Амарнський період.

Цікаво, що основний удар був нанесений саме богу Амону, тоді як імена і зображення інших богів залишалися недоторканими. На стелі Аменемхета ім'я Амона піддалося знищенню, однак ім'я Осіріса залишилося в недоторканності, як і імена деяких інших древніх божеств – Ісіди, Хора, Геби і Нут. А між тим ця стела не могла не привернути особливу увагу царських посланців: адже на ній Осіріс іменується першим з богів, творцем Неба і Землі. У Фаюмі, наприклад, понівечених пам'ятників майже зовсім немає – очевидно тому, що ця місцевість уникнула впливу атонізму.

Ехнатон чудово знав, що не зможе назавжди покінчити з Амоном. Він і не намагався зруйнувати священну резиденцію державного бога - Карнак. Він просто хотів на той термін, відпущений долею для його правління, звести нанівець вплив фіванського бога, щоб зріс вплив Атона. У більшості регіонах і містах різьбярі залишали імена колишніх богів, було зрозуміло, що їм не вистачило би часу і сил збити імена древніх богів по всьому Єгипту. Важливо було здійснити цю операцію у деяких «найболючіших точках» країни⁵⁹⁹.

В часи правління Хоремхеба та Рамсеса II знаходимо фрази, які свідчать про конфлікт⁶⁰⁰, що відбувався всередині суспільства при Ехнатоні і після його смерті: «в часи ворогів Ахетатона»⁶⁰¹ або «він помер на 9-тий рік

⁵⁹⁹ Жак К. Нефертити и Эхнатон. Солнечная чета. – С. 89.

⁶⁰⁰ Kemp W. J. The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People. – P. 24.

⁶⁰¹ Фрагмент тексту позова часів Рамсеса II / Переклад з англ.: Murnane W. Texts from the Amarna Period in Egypt. – P. 241.

бунту»⁶⁰². Тобто, правління Ехнатона у пізніх написах називали «бунтом». Однак, у нас немає жодних свідчень ні про релігійну війну в Єгипті, ні про розправу з тими, хто відмовлявся вшановувати Атона, ні про переслідування інакодумців⁶⁰³. Культ сонячного диску Атона з новою ідеологією не особливо поважався у простих єгиптян, про що свідчать розкопки в Амарні. Серед поховань простого люду були знайдені статуетки старих богів⁶⁰⁴. В самому Ахетатоні зображення диска Атона зустрічається лише в офіційних царських написах, однак він відсутній у приватному побуті. Єдиним виключенням є зображення диска на глиняному черепку (Cairo J.E. 97376) з «Поселення робітників»⁶⁰⁵.

Культ Атона широко пропагувався Ехнатом та його двором, однак, як було вказано раніше, немає доказів про знищення або закриття храмів інших богів, про що йдеться у декреті Тутанхамона. І хоча основний дохід виділявся для храмів бога Атона, де працювала величезна кількість робітників, в одній з гробниць у Фівах можна знайти підтвердження функціонування у той час храму Амона⁶⁰⁶. Незаперечним є той факт, що храми попередників Ехнатона залишилися недоторканими, тоді як послідовники фараона-реформатора знищили усі храмові комплекси Атона.

В одному з колоніальних міст Нубії у храмі бога Хора, який був возведений в часи правління Хатшепсут та Тутмоса III, залишилися недоторканими ієрогліфи *ntrw* – «боги» та імена інших богів. Там було стерто лише ім'я Амона, яке потім відновили. У храмі також зберігся напис про придушення Ехнатом на 12-ому році правління бунту нубійців, тобто храм функціонував в період правління Ехнатона⁶⁰⁷. Схожа ситуація і в храмі

⁶⁰² Ibid.

⁶⁰³ Жак К. Нефертити и Эхнатон. Солнечная чета. – С. 89.

⁶⁰⁴ Stevens A. From life to the afterlife: burial goods at the South Tombs Cemetery // Horizon. – 2013. – Issue 13. – P. 2-3.

⁶⁰⁵ Kemp B. J. The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People. – P. 23.

⁶⁰⁶ Ibid. – P. 27.

⁶⁰⁷ Ibid. – P. 23.

в Амаді, збудованому Аменхотепом II. Фігура Амона знищена, як і його ім'я та титул «цар богів». Однак, слово *ntrw* – «боги» зустрічається тут в титулі царя – «захисник богів». Зображення інших богів та їхні імена залишилися недоторканими. Також тут присутній і напис про перемогу над нубійцями.

Однак, після смерті Ехнатона та в часи відродження традиційної релігійної системи в Єгипті почалося спрямоване знищення зображень його та цариці Нефертіті, зокрема талатати з Карнацького храму Атона містять сліди вандалізму. Серед тисяч талататів із зображенням Ехнатона, лише на деяких з них обличчя фараона залишилося недоторканим. У великій сцені святкування *хєб-седу* з храму *Gm(t)-p3-Itn* обличчя Ехнатона збито навіть на тих фрагментах, які розташовувалися на висоті більше 5 метрів. Тобто, коли прокотилася хвиля ненависті до Ехнатона, його храми все ще стояли. Спаплюженню були піддані і зображення цариці Нефертіті, зокрема знищувалися її обличчя та руки, що простягаються до променів Атона. Д. Уїлсон висловив гіпотезу, що такі дії були вчинені за наказом жерців Амона, які хотіли знищити божественну силу Атона, а Нефертіті була, за їхньою думкою, винна за розповсюдження єресі, адже їй поклонялися як богині⁶⁰⁸. Малоймовірно, що після смерті Ехнатона прихильники його ідей переслідувалися. Вони одразу змінили свою релігійну орієнтацію і не представляли загрози⁶⁰⁹.

Таким чином, немає свідчень про будь-яку релігійну війну в Єгипті в період правління Ехнатона. Єгиптяни зберігали у складі своїх імен імена традиційних богів, не замінюючи їх іменем Атона, тобто не усі приймали нову ідеологію і не боялися це демонструвати. В Ахетатоні в ході археологічних розкопок було знайдено багато предметів старого культу. Царська поліція не переслідувала тих, хто не поклонявся Атону, хоча і використовувалася для захисту нового режиму і безпеки самого фараона.

⁶⁰⁸ Wilson J. A. Akh-en-Aton and Nefert-iti. – P. 238.

⁶⁰⁹ Kemp B. J. The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People. – P. 31.

Очевидним є той факт, що традиційні релігійні символи не знищувалися і не заборонялися.

Створивши нову релігійну та політичну модель, фараон Ехнатон, безсумнівно, прагнув продовжити її у майбутньому, завдяки своїм наступникам. У фараона був, принаймні, один син Тутанх-атон (пізніше Тутанх-амон), якому на момент смерті батька не виповнилося й 8 років. Нам відомо, що в кінці свого правління Ехнатон ввів традиційну систему співправління, його ім'я зустрічається у написах з іменами інших царів. Причиною цього могла бути хвороба фараона або важкий психологічний стан, адже після кульмінації релігійної реформи на 12-ому році правління і вибуху смертності в царській родині на 14-ому році, Ехнатон прожив ще не більше трьох років.

Одним зі співправителів Ехнатона називається таємничий Семнехкара, зображення якого зустрічається в гробниці *Mry-R^c* (II) (AT 2), де його ім'я звучить як: *nsw-bity (ḥnh ḥprw R^c) | s3 R^c (Smnh-k3-R^c dsr-ḥprw)* – «цар Верхнього та Нижнього Єгипту Живий прояв Ра, син Ра Семнехкара (Сильний духом Ра), сакральний у появі»⁶¹⁰. Біля Семнехкара зображена Мерітатон, яка носить титул «Велика царська дружина». Сцена зі Семнехкара та Мерітатон розташована біля великої сцени принесення данини на 12-ому році правління Ехнатона, тому можливе датування сцени відмічено 13-им або 14-им роком правління⁶¹¹, тобто Семнехкара виступав у ролі співправителя при Ехнатоні. Часто ім'я Семнехкара зустрічається поряд з іменем Ехнатона (Cairo J.E. 62172, London Petrie Mus. UC 23801).

Однак, коронаційне ім'я *nsw-bity (ḥnh ḥprw R^c)* носили дві людини, що мали різні власні імена: Семнехкара та Нефернеферуатон. Довгий час ці дві особи ототожнювалися, однак подальші дослідження виявили повну титулатуру другої персони: *Nfr-nfrw-Itn mry W^c-n-R^c 3ht-n-h.s* –

⁶¹⁰ Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part II. – Pl. XLI.

⁶¹¹ Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – P. 30.

«Нефернеферуатон (Прекрасні красоти Атона), кохана W^c-n-R^c (Ехнатона), діюча для свого чоловіка»⁶¹². Розширений титул вдалося також реконструювати з написів на канопах-саркофагах з гробниці Тутанхамона, які спочатку належали Нефернеферуатон. Цей титул іноді писався з детермінативом жіночого роду, а сама фраза $3\dot{h}t-n-h.s$ вказує, що це однозначно була жінка. Єдиним кандидатом є Нефертіті, яка на 5-ому році правління Ехнатона прийняла титул $Nfr-nfrw-Itn Nfirt-Ity$ ⁶¹³ – «Прекрасні красоти Атона, Нефертіті». Існує версія, що Нефернеферуатон змінила своє ім'я на Семнехкара, щоб укріпити свій статус, як незалежного правителя. Жодного підтвердження чоловічої статі Семнехкара не виявлено, а на рельєфі $Mry-R^c$ (II) Семнехкара зображений у жіночому вбранні⁶¹⁴. Однак, ця теорія сьогодні не підтримується вченими, і вважається, що Семнехкара та Нефернеферуатон були різними людьми.

Семнехкара зображений в гробниці $Mry-R^c$ (II) (AT 2) разом з «Великою царською дружиною» Мерітатон. Щоб стати співправителем Ехнатона при малолітньому Тутанхатоні, Семнехкара мав бути членом сім'ї, можливо, молодшим братом Ехнатона або його старшим сином⁶¹⁵. У Мерітатон і Семнехкара могли бути діти. Нам відомо, що Нефертіті мала онучку, адже на блоці з Карнаку знаходимо напис: «[...]та]шеріт (дочка), народжена від [...], яка була народжена від Великої Царської дружини [...]»⁶¹⁶. В текстах згадується імена двох царівен – Мерітатон-ташеріт та Анхесенпаатон-

⁶¹² Allen J. P. The original owner of Tutankhamun's canopic coffins // Millions of Jubilees. Studies of Honor of David P. Silverman / ed. by Z. Hawass and J. Houser Wegner. – Cairo, 2010. – Vol. 39. – P. 29.

⁶¹³ Стела X:IV (Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten. – P. 19)

⁶¹⁴ Див. докладніше: Harris J. R. Nefernefruatun Regnans // Acta Orientalia. – Copenhagen, 1977. – Vol. 36. – P. 11–21.

⁶¹⁵ Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – P. 30.

⁶¹⁶ Redford D.B. Studies on Akhenaten at Thebes, II. A Report on the Work of Akhenaten Temple Project of the University Museum, The University of Pennsylvania, for the Year 1974 // JARCE. – 1975. – Vol. 12. – P. 11–12.

ташеріт, вони могли бути або дітьми молодої пари, або доньками різних сестер – Мерітатон та Анхесенпаатон. Якщо за віком Мерітатон могла мати дитину, то Анхесенпаатон взагалі була на той період дуже маленькою, не більше 10 років. Мерітатон-ташеріт та Анхесенпаатон-ташеріт могли бути також дочками Кії.

Семнехкара не правив як повновладний правитель. Його співправителем був Ехнатон, а потім Нефернеферуатон. Скоріше за все, Семнехкара помер ще за життя Ехнатона.

Як було зазначено, цариця Нефертіті відігравала важливу роль у новому релігійному культі та в житті самого фараона. Не виключено, що в кінці правління Ехнатона саме Нефертіті стала його співправителем під ім'ям *ḥnḥ hrw Rḥ Nfr-nfrw-Itn* – «Жива поява Ра, Нефернеферуатон». Про це свідчать зображення цариці у єгипетській короні на стелі з Нового музею у Берліні (Berlin ÄM 17813) (Рис. Г.43.), де вона сидить у блакитній короні та обіймає Ехнатона, на голові якого подвійна царська корона. Стела є незавершеною, картуші залишилися незаповненими, а обличчя царя і цариці на ній збиті. Через це було висунуто багато гіпотез, що на стелі зображений Ехнатон та його спадкоємець Семнехкара, а їхні жести говорять про гомосексуальний зв'язок між двома чоловіками⁶¹⁷.

Більш детальне вивчення зображення доводить, що перед нами саме Ехнатон і Нефертіті, яка отримала найвищий статус в державі. Про це свідчать три незаповнені картуші, яких, у разі присутності на рельєфі двох царів, мало бути чотири. Слід також звернути увагу на особливості зображення жіночої та чоловічої фігури на Амарнських рельєфах, зокрема, лінії шиї, тіла та рук⁶¹⁸. Ще одним підтвердженням зображення на стелі саме царя та цариці є приватна стела (Cairo J.E. 39938) з поховання в Ахетатоні. На ній зображені чоловік та жінка, стиль та пози були повністю скопійовані з

⁶¹⁷ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 167.

⁶¹⁸ Див. докладніше: Harris J. R. Nefertiti Rediviva // Acta Orientalia. – Copenhagen, 1973. – Vol. 35. – P. 5–13.

царського зображення стели ÄМ 17813. Це свідчить про існування конкретної моделі зображення царської родини, яку намагалися копіювати прості люди (Рис. Г.43, Г.43б).

Титул *mry W^c-n-R^c 3ht-n-h.s* – «Кохана *W^c-n-R^c* (Ехнатона), діюча для свого чоловіка» не залишають сумнівів, що в останні роки життя Ехнатона цариця Нефертіті виступала у ролі співправителя. На фрагменті стели Ashmunein MFA 64.521 зображена цариця Нефертіті, яка крушить ворогів. Для єгипетської цариці таке зображення є незвичним. Нефернеферуатон залишилася єдиним співправителем свого чоловіка після смерті Семнехкара.

На 17-ому році свого правління помер Ехнатон, не виключено, що смерть могла бути насильницькою. На глиняних посудинах над датою 17-го року правління Ехнатона стоїть дата 1-го року правління Нефернеферуатон⁶¹⁹. Як довго вона правила невідомо. У графіті з ТТ 139 згадується: «день 3, *перет* IV, рік 3 (правління) Анххеперура, [...] Нефернеферуатон, що кохана [...]»⁶²⁰. Також, у графіті згадується про функціонування храму Амона, тобто через три роки після смерті Ехнатона старе жрецтво знову опинилося при владі. Можливо, ще деякий час, Нефернеферуатон продовжувала бути регентом при малолітньому Тутанхатоні, адже її ім'я з'являється поряд з іменами малолітнього царя і його дружини.

Однак, очевидним є факт, що після смерті Ехнатона, який правив залізною рукою і намагався утримувати новий порядок в державі, старе фіванське жрецтво знову отримало владу. Серед спадкоємців Ехнатона не знайшлося сильного правителя, який би міг продовжити його реформи. Нові правителі були вимушені йти на поступки фіванській родовій аристократії і

⁶¹⁹ Pendlebury J. D. S. The City of Akhenaten. – Part III: The Central City and the Official Quarters (subtitled The Excavations at Tell el-Amarna during the seasons 1926–1927 and 1931–1936). – London, 1951. – P. 45.

⁶²⁰ Графіті з ТТ 139 / Переклад з англ.: Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – P. 45.

вже через три роки після смерті фараона – реформатора в Ахетатоні починають прославляти Амона.

Після зникнення Нефернеферуатон (або її смерті) Тутанхатон (бл. 1333 - 1324 рр. до Р.Х.) стає повноправним правителем, хоча хлопчику на той період було не більше 10 років. Коли саме Тутанхатон змінив своє ім'я на нове – Тутанхамон – невідомо. Однак, титулатура нового фараона вже відображала зміни у його політичному та релігійному курсі:

Hr k3-nḥt twt-mswt nbty nfr-hpw sgrḥ-t3.wy (shṭp ntrw nbw) ḥr-n(y)-nbw wts-ḥꜥw-ntrw/it.f-Rꜥ nsw-bit (Nb-ḥprw-Rꜥ)| s3 Rꜥ (tw-ḥnḥ-Imn ḥk3-Iwn-šmꜥy)|

«Хор – Могутній бик, жива подоба своїх народжень, *Небті* – З законами хорошими, що охоплюють дві землі (той, хто заспокоює всіх богів), *Золотий Хор* – Той, що возносить корону, яка радує богів / його батька Ра, *цар Верхнього та Нижнього Єгипту* – Володар появи Ра, *син Ра* – Тутанхамон (Живе втілення Амона) володар Південного Іуну»⁶²¹.

Ще одним *Небті іменем* Тутанхамона було *Wr-ḥ-Imn*⁶²² – «Величний палацу Амона». Навіть в офіційній титулатурі та в особистому імені молодого правителя простежується курс на домінування культу бога Амона.

Перші роки свого правління Тутанхамон ще проживав в Ахетатоні, у його гробниці були знайдені дитячі атрибути царської влади – цеп та *ḥk3*-скіпетр (Cairo J.E. 61760, J.E. 61762) – з титулатурою Амарнської доби, де ім'я фараона вибито на старий манер – Тутанхатон.

Фараон-дитина був одружений зі своєю сестрою царівною Анхесенпатон, яка також невдовзі змінила своє ім'я на Анхесен-амон. Вона була старша за свого чоловіка, однак, їхній шлюб можна назвати вдалим. На багатьох зображеннях з гробниці Тутанхамона ми бачимо його разом зі своєю дружиною.

⁶²¹ Eaton-Krauss M. The titulary of Tutankhamun // Form und Mass: Beiträge zur Literatur, Sprache und Kunst des alten Ägypten, 1987. – P. 110.

⁶²² Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – P. 61.

На момент воцаріння Тутанхамон був, навіть за єгипетськими канонами, дитиною. В країні, після смерті Ехнатона, почалися заворушення і вплив в державі знову мало фіванське жрецтво. Щоб втримати владу Амарнські правителі пішли на поступки старій аристократії, що призвело до послаблення царської влади та культу Атона. На 4-ому році правління Тутанхамона в Карнацькому храмі Амона перед III пілоном була встановлена, так звана, *Реставраційна стела*. Дублікат стели знаходився також біля входу у храм бога Монту, фрагмент цієї стели був знайдений у 1907 році. На стелі зображений Тутанхамон, який приносить підношення Амону та богині Мут, біля фараона стоїть його дружина Анхесенамон. Цар і цариця, скоріше за все, на той час вже перенесли свою резиденцію у Фіви.

Реставраційна стела є офіційним баченням релігійної реформи Ехнатона з боку його опозиції. В тексті говориться: «...Були храми богів та богинь, починаючи з Елефантіна, до самої Дельти... були піддані забуттю, їхні храми лежали в руїнах, що поросли травною. Їхні святилища стали такими, що не існують. Їхні двори стали прохідними. Боги відвернулися від країни: якщо армію посилали до Палестини, то не було успіху. Якщо хтось молився богу і просив його про щось, то не відповідав бог зовсім. Якщо також молився богині, вона не приходила. Їхні серця стали слабкими через їхні тіла. Але після того, як пройшли ті дні, [Його Величність] з'явився на троні свого батька і почав правити усіма землями Хора. Єгипет та інші країни тепер під його надзором, кожна земля вклонилася перед його владою... Він (Тутанхамон) надав більше, ніж було раніше: він вшанував свого батька Амона... та усіх інших богів... Він примножив те, що було раніше. Він відновив у посадах жерців..., він наповнив рабами і рабинями їхні служби у якості дарів Його Величності... Боги і богині знаходяться на цій землі, серця їхні у радості, усі радіють, лікування по всій країні»⁶²³.

⁶²³ Реставраційна Стела / Переклад з англ.: Murnane W. Texts from the Amarna Period in Egypt. – P. 212–213.

Сам фараон, будучи дитиною, звісно, не брав участі у складанні цієї стели. Можна припустити, що текст стели розходився з його власними вподобаннями. Тутанхамон виріс в Ахетатоні при дворі свого батька, і тепер зі своєю сестрою опинився у чужому для нього оточенні, до того ж повинен підкорятися впливовим придворним.

За усіма змінами в Єгипті стояли візир Ейє та воєначальник Хоремхеб⁶²⁴. При Тутанхамоні Хоремхеб отримав такі титули: *Idnw n nsw m t3 r dr.f* – «Царський представник в усій країні»⁶²⁵ та *Iry pꜣt nw šmꜣw t3-mḥw* – «Вельможа Верхнього та Нижнього Єгипту»⁶²⁶. Хоремхеб носив також військовий титул *Imy-r imyw-r mšꜣ nb-t3.wy* – «Наглядач за генералами Володаря двох земель»⁶²⁷. Ці титули прирівнювали його носія до статусу старшого сина фараона і згодом призначалися царевичам в часи правління династії Рамессидів. Ейє, напротивагу Хоремхебу, найчастіше згадується під титулом *It-ntr* – «Божественний батько», і займає при дворі Тутанхамона домінуючу позицію. Можливо, таке становище Ейє отримав завдяки тому, що був батьком цариці Нефертіті, чим і пояснюється його титул *It-ntr*⁶²⁸, адже батько цариці Тії Юйа також носив титул *It-ntr*. Однак, доказів спорідненості Ейє з Нефертіті не виявлено і, скоріше за все, Ейє не був родичем цариці. Особливого статусу він досяг завдяки своїй дружині Тейї, яка була годувальницею цариці Нефертіті⁶²⁹ і мала привілеї при дворі. У гробниці Ейє в Амарні (АТ 25) він і його дружина Тейя зображені у рівному статусі, Тейя явно відіграє значну роль⁶³⁰. В Єгипетській історії годувальниці царських дітей завжди були у пошані. Завдяки своїй дружині,

⁶²⁴ Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – P. 61.

⁶²⁵ Ibid. – P. 65.

⁶²⁶ Ibid.

⁶²⁷ Ibid.

⁶²⁸ Ibid. – P. 66.

⁶²⁹ Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. – Part VI. – Pl. XXIV.

⁶³⁰ Seele K. C. King Ay and the Close of the Amarna Age // JNES. – Vol. 14. – 1955. – P. 171.

Ейє обіймав значні посади в державі, і, скоріше за все, саме він стояв за рішенням встановити зв'язки зі старим фіванським жрецтвом. При дворі Ехнатона Ейє носив, окрім інших, титул «Царський писар»⁶³¹, тобто за життя Ехнатона Ейє міг виступати у якості секретаря фараона⁶³². Найбільшого впливу Ейє отримав лише за часи правління Тутанхамона, адже при Ехнатоні аристократія та значні чиновники не могли впливати на політику та релігію. Саме в Амарнській гробниці Ейє, яка була однією з найбільших, знаходиться текст Великого Гімну Атону, що є прямим свідченням його лояльності до нових реформ та наближення до фараона.

Саме Ейє найчастіше зображується біля фараона Тутанхамона та цариці Анхесенамон. Такі зображення чітко демонструють послаблення царської влади. Також Ейє займав посаду візиря при дворі Тутанхамона, одним з його титулів був *T3ty iri m3ʿt* – «візир, виконувач *m3ʿt*»⁶³³.

Ейє з'являється біля Тутанхамона на рельєфах блоків з IX пілона з храму Небхеперура у Фівах⁶³⁴. Цей храм знаходився біля Священного Озера неподалік від VII пілону Карнацького храму Амона. Частина структури храму складалася з блоків з храмового комплексу Ехнатона у Фівах. А це доводить, що вже в часи правління Тутанхамона розпочався демонтаж храмів його батька. Основними мотивами рельєфів нового храму стали сцени підношень, корабельних процесій та фестивалів. Також серед рельєфів присутні зображення фараона на колісниці у битві з азійськими племенами та у Нубійській кампанії.

В процесі нової будівельної програми при Тутанхамоні був здійснений проект по реставрації зображень бога Амона, які були знищені в ході релігійної реформи фараона Ехнатона. При Тутанхамоні завершується

⁶³¹ Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. – Part VI. – Pl. XXIV, XXV.

⁶³² Seele K. C. King Ay and the Close of the Amarna Age // JNES. – Vol. 14. – 1955. – P. 169.

⁶³³ Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – P. 99.

⁶³⁴ Schaden O. Courtier, Confidante, Counselor, King: The God's Father Ay // Amarna Letters. – 1992. – Vol. 2. – P. 110.

центральна колонада Луксорського храму, яка була розпочата ще при Аменхотепі III. Існують археологічні підтвердження будівельної активності молодого фараона в Мемфісі, що став царською резиденцією після Ахетатона, судячи зі значної кількості розташованих тут гробниць аристократії⁶³⁵. Незважаючи на зміну столиці, Ахетатон ще продовжував функціонувати як єгипетське місто до правління фараона Хоремхеба. В часи правління Тутанхамона було створено багато статуй богів з рисами обличчя молодого фараона, однак у мистецтві цього періоду ще відчувається вплив Амарнського стилю⁶³⁶.

Однак, офіційна ідеологія, що була нав'язана молодому фараону правлячою елітою, явно розходилася з його особистими уподобаннями. Незважаючи на новий державний релігійний курс, Тутанхамон з роками ще продовжував шанувати сонячний культ свого батька, принаймні, у приватних зображеннях. Зокрема, на золотому троні (Cairo J.E. 62028) з гробниці Тутанхамона (KV 62) фараон і цариця зображені у класичному Амарнському стилі під променями бога Атона, а ім'я молодого правителя зустрічається у двох варіантах: у новому Тутанх-амон та у старому Тутанх-атон, як і його дружини Анхесен-амон (Рис. Г.49.). Повної заборони культу Атона при Тутанхамоні не відбулося, храми бога Сонячного диску продовжували функціонувати в Ахетатоні та в усьому Єгипті. Можливо, Тутанхамон сподівався, що культу Атона та Амона будуть мирно співіснувати в його державі⁶³⁷.

Тутанхамон помер у віці 18-19 років і був похований в Долині Царів в гробниці KV 62, яка, скоріше за все, не призначалася для фараона. Можливо, Тутанхамон будував собі гробницю KV 57, яка згодом була узурпована Хоремхебом. Існує версія, що гробницею Тутанхамона мала стати KV 23, в

⁶³⁵ Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – P. 72.

⁶³⁶ Robins G. Proportion and Style in Ancient Egyptian Art. – London, 1994. – P. 148–159.

⁶³⁷ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 182.

якій був похований потім Ейє⁶³⁸. Так чи інакше, смерть Тутанхамона була раптовою. Дослідження мумії молодого фараона почалися 11 листопада 1925 року, через три роки після відкриття його гробниці. У 1968 році професор анатомії Ліверпульського Університету Р.Д. Харрісон, який досліджував мумію, висловив впевненість, що Тутанхамон був убитий ударом по голові, слід від якого чітко видно на рентгені і що цей удар був нанесений важким предметом⁶³⁹.

На нашу думку, молодий фараон з роками почав демонструвати непокору новому режиму. Він виріс в Ахетатоні при дворі свого батька, культу Амона та інших єгипетських богів йому були чужими. Він бачив як знищувалася пам'ять про фараона-реформатора та його здобутки, його дружиною була третя дочка Ехнатона і Нефертіті, яка також поділяла погляди свого брата. Н. Рівз написав у своїй монографії: «Як зачаровані цим милим молодим обличчям, ми забуваємо чийм сином був Тутанхамон. З дитинства йому нав'ювали Атоністичну мрію, хто знає яке обурення він був змушений приховувати, бачачи як зруйнуються досягнення Ехнатона...? Можливо, Ейє боявся і помічав, що за посмішкою дитини видніється знайома всім нещадна амбіція відновити режим Ехнатона»⁶⁴⁰.

Важливим документом періоду смерті фараона Тутанхамона є лист цариці Анхесенамон⁶⁴¹ (в кореспонденції називається *t3 hmt-nsw* – «дружина царя») хеттському царю Суппілуліуму I. Анхесенамон пише: «Мій чоловік помер і я не маю сина. Але вони сказали, що ти маєш багато синів. Якщо ти пришлеш мені одного зі своїх синів, тоді він стане моїм чоловіком. Я не хочу

⁶³⁸ Drenkhahn R. Eine Umbettung Tutanchamun? // MDAIK. – 1983. – Bd. 39. – S. 30.

⁶³⁹ Harrison R.G. The Remains of Tutankhamun // Antiquity. – 1972. – Vol.46. – P. 8–14.

⁶⁴⁰ Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. – P. 189.

⁶⁴¹ Bryce T. R. The Death of Niphururiya and its Aftermath // JEA. – 1900. – Vol. 76. – P. 97.

вступати у шлюб зі своїм підданим. Я боюся!»⁶⁴². Це була безпрецедентна подія, ніколи на запрошувались на престол Єгипту закордонні царевичи, до того ж хетти знаходилися у напружених стосунках з Єгипетською державою. Цей лист є дуже важливим джерелом для реконструкції подій, які відбувалися всередині царської сім'ї. За єгипетський престол точилася боротьба, і Анхесенамон побоювалася за своє життя. Цариця, яка не мала підтримки при дворі, звернулася до свого ворога за допомогою.

Однак, існує версія, що дії Анхесенамон були передбачуваними і хеттській цар не був для неї чужою людиною. Батько цариці Тії міг бути хеттом за походженням, а значить і сам Ехнатон мав хеттське коріння. Це пояснює і факт шанування ним сонячного диску, ідеї культу якого підказала йому цариця Тія. Таким чином, маючи в собі хеттську кров, Анхесенамон звернулася до хеттського царя, щоб одружитися з його сином і ця ідея не була для неї такою дивною⁶⁴³.

Цар Суппілуліума I відправив свого сина царевича Зананзаша, однак той був убитий по дорозі. Наступником Тутанхамона став Ейє (бл. 1324 - 1320 рр. до Р.Х.), який міг вступити у шлюб з вдовою Тутанхамона – царицею Анхесенамон, щоб закріпити свої права на престол. Про це свідчить перстень, на якому два картуша з іменами Ейє та Анхесенамон написані разом⁶⁴⁴. Однак, надалі нам нічого не відомо про Анхесенамон і офіційною дружиною Ейє у його гробниці значиться Тейя.

При воцарінні Ейє приймає таку титулатуру:

Hr k3-nht thn-h^cw/hprw Nbty shm-phty dr-Stiw hr-n(y)-nbw hk3-m3^ct shpr-t3.wy nsw-bit (hpr-hprw-R^c Iri-M3^ct) s3 R^c (It-ntr Iy ntr-hk3-W3st)|

«Хор – Могутній бик, сяючий в появі / прояві, *Небти* – Величний силою, підкорювач азіатів, *Золотий Хор* – Правитель Маат, той, хто турбується про

⁶⁴² Переклад з англ.: Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – P. 60.

⁶⁴³ Див. докладніше: Griffith N. Akhenaten and the Hittites // JEA. – 1923. – Vol. 9. – P. 78 – 80.

⁶⁴⁴ Newberry E. King Ay, The Successor of Tutankhamun // JEA. – 1932. – Vol. 18. – P. 50–52.

Дві Землі, цар Верхнього та Нижнього Єгипту – Прояв з проявів Ра, виконувач Маат, син Ра – Божественний батько Ейє, бог і правитель Фів»⁶⁴⁵.

Ейє став фараоном у досить похилому віці і правив протягом чотирьох років. Він продовжував курс на відновлення культу старих богів та заохочування фіванської аристократії, сам титул *ntr-ḥk3-W3st* - «Бог і правитель Фів» демонструє його релігійний курс. У міжнародній політиці Ейє проводив переговори з хеттським царем, намагаючись встановити мирні стосунки.

При новому фараоні продовжував діяти Хоремхем, який мав значну владу. Відносини між ними після смерті Тутанхамона стали дуже напруженими. У своїй гробниці в Мемфісі Хоремхем вказує, що він був названий спадкоємцем престолу самим Тутанхамоном, який надав йому титул *Iry pꜣt*, що возвело його у ранг царевича-спадкоємця⁶⁴⁶. Якщо це відповідає дійсності, то свідчить про завершення прямої лінії наслідування в царській родині. Однак, даний факт здається сумнівним, адже Тутанхамону на момент смерті було не більше 19 років, його дружині мало бути близько 22-23 років. Молоде подружжя не повинно було переживати за продовження роду. До того ж в гробниці Тутанхамона було знайдено мумії двох немовлят – дітей царя та цариці⁶⁴⁷. Незважаючи на те, що діти були недоношеними (через близьку спорідненість батьків), царське подружжя прагнуло в майбутньому мати дітей, які б успадкували престол.

Існують джерела, які підтверджують складні відносини між Хоремхемом та Ейє. Протягом 4 років правління останнього Хоремхем продовжував вести себе як політичний лідер, повністю ігноруючи царський

⁶⁴⁵ Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – P. 99.

⁶⁴⁶ Martin G. T. The Memphite Tomb of Horemheb, Commander-in-Chief of Tutankhamun. – London, 1989. – P. 162–164.

⁶⁴⁷ Reeves N. The Complete Tutankhamun. The King. The Tomb. The Royal Treasure. – Cairo, 2005. – P. 124–125.

статус Ейє ⁶⁴⁸. Зокрема, хеттський цар Мурсілі II листувався з воєначальником Хоремхебом, що доводить його високе положення при дворі, можливо його вплив був більшим, ніж у самого фараона. Свідчення ігнорування статусу Ейє як фараона можна знайти на трьох статуях Хоремхеба в образі писаря. На статуї з кварциту з Карнаку існує картуш з титулатурою Тутанхамона. На інших двох гранітних статуях з Мемфісу ім'я правлячого фараона не вказано взагалі, хоча вони датуються періодом правління Ейє. У написах на статуї з Мемфісу Хоремхеб звеличується як цар, однак його ім'я не вписано у картуш і сам він представлений в образі писаря. Хоремхеб також демонструє своє провідне становище серед високих посадовців і стверджує, що саме йому вони зобов'язані реставрацією культу Амона Фіванського:

[...] *Hr-m-hb dd.f i srw smrw wrw ḥ nty r-gs hm.f m3(w) n tn m hr tn m shrw n nb ntrw, stp.n.f wi hr irt m3ḥt shr.f mn m [...] di.f n.i ḥ(w) [hr] [...]*

«[...] Хоремхеб, він говорить: О величні посадовці та слуги палацу, які біля Його Величності, дивіться очами своїми і запам'ятовуйте плани Володаря богів. Він обрав мене, щоб творити справедливість, його план був прийнятий з [...], і він надав мені достаток»⁶⁴⁹. Існує гіпотеза, що другою дружиною Хоремхеба, яку поховали з ним в гробниці, була сестра Нефертіті – Мутноджмент, що і надало йому право на наслідування престолу.

Так чи інакше, після смерті Тутанхамона, на якому перервалася пряма лінія наслідування, розпочалася боротьба за єгипетський престол. Ейє був останнім фараоном, при якому ще функціонували храми Атона і місто Ахетатон продовжувало бути релігійним центром, хоча і втратило значну позицію. Після його смерті на 4-ому році правління на престол зійшов фараон Хоремхеб (бл. 1320 - 1291 рр. до Р.Х.), який додав до свого

⁶⁴⁸ Kawai N. Ay versus Horemheb: The Political Situation in the Late of Eighteenth Dynasty Revisited // Journal of Egyptian History (Brill), 2010. – Vol. 3. – P. 277.

⁶⁴⁹ Ibid. – P. 280–284.

особистого імені титул *Mr-n-Imn* – «Улюблений Амоном»⁶⁵⁰. Хоремхеб починає замінювати ім'я Ейє на храмових рельєфах своїм. Храми Ехнатона демонтують за наказом Хоремхеба, який розпочав будівельні програми по всьому Єгипту. Дві стели були встановлені в Геліополі, на яких був зображений Хоремхеб і Пареемхеб – верховний жрець Ра. У Мемфісі були знайдені фрагменти будівель часів Хоремхеба. На початку правління Хоремхеба храми в Амарні ще діяли, адже при розкопках Ахетатона у святилищі Великого храму були знайдені фрагменти з іменем фараона Хоремхеба. Однак, згодом храми починають закриватися, а їхні блоки використовували у будівництві інших важливих державних споруд.

Таким чином, після смерті фараона Ехнатона не залишилося спадкоємця, який би зміг продовжити його реформи. Щоб втримати владу Амарнські правителі пішли на поступки старій фіванській аристократії, представники якої знову зайняли важливі державні пости. Возвеличення Ейє та Хоремхеба при Тутанхамоні говорить про слабкість царської влади у той період. Незважаючи на проведені політичні та релігійні зміни в державі в період правління Ехнатона, цар знову втрачає позиції, розділяючи свою владу зі жрецтвом. Особливо чітко цей конфлікт проявиться в період правління XX династії.

⁶⁵⁰ Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation. – P. 99.

ВИСНОВКИ

Перші дослідження руїн Ахетатона були здійснені на початку XIX ст. Б. Дроветті, Г. Солтом, Д. Вілкінсоном, Р. Лепсіусом та А. Барсанті. Грунтовні археологічні розкопки в Тель-ель-Амарні розпочалися у 1890-х роках. Протягом наступних тридцяти років були скопійовані важливі наративні та візуальні джерела єгиптологами Ф. Пітрі, Г. Картером та Н. де Г. Девісом. У 1912 році експедицією Л. Борхарда була знайдена колекція царських та приватних скульптурних портретів. У 1920–1930-х роках в Ахетатоні працювали експедиції під керівництвом Т. Піта, Л. Вуллі, Г. Франкфорта, Ф. Ньютона та Д. Пендлбері. З 1977 року по сьогоднішній день археологічною експедицією в Тель-ель-Амарні керує британський єгиптолог, професор Б. Кемп. Під його керівництвом в Амарні працювали такі видатні дослідники, як А. Боманн, В. Мюрнейн, П. Роуз та А. Стівенс. У 1905–1907-х роках у Долині Царів Т. Девісом були відкриті гробниці членів родини фараона Ехнатона – Юйа та Туїа (KV 46) та цариці Тії (KV 55). Там же у 1922 році Г. Картер відкрив гробницю спадкоємця Ехнатона – фараона Тутанхамона (KV 62).

Також важливі археологічні відкриття Амарнського періоду були зроблені у старовинних Фівах. У 1925 році експедицією М. Пілле та А. Шев'є знайдено руїни Карнацького храмового комплексу бога Атона та фрагменти вапнякових статуй-колонн фараона Ехнатона. У 1975–1985 роках розкопки храму Атона в Карнаці продовжували Д. Редфорд та Д. Гохарі. У 2002–2003 роках розкопки продовжував Е. Брок, однак значних знахідок вже не було.

Джерельна база дослідження представлена 4 групами джерел: епіграфічні, образотворчі, археологічні та антропологічні джерела. Основу групи епіграфічних джерел складають тексти прикордонних стел «Раннього та Пізнього проголошення», Великий та Малий Гімни Атону, тексти з Амарнських гробниць, талататів, листи Амарнського архіву. Образотворчі джерела представлені іконографією Амарнських гробниць та приватних

стел, талататами та статуями царської родини. Комплекс археологічних джерел представляють залишки будівель міста Ахетатона, у тому числі реконструкції на основі археологічних даних головних будівель міста. Антропологічні джерела складають низку висновків ДНК дослідження мумій сім'ї фараона Ехнатона.

Історіографію даного дослідження було б доцільно поділити на чотири основні групи. Першу групу складають наукові праці загального характеру, автори яких приділяють увагу Амарнському періоду в ході викладення історії Стародавнього Єгипту в цілому (Д. Брестед, М. Матьє, М. О. Коростовцев, І. Шоу, Д. Тілдеслей, С. Снейп, Р. Х. Вілкінсон, К. Хобсон, та ін.). Найбільшою є друга історіографічна група, яка охоплює дослідження Амарнського періоду та часів правління Ехнатона. Протягом першої половини ХХ ст. в науковій літературі панувало ідеалістичне сприйняття Ехнатона (А. Вейгалл, Т. Манн, К. Жак, В. Авдієв). Натомість подальші дослідження другої половини ХХ – початку ХХІ ст. вбачають в його релігійній реформі політичні чинники (С. Алдред, Ю. Я. Перепьолкін, Е. Хорнунг).

Д. Редфорд доводив, що оточення сприймало правління Ехнатона як тиранію. Н. Рівз вважає, що Ехнатон посилив свою владу за допомогою релігії, його царюванню був притаманний деспотизм та релігійна нетерпимість. Впродовж останніх двох десятиліть було опубліковано цілу низку наукових монографій, присвячених фараону-реформатору, серед яких праці А. Додсона, Б. Кемпа, Д. Харріса та Д. Хоффмайєра.

У третю групу виділені джерелознавчі дослідження: публікації ієрогліфічних текстів Амарнського періоду, їхні переклади та коментарі, археологічні звіти та дослідження. В цій групі слід особливо виділити праці Н. де Г. Девіса, А. Бадаві, Р. Фрід, Т. Мартіна, Е. Уфіла, Л. Манніш, М. Ліхтайм, В. Мюрнейна, Б. Кемпа та А.Стівенс.

Четверту групу складають праці, що висвітлюють проблеми, дотичні до об'єкту та предмету даної роботи. Серед яких дослідження правлінь

фараонів XVIII династії, зокрема цариці Хатшепсут (В. Девіс, Г. Робінс), Тутмоса IV (Б. Брайан) та Аменхотепа III (В. Джонсон, А. Козлофф, М. Берман). А також праці, які висвітлюють історію становлення культу Амона у Фівах (Г. Вайєнрайт, О. І. Павлова).

Культ царя в Стародавньому Єгипті поступово трансформувався з ідеї божественності правлячого фараона в період Давнього царства до образу царя, як виконувача волі богів, якому даровано право на престол. В часи Нового царства культивується образ фараона-воїна, який домінує над образом царя-жреця, що призводить до зростання впливу фіванського жрецтва бога Амона, культ якого виділяється з культів інших богів на початку Першого перехідного періоду і стає одним з головних богів Фіванського пантеону після посилення Фів в регіоні. Посилення культу Амона було політичною програмою фіванських царів, які намагалися утримати об'єднаний Єгипет під своєю владою. У цей час формується складна і розвинена ієрархія жрецтва Амона, а жрецькі релігійні титули могли поєднуватися зі світськими, що призводило до тісного зв'язку жрецтва Амона з царським домом.

В період війни з гіксосами, фараон XVIII династії Яхмос I направляв усі багатства до храму Амона, побоюючись сепаратизму у разі збагачення номархів та аристократії. Намагаючись знайти підтримку для визвольної війни, подальших військових компаній та легалізації влади, як у випадку з царицею Хатшепсут, фараони XVIII династії зіткнулися з посиленням фіванського жрецтва, яке тепер впливало на політичне життя в країні. Назриваючий конфлікт явно простежується вже в часи правління Тутмоса IV, який вперше протиставив Амону культ Ра-Хорахті. Наступник Тутмоса IV Аменхотеп III, хоча і не вступав у відкрите протиріччя з жрецтвом, також оголосив себе «Живим Сонячним диском», але намагався утримувати баланс.

В ході дослідження було встановлено, що царевич Аменхотеп був оголошений спадкоємцем престолу на 30-му році правління Аменхотепа III і

залишався його співправителем протягом останніх 7 років царювання свого батька. В момент коронації Аменхотеп IV був підлітком, про що свідчать листи з Амарнського архіву, в яких цариця Тія, скоріше за все, виступала в ролі регента протягом першого року правління фараона. Незважаючи на те, що зображення Аменхотепа IV в цей період виконувалися у традиційній єгипетській манері, своїм покровителем молодий фараон вже назвав бога Ра-Хорахті.

Очевидним є факт, що Аменхотеп IV планував релігійну реформу, перші кроки якої були здійснені ним вже на 2-ому році правління. Ймовірно, ідею поклоніння сонячному культу молодий фараон отримав у дитинстві. Протягом перших чотирьох років правління Аменхотепа IV триває трансформація образу бога Атона з Ра-Хорахті у Сонячний диск *Itn*, що відображено в іконографії храмового комплексу *Pr-Itn* в Карнаці. Аменхотеп IV поступово створює новий культ, основою якого стають релігійні вірування часів Стародавнього Царства, однак він отримує нові особливості та стає залежним від царя, який виступає в ролі його засновника. Аменхотеп IV формує новий стиль в іконографії, експериментує з власним образом у колосах з храму *Gm(t)-p3-Itn* – це було необхідно аби створити новий образ фараона для поєднання його з іконографією культу бога Атона.

У сценах святкування *хєб-сєду* з храму *Gm(t)-p3-Itn* чітко прослідковується прагнення Аменхотепа IV до повернення традицій Стародавнього царства, коли фараон вважався божественною особою.

Аналізуючи результати дослідження, слід зазначити, що заснуванню міста Ахетатона, яке відбулося на 5-ому році правління фараона Ехнатона, слугували такі причини: необхідність відмежувати культ Сонячного диску від впливу фіванського жрецтва Амона, зростаюча опозиція реформам у Фівах та прагнення перенести столицю на північ для більш вдалого контролю над Нижнім та Верхнім Єгиптом. Згідно з текстами прикордонних стел, усе місто було присвячено лише одному богу – Атону, на честь якого зводилися храми, а Ехнатон, як його син, втілював волю свого батька і

володарював від його імені. Планування Ахетатона повністю відповідало вимогам фараона: біля царського палацу стояли головні храмові комплекси, урядові споруди та міжнародний архів держави, що дозволяло фараону контролювати усі важливі установи, залишаючись при цьому діючим релігійним лідером, виконуючи щоденні ритуали. Без фараона підношення у храмах не відбувалися. Ехнатон прагнув одночасно виконувати владні повноваження як цар Єгипту, і релігійні, як засновник культу бога Атона. Доручивши будь-кому прями жрецькі функції, Ехнатон втратив би лідуючу роль у новоствореному релігійному культі.

Дослідження трансформації титулатури Аменхотепа IV, яка зазвичай відображала політичну та релігійну дійсність на кожному етапі розвитку Єгипетської держави, демонструє нам прагнення Аменхотепа IV зменшити роль царя як історичного гравця на користь царя як історичного бога. Зміни в титулатурі відбуваються поступово, що говорить про чітку спланованість дій фараона-реформатора.

Незважаючи на те, що на початку царювання титулатура Аменхотепа IV продовжувала включати в себе традиційні титули як то *Wsr-nswt m Iptswt* – «Величний царською владою в *Inem-cym*» та *ntr hk3 W3st* – «Аменхотеп, бог та правитель Фів», фараон включив до свого імені такі титули: *W^c-n-R^c* – «Єдиний для Ра», який підкреслював виключну роль фараона у сонячному культі; *3 m h^cw.f* – «Величний у своїх літах», цей титул відображав необхідність молодого фараона підкреслити свою могутність, незважаючи на юний вік; *nh m m3^ct* – «Той, що живе у правді», тобто Аменхотеп IV не створює *m3^ct* своїми діями, він живе у ньому, він створив *m3^ct* лише своїм існуванням. Аменхотеп IV свідомо відкидає такі традиційні титули, як *nb-irt-ht* та *nb hpš*, які мали відношення до розширення кордонів Єгипетської держави.

Сонячний диск Атон теж отримує титулатуру, схожу на царську, ім'я Атона вписується у картуш, а сам він називається батьком Аменхотепа IV. На 5-ому році правління Аменхотеп IV змінює власне ім'я на *3hn-Itn* –

«Ехнатон», що для давньоєгипетського суспільства було революційним. Кардинальна зміна імені на користь бога Атона була офіційним оголошенням відмови царя від традиційного культу Амона та розрив фараона з фіванським жрецтвом, обмеження впливу останнього на політичну ситуацію в країні. Ехнатон втрачає зв'язок з традиційним образом могутнього фараона-воїна, однак отримує неподільну владу як очільник релігійного культу та правитель держави.

Влада Ехнатона, як релігійного лідера, залежала, в свою чергу, від тієї ролі, яку відігравав бог Атон в пантеоні давньоєгипетських богів. У текстах прикордонних стел та двох гімнах вказується, що бог Атон створив сам себе і є творцем усього живого на землі, його промені надають життя та довголіття, він володарює один над усіма землями Єгипту та усім світом. На талататах з храму *Gm(t)-p3-Itn* Атон звеличується як перший серед усіх богів. Поступово слово *Itn* анолює поняття «бог» та «божественний», нам з'являється унікальний тип монотеїстичного культу. Бог Атон згодом стає головним і єдиним державним богом, тоді, як фараон Ехнатон є єдиним, хто «вийшов з Атона» і лише він один розуміє волю Атона. Фараон отримав божественний статус, як син Атона і голова культу, його особа була сакральною, однак, Ехнатон діяв від імені Атона.

Посилення нового культу завдяки розриву його з пантеном інших давньоєгипетських богів не призвело до створення класичної теократії. Ехнатон залишався, в першу чергу, царем, якому була дана влада богом Атоном. Фараон не став живим богом на землі, однак для зміцнення атонізму необхідна була роль сина бога та розповсюдження ідеї його богообранності, щоб в очах народу мати право трактувати волю бога-батька. При затвердженні нової релігійної ідеології потрібен лідер і проповідник, який зміг би поширити свої ідеї.

Таким чином, обоготворення себе було одним з наслідків реформи, а не навпаки. Введення атонізму, поза сумнівом, було політично вигідне фараону, хоча не слід зменшувати роль релігії в житті Ехнатона. Не можна

також стверджувати, що фараон не вірив в Атону і створив штучний культ. Ехнатон виріс у конвєрвативному суспільстві, в якому релігія відігравала домінуючу роль, і, скоріше за все, ідеї поклонінню Сонячному богу були закладені йому ще в дитинстві. Поступовість і плановість реформ Ехнатона виключають, на наш погляд, наявність фанатичності у його віруванні. Вірогідно, Ехнатон побудував політично вигідну для нього реформу на основі власних релігійних подібностей для посилення царської влади та зменшення впливу жрецьких корпорацій.

Впроваджуючи новий релігійний культ, фараон Ехнатон прагнув створити і новий стиль у зображенні, який мав відрізнитися від традиційних образів фараонів, створених під впливом стародавніх релігійних культів. В ході детального вивчення зображень фараона Ехнатона в період з 2-го по 12-тий роки правління було виявлено, що порівнюючи ранні зображення царя з храму *Gm(t)-p3-Itn* з пізніми Амарнськими рельєфами, стає очевидним, що Ехнатон працював над власним образом, постійно корегуючи його.

Фараон формує унікальний Амарнський стиль, якому притаманні гіперболізованність та андрогинні риси. Цей образ фараона різко контрастує з його більш ранніми бюстами та невеликими приватними статуєтками царя, знайденими в Ахетатоні. Вигляд царя на публічних та приватних зображеннях сильно відрізняються. З розгортанням реформи в державі, фараон поступово перетворювався з політичної фігури на суто релігійну, його зображення тепер мали культовий підтекст. Таким чином, проведенні дослідження дозволяють зробити висновок, що більшість зображень Ехнатона не відображають реальний вигляд фараона, і мають сприйматися як суто релігійний образ.

Фараон Ехнатон ставить у центр нового культу свою родину, яка демонструє відданість богу Атону, що дарує їм життя та довголіття. Цариця Нефертіті отримує божественний статус ще на початку правління свого чоловіка, вона зображується з атрибутами богині на талататах з Карнацького храму богу Атону. В Ахетатоні на офіційних рельєфах та приватних вівтарях

з'являються маленькі царівни. Однак, говорити про те, що царська сім'я була об'єктом поклоніння на рівні з давньоєгипетськими богами, не можна. Скоріше за все, вони виступали як посередники між богом Атоном і людьми, тут мала місце демонстрація поклоніння новому образу бога сонця.

Щоб закріпити новий культ, який для більшості єгиптян був чужим, Ехнатон відкриває публіці своє особисте життя, в якому панує шанування бога Атона. Усі інтимні сцени царської сім'ї випромінюють щастя та гармонію, яку надає їй бог Атон, як захисник. Такі зображення мали пропагувати культ Сонячного диску населенню, однак в такій пропаганді крилася основна загроза новій ідеології. Велика смертність в родині фараона, яка відбулась між 12-тим та 14-тим роками правління через чуму, призвела до послаблення самих основ культу, який тримався на царській ідеології та культурі сім'ї.

Будучи повністю поглиненим у реформу в середині держави, свідомо обравши образ релігійного лідера на протигагу образу фараона-воїна, Ехнатон врешті решт втрачає контроль над міжнародною ситуацією, програвши хеттам Єгипетські володіння в Сирії. Однак, в ході проведених досліджень було виявлено, що Ехнатон намагався втримувати підконтрольні території завдяки створенню універсальної релігії, яка сприяла б об'єднанню народів, адже коштів для утримання залежних територій у покорі в Єгипетській державі не вистачало. Основні засади атонізму, які були викладені у Великому Гімні, демонструють його інтернаціоналізм. Однак, для проведення таких масштабних звершень Ехнатону не вистачило часу.

Після смерті Ехнатона не залишилося спадкоємця, який би зміг продовжити його реформи. Щоб втримати владу Амарнські правителі пішли на поступки старій фіванській аристократії, представники якої знову зайняли важливі державні пости. Возвеличення Ейє та Хоремхеба при Тутанхамоні говорить про слабкість царської влади у той період. Тутанхамон протягом усього періоду свого правління залишався дитиною, його дії на відновлення культу Амона слід сприймати як бажання і прагнення правлячих кіл, які

відображали настрої у державі. Амарнська царська ідеологія згасла разом зі зникненням Сонячного диску Атона на давньоєгипетських рельєфах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Публікації джерел

1. Иосиф Флавий. О древности еврейского народа. Против Апиона / Иосиф Флавий [Перевод Я. Израэльсона и Г. Генкеля]. – Санкт-Петербург, 1898. – 114 с.
2. Сокровища Египта. Иллюстрированный путеводитель по египетскому музею в Каире / [Перевод Е. Ильиной, Т. Лисициной, Т. Седёлкиной]. – Москва : Издательство Астрель, 2003. – 670 с.
3. Arnold D. The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from Ancient Egypt / Dorothea Arnold, James P. Allen, L. Green // Metropolitan museum of art. – New York, 1996. – 193 p.
4. Beckerath von, J. Handbuch der Ägyptischen Königsnamen / Jürgen von Beckerath. – Mainz : Verlag Philipp von Zabern, 1999. - 316 p.
5. Bezold C. The Tell el-Amarna tablets in the British Museum with autotype facsimiles / Carl Bezold. – London, 1892. – 314 p.
6. Borchardt L. Excavations at Tell El Amarna, Egypt, in 1913-1914 / Ludwig Borchardt. – Washington : Government Printing Office, 1916. – 34 p. + 13 Pl.
7. Breasted J. H. Ancient Records of Egypt. Historical documents. – Vol. II : The Eighteenth Dynasty / James Henry Breasted. – Chicago : The University of Chicago Press, 1906. – 428 p.
8. Budge E. A. W. Tutankhamen, Amenism, Atenism and Egyptian monotheism, with hieroglyphic texts of hymns to Amen and Aten / E. A. Wallis Budge. - London, 1923. – 198 p.
9. Carter H. The tomb of Thoutmosis IV / Howard Carter, Percy Edward Newberry. – London: Archibald Constable, 1904. – 230 p.

10. Chevrier H. Rapport sur les travaux de Karnak (mars-mai 1926) / Henri Chevrier // Annales du Service des Antiquités de l'Égypte. – 1927. – T. 27. – P. 119–130.
11. Cooney J. D. An Architectural Fragment from Amarna / John Ducey Cooney, William Kelly Simpson // Brooklyn Museum Bulletin. – 1951. – No. 12/4. – P.1–12.
12. Daressy G. Tombeaux et steles-limites de Hagi-Qandil / Georges Daressy // Recueil de Travaux relatifs a la philologie et a l'archeologie egyptiennes et assyriennes. – Paris, 1893. – P. 36–62.
13. Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part I : The tomb of Meryra / Norman de Garis Davies. – London : The Egypt Exploration Fund, 1903. – 56 p. + XLI pl.
14. Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. Part II: The tombs of Panehesy and Meryra II / Norman de Garis Davies. - London, 1905. – 48 p. + XLVII pl.
15. Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part III : The tombs of Huya and Ahmes / Norman de Garis Davies. – London : The Egypt Exploration Fund, 1905. – 39 p. + XXXIX pl.
16. Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part IV : The tombs of Penthu, Mahu and others / Norman de Garis Davies. – London : The Egypt Exploration Fund, 1906. – 35 p. + XLV pl.
17. Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. Part V: Smaller tombs and boundary stelae / Norman de Garis Davies. – London : The Egypt Exploration Fund, 1908. – 36 p. + XLIV pl.
18. Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. Part VI: Tombs of Parennefer, Tutu and Ay / Norman de Garis Davies. – London : 1908. – 44 p. + XLIV pl.
19. Davies N de G. The tomb of Vizier Ramose / Norman de Garis Davies. – London : Egypt Exploration society, 1941. – 41 p. + XXXIX pl.

20. Davis T. M. The tomb of Queen Tiye / Theodore M. Davis, Gaston Maspero, G. Elliot Smith, Edward Ayrton, George Daressy. – London : Constable and Co. Ltd, 1910. – 152 p. + XXXV pl.
21. Davis T.M. The Tomb of Iouya and Touiyoy / Theodore M. Davis, Gaston Maspero, Percy E. Newberry. – London : Archibald Constable and Co. Ltd, 1907. – 49 p. + XLIV pl.
22. Description de l'Égypte Antiquités. – Planches IV. – Paris, 1817.
23. Desroches-Noblecourt C. La statue colossale fragmentaire d'Amenophis IV offerte par l'Égypte à la France (Louvre E. 27112) / Christiane Desroches-Noblecourt // Foundation Eugène Piot. Monuments et mémoires. – 1974. – T. 59. – P. 1–44.
24. Dodson A. On the alleged «Amenhotep III/IV coregency» graffito at Meidum / Aidan Dodson // Göttinger Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion, 2009. – Vol. 222. – P. 25–28.
25. Epigraphic Survey, The tomb of Kheruef, Theban Tomb no. 192. – Chicago : Oriental Institute, 1980. – XX p. + 80 pl.
26. Frankfort H. The Mural Painting of El-Amarna / Henri Frankfort, S. R. K. Glanville, N. de Garis Davies. – London : The Egypt Exploration Society, 1929. – 74 p. + XXI pl.
27. Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak / Jocelyn Gohary. – London and New York : Kegan Paul International, 1992. – 238 p. + CX pl.
28. Hari R. New Kingdom Amarna Period : The Great Hymn to Aten. Iconography of Religions / Robert Hari. – Leiden : Brill, 1985. – 28 p. + XLIII pl.
29. Kemp B. J. A Model of Tell el-Amarna / Barry J. Kemp // Antiquity. – 2000. – No. 74. – P.15–16.
30. Knudtzon J. A. Die El-Amarna-Tafeln, mit Einleitung und Erläuterungen / Jürgen A. Knudtzon. – Leipzig, 1915. – 626 p.

31. L'Hôte N. Sur le Nil avec Champollion : Lettres, journaux et dessins inédits de Nestor L'Hôte, premier voyage en Egypte 1828–1830 / Nestor L'Hôte. – Paris : Firmin Didot Freres, Libraires, 1840. – 130 p.
32. Lepsius K. R. Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien / Karl Richard Lepsius. – Berlin, 1849. – Abt. I. – 336 S.
33. Lichtheim M. Ancient Egyptian Literature. Volume II: The New Kingdom / Miriam Lichtheim. – Berkeley: University of California Press, 1976. – 239 p.
34. Lloyd S. Model of a Tell el-Amarnah House / Seyton Lloyd // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1933. – Vol. 19. – P. 1–7.
35. Manniche L. The Akhenaten Colossi of Karnak / Lise Manniche. – Cairo : The American University of Cairo Press, 2011. – 182 p.
36. Martin G. T. The Royal Tomb at El-Amarna I: The Objects / Geoffrey Thorndike Martin. – London : Egypt Exploration Society, 1974. – XX + 123 p. + 63 pl.
37. Martin G. T. The Royal Tomb at El-Amarna II : The Reliefs, Inscriptions, and Architecture with plan and sections by M. Lehner / Geoffrey Thorndike Martin. – London: Egypt Exploration Society, 1989. – XXII, 71 p.+ 91 pl.
38. Martin G. T. The Memphite Tomb of Horemheb, Commander-in-Chief of Tutankhamun / Geoffrey Thorndike Martin. – London : Egypt Exploration Society 1989. – 403 p.
39. Miosi F. T. A Reading Book of the Second Intermediate Period Texts // Freeman T. Miosi. – Toronto : Benben Publication, 1981. – 106 p.
40. Moran L. W. Amarna Letters / William L. Moran. – London : Johns Hopkins University Press 1992. – 448 p.
41. Murnane W. J. Texts from the Amarna Period in Egypt / William J. Murnane. – Atlanta, Georgia : Scholars Press, 1995. – 289 p.
42. Murnane W. J. The Boundary Stelae of Akhenaten / William J. Murnane, Charles C. van Siclen III. – London – New York : Kegan Paul International, 1993. – 227 p. + 32 pl.

43. Peet T. E. *The City of Akhenaten. – Part I : Excavation of 1921 and 1922 at El-Amarnah* / T. Eric Peet, C. Leonard Woolley, Battiscombe Gunn, Philip L. O. Guy, F. G. Newton. – London : The Egypt Exploration Society, 1923. – 175 p. + LXIV pl.
44. Pendlebury J. D. S. *The City of Akhenaten. – Part II : The North Suburb and the Desert Altars* / John D. S. Pendlebury, Henri Frankfort. – London : The Egypt Exploration Society, 1933. – 122 p. + LVIII pl.
45. Pendlebury J. D. S. *The City of Akhenaten. – Part III : The Central City and the Official Quarters* / John D. S. Pendlebury, Henri Frankfort. – London : The Egypt Exploration Society, 1951. – 135 p. + LVII pl.
46. Petrie W. M. F. *Tell el Amarna* / W. M. Flinders Petrie, A. H. Sayce, F. L. Griffith, F. C. J. Spurrell. – London : Methuen & Co., 1894. – 45 p. + 42 pl.
47. Redford D. B. *The Akhenaten Temple Project. – Volume I : Initial Discoveries* / Donald B. Redford, R. S. Winfield. – Aris & Phillips Ltd., 1976. – 280 p.
48. Redford D. B. *The Akhenaten Temple Project, Volume II: Rwd-mnw, Foreigners and Inscriptions* / Donald B. Redford, A. J. Spalinger, J. K. Hoffmeier, R. J. Leprohon, A. R. Schulman, E. S. Meltzer. – Toronto : University of Toronto Press, 1988. – 118 p. + 43 pl.
49. Redford D. B. *The Akhenaten Temple Project, Volume III: The Excavation of Kom el-Ahmar and Environs* / Donald B. Redford. - Toronto: University of Toronto Press, 1994. – 105 p. + CXXVIII pl.
50. Redford D. B. *The Akhenaten Temple Project, Volume IV: The tomb of RaA (TT 201)* / Donald B. Redford, S. Redford. - Toronto: University of Toronto Press, 1994. – 35 p. + XXXIV pl.
51. Reeves N. *New Light on Kiya from texts in the British Museum* / Nicholas Reeves // *The Journal of Egyptian Archaeology*. – 1988. – Vol. 74. – P. 91–101.
52. Reiney A. F. *The El-Amarna Correspondence. A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of All*

- Extant Tablets / Anson F. Reiney. – Vol I–II. – Boston : Brill Academic Publishers, 2015. – 1648 p.
53. Rose C. J. Paleopathology of the commoners at Tell Amarna, Egypt, Akhenaten's capital city / Jerome C. Rose // *Memorias do Instituto Oswaldo Cruz*. – Rio de Janeiro, 2006. – Vol. 101. – P. 73–76.
54. Sandman M. Texts from the time of Akhenaten / Maj Sandman. – Bruxelles : *Biblioteca Aegyptica VIII*, 1938. – 201 p.
55. Smith G. E. The Royal Mummies. Catalogue General Antiquites Egyptiennes du Musee du Caire / G. Elliot Smith. – Cairo : Imprimerie de L'institut Francais D'archeologie Orientale, 1912. – 119 p.
56. Carter H. Illustation of Royal Tomb of El-Amarna / Howard Carter // *The Daily Graphic*, 1892. – Issue 23. – P. 13–14.

Література

57. Авдиев В. Древне-египетская реформация / Всеволод Игоревич Авдиев. – Москва : Государственное Издательство, 1924. – 147 с.
58. Богословский Е. С. Государственное регулирование социальной структуры древнего Египта / Евгений Степанович Богословский // *Вестник Древней Истории*. – 1981. – № 1. – С. 18–34.
59. Берлев О. Д. Два Царя – Два Солнца: к мировоззрению древних египтян / О. Д. Берлев // *Discovering Egypt from the Neva: The Egyptological Legacy of Oleg D. Berlev* / Ed. by St. Quirke. – Berlin, 2003. – P. 1–18.
60. Берлев О. Д. «Золотое имя» египетского царя / Олег Дмитриевич Берлев // *Ж.-Ф. Шампольон и дешифровка египетских иероглифов*. – Москва, 1979. – С. 41–59.
61. Большаков А. О. Мог ли Тутанхамон быть сыном Эхнатона? / Андрей Олегович Большаков // *Петербургские египтологические чтения 2009–2010*. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 31–36.

62. Большаков А. О. Человек и его Двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства / Андрей Олегович Большаков. – Санкт-Петербург : Алетея, 2001. – 288 с.
63. Большаков А. О. Эхнатон и Нефертити: мировой порядок – дело семейное / Андрей Олегович Большаков // Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 10–13.
64. Брестед Д. История Древнего Египта / Джеймс Брестед, Борис Александрович Тураев. – Минск : Харвест, 2003. – 832 с.
65. Жак К. Нефертити и Эхнатон. Солнечная чета / Кристиан Жак [Перевод Т. Баскаковой]. – Москва : Молодая гвардия, 2006. – 211 с.
66. Заплетнюк О. А. Прикордонні стели Ахетатона: характеристика та особливості / Ольга Андреевна Заплетнюк // Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура / Під ред. М. О. Тарасенка. – К., 2014. – С. 77–82.
67. Заплетнюк О. А. Малий Гімн Атону / Ольга Андреевна Заплетнюк // Сходознавство. – 2014. – № 67. – С. 39–46.
68. Заплетнюк О. А. Колоси Ехнатона : інтепретації божественного образу фараона / Ольга Андреевна Заплетнюк // Гілея. Науковий вісник. – 2015. – № 95 (4) – С. 10–13.
69. Заплетнюк О. А. Культ Амона та його розповсюдження в період Середнього царства / Ольга Андреевна Заплетнюк // Virtus : Scientific Journal. – 2015. – Issue 2. – С. 196–199.
70. Заплетнюк О. А. Пограничные стелы «Позднего провозглашения» в Ахетатоне / Ольга Андреевна Заплетнюк // Гуманитарные и юридические исследования. – Ставрополь, 2015. – № 2 – С. 7-12.
71. Заплетнюк О. А. Роль сім'ї фараона Ехнатона у новому релігійному культі / Ольга Андреевна Заплетнюк // Гілея. Науковий вісник. – Київ, 2016. – № 105 – С. 9-12.
72. Заплетнюк О. А. Царська влада в Єгипті та фіванське жрецтво в період XVIII династії / Ольга Андреевна Заплетнюк // Гілея. Науковий вісник. – 2015. – № 98 (7) – С. 127–130.

73. Заплетнюк О. А. Порівняльна характеристика та стилістичні відмінності прикордонних стел «Раннього проголошення» / Ольга Андреевна Заплетнюк // Гілея. Науковий вісник. – 2015. – № 103 (12). – С. 10–13.
74. Ладынин И. А. Сакрализация царской власти в древнем Египте в конце IV – начале II тыс. до н.э. / Иван Андреевич Ладынин // Сакрализация власти в истории цивилизаций. Ч. I / Ред. : Д. М. Бондаренко. – Москва : ЦЦРИ РАН, 2005. – С. 55–81.
75. Матье М. Э. О периодизации истории Амарнского искусства / Милица Эдвиновна Матье // Вестник древней истории. – 1953. – № 3. – С. 212–223.
76. Матье М. Э. Искусство Древнего Египта / Милица Эдвиновна Матье. – Москва : В. Шевчук, 2010. – 651 с.
77. Матье М. Э. Во времена Нефертити / Милица Эдвиновна Матье. – Москва – Ленинград : Искусство, 1965. – 180 с.
78. Павлова О. И. Амон Фиванский. Ранняя история культа / Ольга Игоревна Павлова. – Москва : Наука, 1984. – 175 с.
79. Павлова О. И. Атон и Эхнатон: единобожие или безбожие? / Ольга Игоревна Павлова // Древний Египет и Христианство (к 2000-летию христианства). Материалы научной конференции 26.11.2001 – 29.11.2001. – Москва, 2001. – С. 92–94.
80. Перепелкин Ю. Я. История Древнего Египта / Юрий Яковлевич Перепелкин. – Санкт-Петербург, 2000. – 559 с.
81. Перепелкин Ю. Я. Жрец царя во главе государства / Юрий Яковлевич Перепелкин // Вестник древней истории. – 1989. – № 3. – С. 4–28.
82. Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV. – Ч. I, Кн. I–II / Юрий Яковлевич Перепелкин. – Москва : Наука, 1967. – 295 + 296 с.
83. Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV. – Ч. II / Юрий Яковлевич Перепелкин. – Москва : Наука, 1979. – 287 с.
84. Перепелкин Ю. Я. Тайна золотого гроба / Юрий Яковлевич Перепелкин. – Москва : Наука, 1968. – 173 с.

85. Тарасенко Н. А. *Vdšt* в 17-й главе «Книги мертвых»: к вопросу о магии имени в Древнем Египте / Николай Александрович Тарасенко // *Asiatica. Труды по философии и культурам Востока.* – Вып. I : К 50-летию со дня рождения профессора Е.А. Торчинова / Отв. ред. С.В. Пахомов. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 104–125.
86. Чабб М. Здесь жила Нефертити. Археологические раскопки в Тель-эль-Амарне / Мэрри Чабб [Перевод Н. Г. Коваленской]. – Москва, 1961. – 143 с.
87. Aldred C. *Akhenaten : King of Egypt – a new study* / Cyril Aldred. – London : Thames and Hudson, 1968. – 272 p.
88. Aldred C. *New Kingdom Art in Ancient Egypt* / Cyril Aldred. – London : Alec Tirani Ltd., 1961. – 210 p.
89. Aldred C. *The beginning of the El-Amarna Period* / Cyril Aldred // *The Journal of Egyptian Archaeology.* – 1959. – Vol. 45. – P. 19–33.
90. Allen J. P. *The original owner of Tutankhamun's canopic coffins* / James P. Allen // *Millions of Jubilees. Studies of Honor of David P. Silverman* / ed. by Z. Hawass and J. Houser Wegner. – Cairo: Conseil Suprême des Antiquités de l'Égypte, 2010. – Vol. 39. – P. 27–42.
91. Allen J. P. *Middle Egyptian. An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs* / James P. Allen. – Cambridge : University Press, 2010. – 511 p.
92. Altman A. *The Mittani Raid on Amurru (EA 85: 51-55) Reconsidered* / Amnon Altman // *Altorientalische Forschungen.* – 2003. – Bd. 30/2 – P. 345–371.
93. Badawy A. M. *Aberrations about Akhenaten* / Alexander M. Badawy // *Zeitschrift fur Ägyptische Sprache und Altertumskunde.* – 1973. – Bd. 99. – P. 65–73.
94. Badawy A. M. *Maru-Aten : Pleasure Resort or Temple?* / Alexander M. Badawy // *The Journal of Egyptian Archaeology.* – 1956. – Vol. 42. – P. 58–64.

95. Badawy A. M. The symbolism of the temples at Amarna / Alexander M. Badawy // *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*. – 1962. – Bd. 87. – P. 77–95.
96. Barta W. Zur Darstellungsweise der Kolossalstatuen Amenophis IV aus Karnak / Winfried Barta // *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*. – 1975. – Bd. 102. – P. 91–94.
97. Berman M. L. Overview of Amenhotep III and His Reign / Lawrence M. Berman // *Amenhotep III. Perspectives on his Reign* / Ed. by D. O'Connor and E. H. Cline. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1998. – P. 1–27.
98. Berman M. L. *Pharaohs : Treasures of Egyptian Art from the Louvre* / Lawrence M. Berman, Bernadette Letellier. – Cleveland : Cleveland Museum of Art, 1996 – 100 p.
99. Bickel S. Aspects et fonctions de la deification d'Amenhotep III / Susanne Bickel // *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*. – 2002. – T. 102. – P. 63–90.
100. Björkman G. *Kings at Karnak : A Study of the Treatment of the Monuments of Royal Predecessors in the Early New Kingdom* / G. Björkman. – Upsala : Acta Universitatis Upsaliensis, 1971. – 154 p.
101. Blackman A. M. *A Study of the Liturgy Celebrated in the Temple of the Aton at El-Amarna* / Aylward M. Blackman // *Recueil d'études à la mémoire égyptologiques dédiées à Jean-François Champollion*. – Paris, 1922. – P. 505–527. – (Bibliothèque de l'École des Hautes Études ; 234).
102. Bodziony K. *The Amarna Technique of Composite Sculpture* / Katarzyna Bodziony // *Studies in Ancient Art and Civilization*. – Krakow : Jagiellonian University, 2007. – Vol. 10. – P. 41–49.
103. Bomann A. H. *The Private Chapel in Ancient Egypt : A Study of the Chapels in the Workmen's Village at El Amarna with Special Reference to Deir el Medina and Other Sites* / A. H. Bomann. – London – New York : Kegan Paul International, 1991. – 256 p. – (Studies in Egyptology).

104. Bouriant U. Fouilles à Tell-el-Amarna. Les Papyrus d'Akhmim / Urbain Bouriant. – Paris : Leroux, 1889. – 237 p.
105. Bryan B. M. The Reign of Thutmose IV / Betsy M. Bryan. – London : The Johns Hopkins University Press, 1991. – 390 p. + 19 Pl.
106. Bryce T. R. The Death of Niphururiya and its Aftermath / Trevor R. Bryce // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1990. – Vol. 76. – P. 97–105.
107. Brugsch K. H. Histoire d'Égypte dès les premiers temps de son existence jusqu'à nos jours, 1, L'Égypte sous les rois indigènes / Heinrich Karl Brugsch. – Leipzig : J. C. Hinrichs, 1859. – 282 p.
108. Brugsch K. H. Geschichte Aegypten's unter den Pharaonen, nach den Denkmalern / Heinrich K. Brugsch. – Leipzig : J. C. Hinrichs, 1877. – 833 p.
109. Crocker P. T. Status Symbols in the Architecture of El-Amarna / P. T. Crocker // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1985. – Vol. 71. – P. 52–65.
110. Daressy G. Notice explicative des ruines temple de Louxor / Georges Daressy. – Cairo : Le Claire, Imprimerie nationale, 1893. – 112 p.
111. Darnell J. C. Tutankhamun's Armies: Battle and conquest during ancient Egypt's late 18th Dynasty / John Coleman Darnell, Colleen Manassa. – Hoboken, NJ : John Wiley & Sons, 2007. – 280 p.
112. Davies V. Hatshepsut's Use of Tuthmosis III in Her Program of Legitimation / Vanessa Davies // Journal of the American Research Center in Egypt. – 2004. – Vol. 41. – P. 55–66.
113. Derry D. E. Note on the skeleton hitherto believed to be that of king Akhenaten / D. E. Derry // Annales du Service des Antiquités de l'Égypte. – 1931. – Vol. 31. – P. 115–119.
114. Dijk van, J. The death of Meketaten / Jacobus van Dijk // Causing His Name to Live: Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory of William J. Murnane. – Boston, 2009. – P. 83–88.

115. Dodson A. *Amarna sunrise : Egypt from Golden age to Age of Heresy* / Aidan Dodson. – Cairo : The American University in Cairo Press, 2014. – 257 p.
116. Dodson A. *Amarna sunset : Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation* / Aidan Dodson. – Cairo : The American University in Cairo Press, 2009. – 207 p.
117. Dodson A. *The complete Royal Families of Ancient Egypt* / Aidan Dodson, D. Hilton. – Cairo : The American University in Cairo Press, 2010. – 320 p.
118. Dodson A. *Amenhotep III : Uncles, Brothers, Sons and the Serapeum* / Aidan Dodson // *Amen-hotep III y su tiempo : I Jornadas Temáticas*. – Madrid, 2011. – P. 39–51.
119. Drenkhahn R. *Eine Umbettung Tutanchamun?* / Rosemarie Drenkhahn // *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*. – 1983. – Bd. 39. – S. 29–37.
120. Eaton-Krauss M. *Miscellanea amarnensa* / Marianne Eaton-Krauss // *Chronique d’Egypte*. – 1981. – T. 56. – P. 245–264.
121. Eaton-Krauss M. *The titulary of Tutankhamun* / Marianne Eaton-Krauss // *Form und Mass : Beiträge zur Literatur, Sprache und Kunst des alten Ägypten: Festschrift für Gerhard Fecht zum 65. Geburtstag am 6, 1987*. – P. 110–123.
122. Erman A. *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache* / Adolf Erman, Hermann Grapow. – Bd. I–VII. – Berlin : Akademie Verlag, 1971.
123. Ertman E. L. *Images of Amenhotep IV and Nefertiti in the Style of the Previous Reign* / Earl L. Ertman // *Causing His Name to Live : Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory of William J. Murnane*. – Boston, 2009. – P. 89–94.
124. Faulkner R. O. *A Concise Dictionary of Middle Egyptian* / Raymond O. Faulkner. – Oxford : Griffith Institute, Ashmolean Museum, 1991. – 327 p.

125. Frankfort H. Preliminary Report on the Excavations at Tell el-Amarnah, 1926–1927 / Henri Frankfort // *The Journal of Egyptian Archaeology*. – 1927. – Vol. 13. – P. 143–149.
126. Freed R. E. Observations on some Amenhotep IV Colossi from Karnak / Rita E. Freed // *Memnonia*. – 1999. – P. 195–200.
127. Freed R. E. *Pharaohs of the Sun : Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* / Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz. – Boston, 1999. – 320 p.
128. Gardiner A. H. *Egyptian Grammar* / Alan H. Gardiner. – Oxford : Griffith Institute Ashmolean Museum, 1957. – 646 p.
129. Goldwasser O. The Aten is the «Energy of Light» : New evidence from the script / Orly Goldwasser // *Journal of the American Research Center in Egypt*. – 2010. – Vol. 46. – P. 159–165.
130. Griffith F. L. Stela in Honour of Amenophis III and Taya from Tell el-Amarnah / Francis L. Griffith // *The Journal of Egyptian Archaeology*. – 1926. – Vol. 12. – P. 1–2.
131. Griffith N. Akhenaten and the Hitties / Nora Griffith // *The Journal of Egyptian Archaeology*. – 1923. – Vol. 9. – P. 78–80.
132. Grimal N. C. *A History of Ancient Egypt* / Nicolas C. Grimal. – Oxford: Blackwell, 1992. – 347 p.
133. Gunn B. Notes on the Aten and his Names / Battiscombe Gunn // *The Journal of Egyptian Archaeology*. – 1923. – Vol. 9. – P. 168–176.
134. Habachi L. *The Obelisks of Egypt: Skyscrapers of the Past* / Labib Habachi. – Cairo : American University Press, 1984. – 203 p.
135. Hall H. R. *Egypt and the External World in the Time of Akhenaten* / H. R. Hall // *The Journal of Egyptian Archaeology*. – 1921. – Vol. 7. – P. 39–53.
136. Hanning R. *Ägyptisches Wörterbuch I. Altes Reich und Erste Zwischenzeit* / Rainer Hanning. – Mainz : Verlag Philipp von Zabern in Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003. – 1686 S.
137. Harrell J. A. Ancient quarries near Amarna / James A. Harrell // *Egyptian Archaeology*. – 2001. – No. 19. – P. 36–38.

138. Harris J. R. Akhenaten or Nefertiti? / J. R. Harris // *Acta Orientalia*. – 1977. – Vol. 38. – P. 5–10.
139. Harris J. R. Nefertiti Rediviva / J. R. Harris // *Acta Orientalia*. – 1973. – Vol. 33. – P. 5–13.
140. Harris J. R. Nefernefruaten Regnans / J. R. Harris // *Acta Orientalia*. – 1977. – Vol. 36. – P. 11–21.
141. Harrison R. G. Kinship of Smenkhare and Tutankhamn affirmed by serological Micromethod / R. G. Harrison, R. C. Connolly // *Nature*. – 1969. Vol. 224. – P. 325–326.
142. Harrison R. G. The Remains of Tutankhamun / R. G. Harrison, A. B. Abdalla, // *Antiquity*. – 1972. – Vol. 46. – P. 8–14.
143. Hawas Z. Ancestry and Pathology in king Tutankhamun's family / Zahi Hawas, Gad Z. Yehia, Ismail Somaia, Khairat Rabab // *The Journal of the American Medical Association*. – 2010. – Vol. 303. – P. 638 – 647.
144. Healey E. The Decorative Program of the Amarna Rock Tombs: Unique Scenes of the Egyptian military and Police / Emmeline Healey // *Egyptology in Australia and New Zeland, 2009. Proceedings of the conference held in Melbourne, September 4th–6th*. – Oxford, 2012. – P. 27–39. – (BAR International Series ; 2355).
145. Hobson C. The World of the Pharaohs / Christine Hobson. – New York : Thames & Hudson Inc., 2002. – 192 p.
146. Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism / James K. Hoffmeier. – London : Oxford University press, 2015. – 293 p.
147. Hornung E. Akhenaten and the Religion of Light [Transl. by D. Lorton] / Erik Hornung. – Ithaca – New York : Cornell University Press, 1999. – 146 p.
148. Hornung E. Zur geschichtlichen Rolle des Königs in der 18 Dynastie / Erik Hornung // *Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo*. – 1957. – Bd. 15. – S. 120–133.

149. Hornung E. The Rediscovery of Akhenaten and His Place in Religion / Erik Hornung // Journal of the American Research Center in Egypt. – 1992. – Vol. 29. – P. 43–49.
150. Ikram S. Domestic Shrines and the Cult of the Royal Family at el-Amarna / Salima Ikram // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1989. – Vol. 75. – P. 89–101.
151. Johnson W. R. Amenhotep III and Amarna : Some New Considerations / Raymond W. Johnson // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1996. – Vol. 82. – P. 65–82.
152. Johnson W. R. Monuments and Monumental art under Amenhotep III: Evolution and Meaning / Raymond W. Johnson // Amenhotep III. Perspectives on his Reign / Ed. by D. O'Connor and E. H. Cline. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1998. – P. 63–94.
153. Kawai N. Ay versus Horemheb: The Political Situation in the Late of Eighteenth Dynasty Revisited / Nozomu Kawai // Journal of Egyptian History. – 2010. – Vol. 3. – P. 261–292.
154. Kees H. Ancient Egypt : A Geographical History of the Nile / Hermann Kees. – Chicago : University of Chicago Press, 1961. – 277 p.
155. Kemp B. J. The city of Akhenaten and Nefertiti : Amarna and its people / Barry J. Kemp. – London : Thames and Hudson, 2012. – 320 p.
156. Kemp B. J. The Window of Appearance at El-Amarna, and the Basic Structure of This City / Barry J. Kemp // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1976. – Vol. 62. – P. 81–99.
157. Kemp B. J. Wall Paintings from the Workmen's Village at el-Amarna / B. J. Kemp // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1979. – Vol. 65. – P. 47–53.
158. Kemp B. J. The North Palace / Barry J. Kemp // The Journal of Egyptian Archaeology. – 2003. – Vol. 89. – P. 14–16.
159. Kemp B. J. The Fate of the Tell el-Amarna paintings / Barry J. Kemp // Egyptian Archaeology. – 2004. – No. 25. – P. 3–6.

160. Kemp B. J. *Amarna Reports III* / Barry J. Kemp // Egypt Exploration Society Occasional Publications. – Vol. 4. – London, 1986. – P. 99–117
161. Kozloff A. P. *Amenhotep III : Egypt's radiant Pharaoh* / Arielle P. Kozloff. – Cambridge : Cambridge University Press, 2012. – 370 p.
162. Krauss R. *Tutanchamun : Ägyptisches Museum Der Staatlichen Museen Preussischer Kulturbesitz* / Rolf Krauss. – Berlin, 1980. – 202 S.
163. Ladynin I. A. *Year 12 of Akhenaten in the Context of the Near Eastern Political and Military History* / Ivan A. Ladynin, A. A. Nemirovski // Cultural Heritage of Egypt and Christian Orient, 2010. – Vol. 5. – P. 143–164.
164. Manley B. *The Penguin Historical Atlas of Ancient Egypt* / Bill Manley. – London, 1996. – 144 p.
165. Manniche L. *The cultic significance of the sistrum in the Amarna Period* / Lise Manniche // Egyptian culture and society. Studies in honour of Naguib Kanawati. London, 2010. – P. 13–26.
166. Martin G. T. *A Bibliography of the Amarna Period and Its Aftermath: The Reigns of Akhenaten, Smenkhkare, Tutankhamun and Ay (c. 1350–1321 B.C.)* / Geoffrey Thorndike Martin. – London – New York : Kegan Paul International, 1991. – 138 p.
167. Martin G. T. *The Dormition of Princess Meketaten* / Geoffrey Thorndike Martin // *Orientalia Lovaniensia Analecta*. Under the Potter's Tree: studies on Ancient Egypt. – Leuven – Paris – Walpole : Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse studies, 2011. – P. 633–644.
168. Maspero G. *Mémoires publiés par les membres de la Mission archéologique Française au Caire. Tome premier* / Gaston Maspero, U. Bouriant, P. Ravaisse, P. Virey. – Paris : Ernest Leroux, Editeur, 1889. – 136 p.
169. Meyer E. *Geschichte des Altertums* / Eduard Meyer. – Stuttgart und Berlin : Cotta'sche buchhandlung nachfolger, 1884. – 681 S.

170. Munro P. Ein Königskopf der Amarna-Zeit im Kestner-Museum / Peter Munro // *Städel Jahrbuch - Neue Folge - München : Prestel Verlag, 1973. - Bd. 4. - P. 1-25.*
171. Niebuhr C. The Tell el Amarna Period. The Relations of Egypt and Western Asia in the Fifteenth Century B. C. According to the the Tell El Amarna Tablets / Carl Niebuhr. – London : David Nutt 57 Long Acre, 1903. – 62 p.
172. Nims F. C. The transition from the traditional to new style of wall relief under Amenhotep IV / Charles F. Nims // *Journal of Near Eastern Studies. - 1973. - Vol. 32. - P.181–186.*
173. Newberry E. P. King Ay, The Successor of Tutankhamun / Percy E. Newberry // *The Journal of Egyptian Archaeology. - 1932. - Vol.18. - P. 50–52.*
174. Otto E. Ägypten: Der Weg des Pharaonenreiches / Eberhard Otto. – Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1953. – 291 p.
175. Peet T. E. Excavations at Tell el-Amarna / Eric T. Peet // *The Journal of Egyptian Archaeology. - 1921. - Vol. 7. - P. 169–185.*
176. Pendlebury J. D. S. Report on the Clearance of the Royal Tomb at el-Amarna / John D. S. Pendlebury // *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte. - 1931. - Vol. 31. - P. 123–125.*
177. Pillet M. L'art d'Akhenaton / Maurice Pillet // *Mélanges Mariette. - Le Caire, 1975. - P. 81–95*
178. Redford B. D. Akhenaten. The Heretic King / Donald B. Redford. – Princeton – New Jersey : Princeton University Press, 1987. – 254 p.
179. Redford D. B. The Sun-disc in Akhenaten's Program: Its worship and Antecedents, I / Donald B. Redford // *Journal of American Research Center in Egypt. - 1976. - Vol. 13. - P. 47–61.*
180. Redford D. B. The Sun-disc in Akhenaten's Program: Its worship and Antecedents, II / Donald B. Redford // *Journal of American Research Center in Egypt. - 1980. - Vol. 17. - P. 21–38.*

181. Redford D. B. Preliminary Report of the First Season of Excavation in East Karnak 1975–1976 / Donald B. Redford // Journal of the American Research Center in Egypt. – 1977. – Vol. 14. – P. 9–32.
182. Redford D. B. The Beginning of the Heresy / Donald B. Redford // Pharaohs of the Sun : Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen / Ed. by Freed, Y. J. Markowitz, S. H. D’Auria. – Boston, 1999. p. 50–59.
183. Redford D. B. Studies on Akhenaten at Thebes, II. A Report on the Work of Akhenaten Temple Project of the University Museum, The University of Pennsylvania, for the Year 1974 / Donald B. Redford // Journal of the American Research Center in Egypt. – 1975. – Vol. 12. – P. 9–18.
184. Reeves N. Akhenaten after all? / Nicholas Reeves // Göttinger Miszellen. – 1982. – Vol. 54. – P. 61–71.
185. Reeves N. Akhenaten. Egypt’s False Prophet / Nicholas Reeves. – London : Thames and Hudson, 2005. – 208 p.
186. Reeves N. The Complete Tutankhamun. The King. The Tomb. The Royal Treasure / Nicholas Reeves. – Cairo : The American University in Cairo Press, 2005. – 224 p.
187. Robins G. The Art of Ancient Egypt / Gay Robins. – London : Harvard University Press. – 1997. – 272 p.
188. Robins G. The names of Hatshepsut as king / Gay Robins // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1999. – Vol. 85. – P. 103–112.
189. Robins G. Proportion and Style in Ancient Egyptian Art / Gay Robins. – London : Thames and Hudson, 1994. – 202 p.
190. Routledge C. Akhenaten’s Rejection of the Title *nb-irt-ht* / Carolyn Routledge // Millions of Jubiles. Studies in Honor of David P. Silverman / ed. by Z. Hawass and J. Houser Wegner. – Cairo: Conseil Suprême des Antiquités de l’Égypte, 2010. – Vol. 39. – P. 233–243.
191. Schaden O. Courtier, Confidante, Counselor, King: The God’s Father Ay / Otto Schaden // Amarna Letters. – 1992. – Vol. 2. – P. 92–114.

192. Scharff A. *Aegyptische Sonnenlieder / Alexander Scharff.* – Berlin : Verlag Julius Bard, 1922. – 68 p.
193. Schulman A. R. *Diplomatic Marriage in the Egyptian New Kingdom / Alan R. Schulman // Journal of Near Eastern Studies.* – Chicago : The University of Chicago Press. – 1979. – Vol. 38 (3). – P. 177–193.
194. Sethe K. *Amun und die Acht Urgötter von Hermopolis. Eine Untersuchung über Ursprung und Wesen des ägyptischen Götterkönigs / Kurt Sethe.* – Berlin : Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1929. – 130 S.
195. Seele K. C. *King Ay and the Close of the Amarna Age / Keith C. Seele // Journal of Near Eastern Studies.* – 1955. – Vol. 14. – P. 168–180.
196. Shaw I. *The Oxford History of Ancient Egypt / Ian Shaw.* – Oxford : University Press, 2000. – 523 p.
197. Shaw J. G. *The Pharaoh. Life at Court and on Campaign / Garry J. Shaw.* – Cairo : American University Cairo Press, 2012. – 224 p.
198. Snape S. *The Complete Cities of Ancient Egypt / Steven Snape.* – Cairo : American University Cairo Press, 2014. – 240 p.
199. Spieser C. *Iconographie composite et pouvoir royal Durant la 18e dynastie / Cathie Spieser // Chronique d’Egypte.* – 2004. – Vol. 79. – P. 5–21.
200. Stevens A. *From life to the afterlife: burial goods at the South Tombs Cemetery / Anna Stevens // Horizon.* – 2013. – Issue 13. – P. 2-3.
201. Stevens A. *The Material Evidence for Domestic Religion at Amarna and Preliminary Remarks on Its Interpretation / Anna Stevens // The Journal of Egyptian Archaeology.* – 2003. – Vol. 89. – P. 143–168.
202. Tefnin R. *Catalog entry in Règne du soleil / Roland Tefnin.* – Brussels. – 1975. – 160 p.
203. Tyldesley J. *Chronicle of the Queens of Egypt / Joyce Tyldesley.* – London: Thames & Hudson Ltd., 2006. – 224 p.
204. Uphill E. P. *The Per Aten at Amarna / E. P. Uphill // Journal of Near Eastern Studies.* – 1970. – No. 29. – P. 151–166.

205. Vandersleyen C. The Sculpture in the Round of Amenhotep III: Types and Purposes / Claude Vandersleyen // The Art of Amenhotep III : Art Historical Analysis / Ed. by L. M. Berman. – Cleveland : Cleveland Museum of Art; Bloomington: Indiana University Press. – P. 1–8.
206. Wainwright G. A. Some aspects of Amun / Gerald A. Wainwright // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1934. – Vol. 20. – P. 139–153.
207. Wainwright G. A. The origin of Amun / Gerald A. Wainwright // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1963. – Vol. 49. – P. 21–23.
208. Weigall A. The Life and Times of Akhnaton, Pharaoh of Egypt / Arthur Weigall. – London : Thornton Butterworth Limited, 1922. – 314 p.
209. Weatherhead F. J. Painted Pavements in the Great Palace at Amarna / Fran J. Weatherhead // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1992. – Vol. 78. – P. 179–194.
210. Weatherhead F. J. Wall paintings from the Bridge in the Central City / F. J. Weatherhead // Amarna Reports VI / Ed. by B. J. Kemp / Egypt Exploration Society Occasional Publications. – Vol. 10. – London, 1995. – P. 399–410.
211. Weatherhead F. J. The Main Chapel at the Amarna Workmen's Village and its Wall Paintings / Fran J. Weatherhead, Barry J. Kemp // Excavation Memoir. – Vol. 85. – London, 2007. – 418 p.
212. Weatherhead F. J. Recording and conservation of painted plaster from the early excavations at Amarna / Fran J. Weatherhead // Colour and Painting in Ancient Egypt / Ed. by W.V. Davies. – London, 2001. – P. 53–59.
213. Westendorf W. Amenophis IV / Wolfhart Westendorf // Urgottgestalt Pantheon. – 1963. – Bd. 21. – S. 270–275.
214. Wiedemann A. Ägyptische Geschichte / Alfred. Wiedemann. – Gotha : Friedrich Andreas Perthes, 1884. – 429 S.
215. Wilkinson J. G. Manners and Customs of the Ancient Egyptians / John Gardner Wilkinson. – New York : , 1878. – 515 p.

216. Wilkinson J. G. *Topography of Thebes and General view of Egypt* / John Gardner Wilkinson. – London : John Murray, Albemarle street, 1835. – 595 p.
217. Wilkinson R. H. *The Complete Temples of Ancient Egypt* / Richard H. Wilkinson. – Cairo : The American University in Cairo press, 2005. – 256 p.
218. Wilkinson R. H. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt* / Richard H. Wilkinson. – Cairo : The American University in Cairo press, 2007. – 257 p.
219. Wilson J. A. Akh-en-Aton and Nefert-iti / John A. Wilson // *Journal of Near Eastern Studies*. – 1973. – Vol. 32. – P. 235–241.
220. Winekler H. *Der Thontafelfund von El Amarna* / Hugo Winekler. – Berlin : W.Spemann, 1889. – 169 S.
221. Wolf W. *Die Kunst Ägyptens : Gestalt und Geschichte* / Walther Wolf. – Stuttgart, 1957. – 747 S.
222. Wooley C. L. *Excavations at Tell el-Amarna* / Leonard C. Wooley // *The Journal of Egyptian Archaeology*. – 1922. – Vol. 8. – P. 48–82.

ДОДАТОК А

Мапи

Рис. А.1.

Мапа Стародавнього Єгипту з вказівкою розташування царських резиденцій часів Нового царства (Manley B. The Historical Atlas of Ancient Egypt 1996, P. 77)

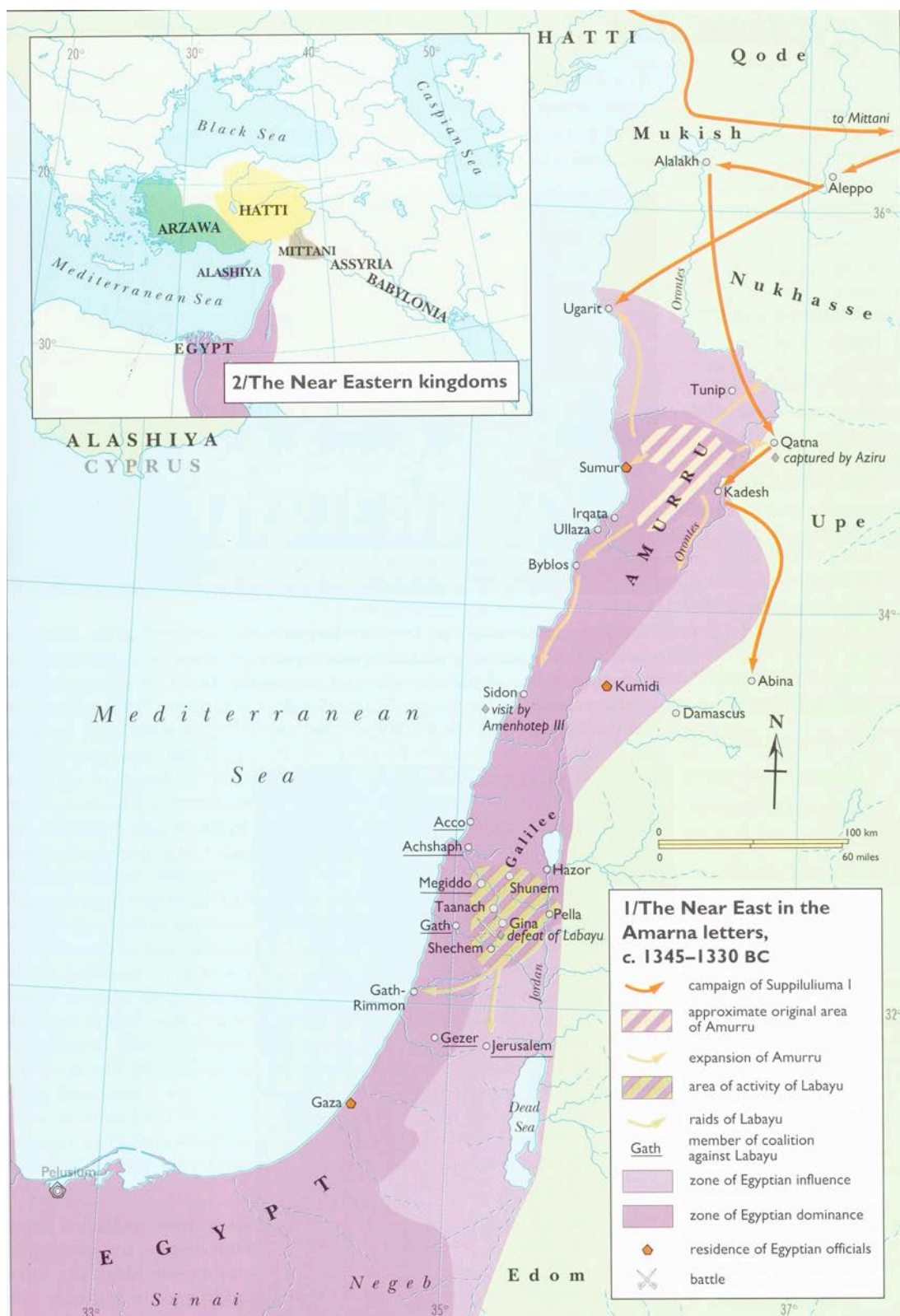

Рис. А.2.

Міжнародні відносини в часи правління фараона Ехнатона
(Manley B. The Historical Atlas of Ancient Egypt 1996, P. 81)

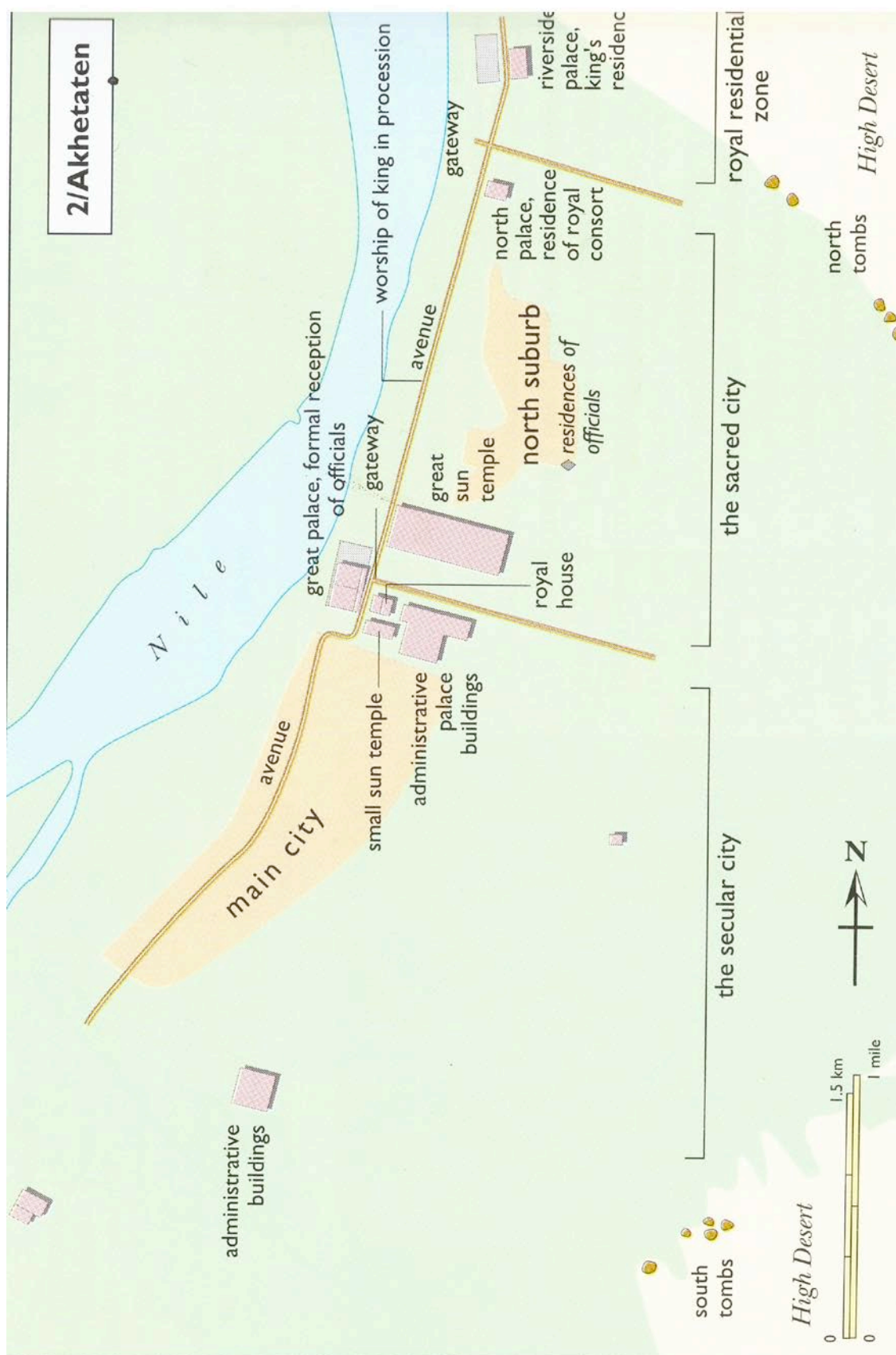

Рис. А.3.

Мапа міста Ахетатона

(Manley B. The Historical Atlas of Ancient Egypt 1996, P. 78)

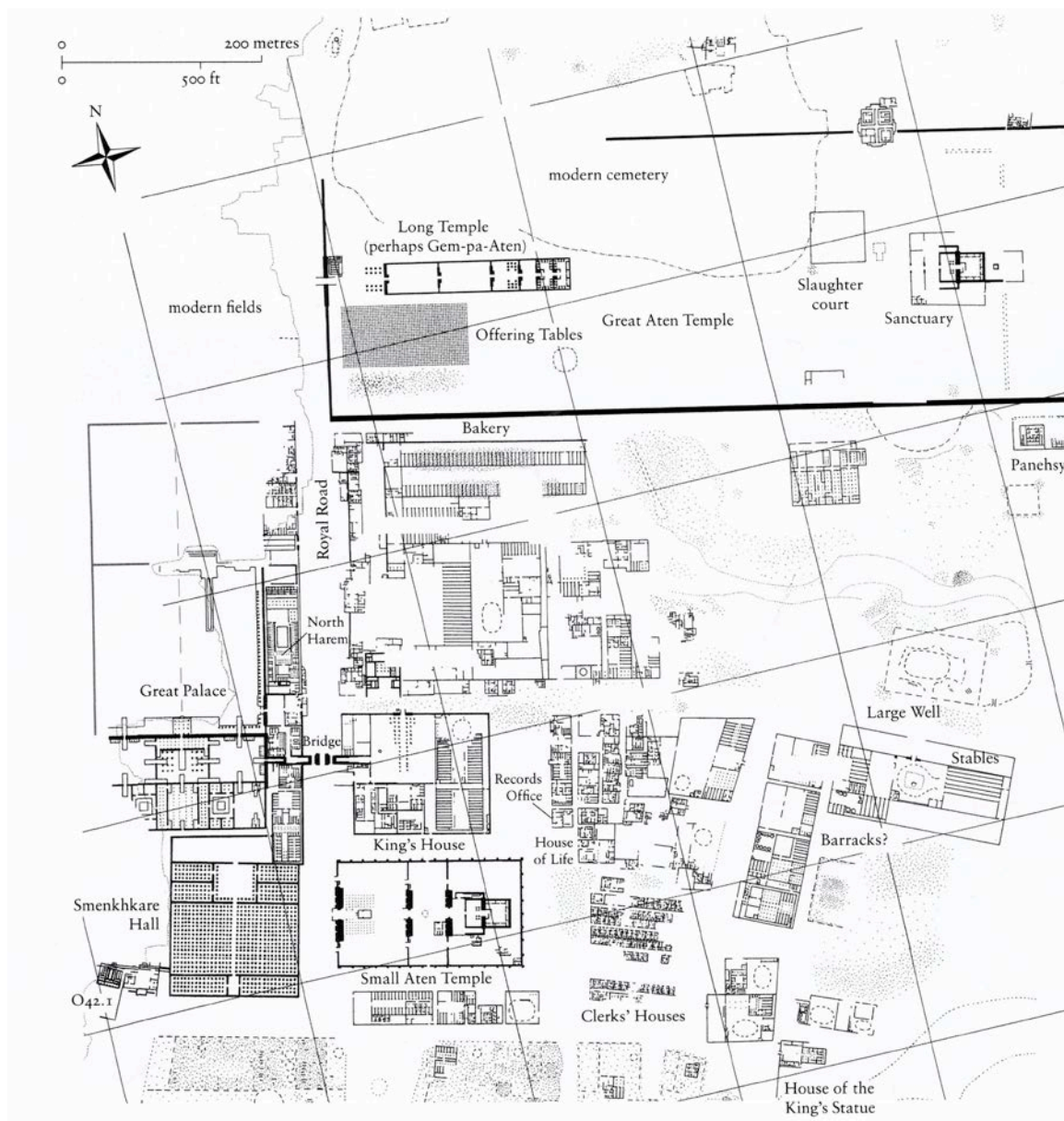

Рис. А.4.

Мапа Центральної частини міста Ахетатона
(Kemp B. The city of Akhenaten and Nefertiti, Amarna and its people 2012,
P.38)

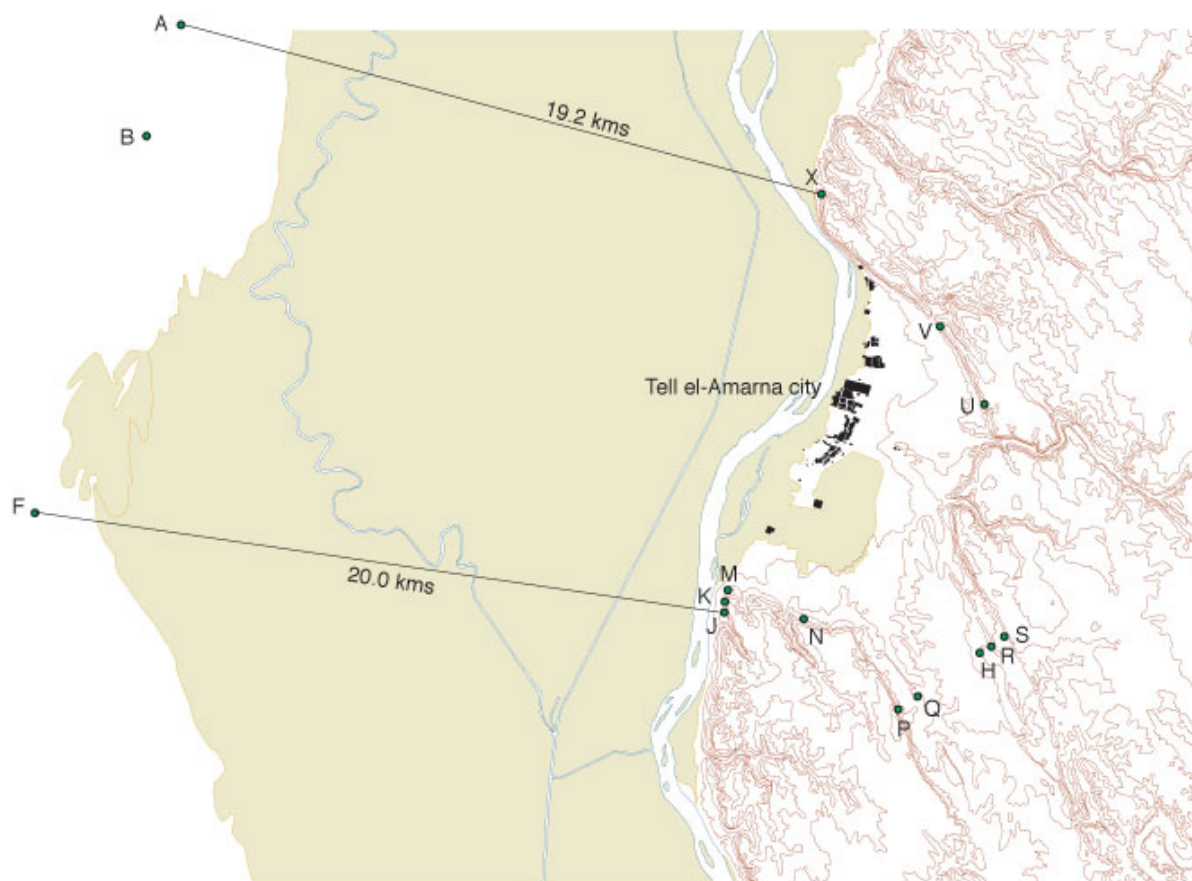

Рис. А.5.

Мапа з маркерами прикордонних стел навколо Ахетатону
(<http://amarnaproject.com>)

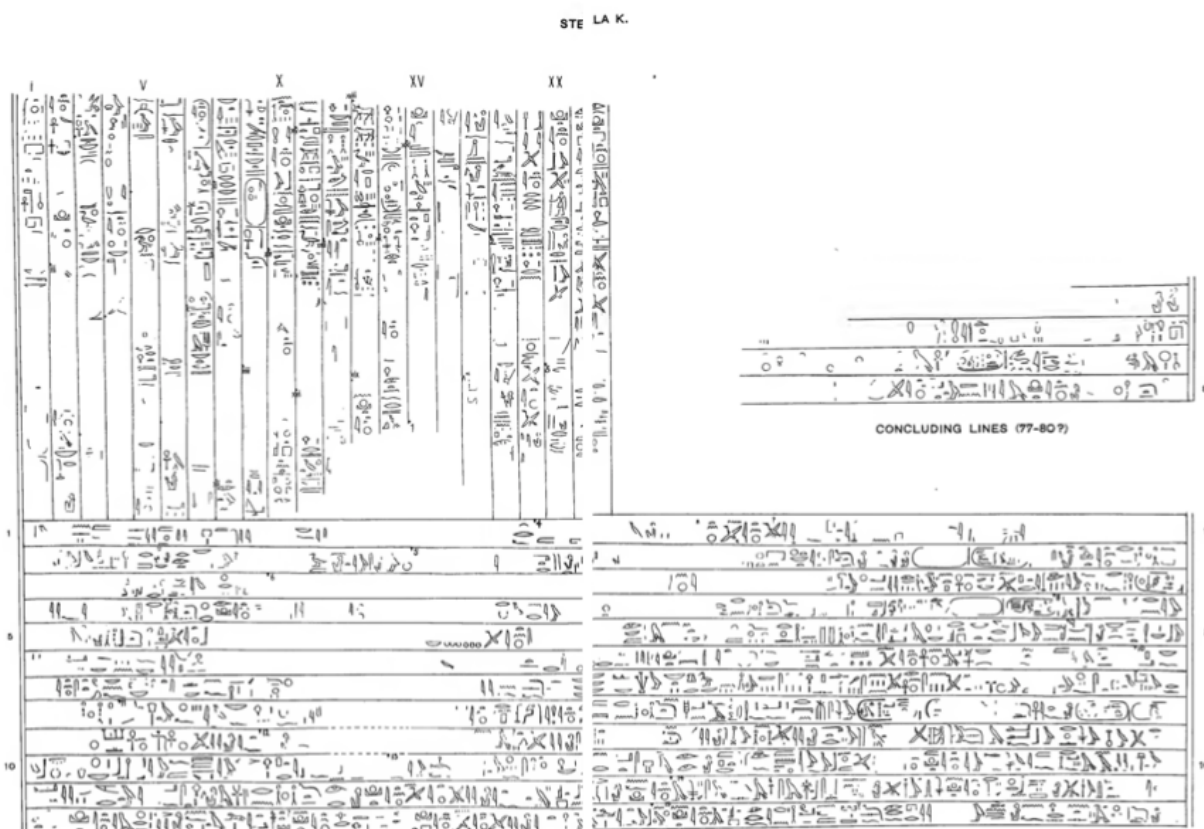
ДОДАТОК Б Ієрогліфічні тексти

Текст 1

Тексти прикордонних стел
«Раннього проголошення» К, Х та М

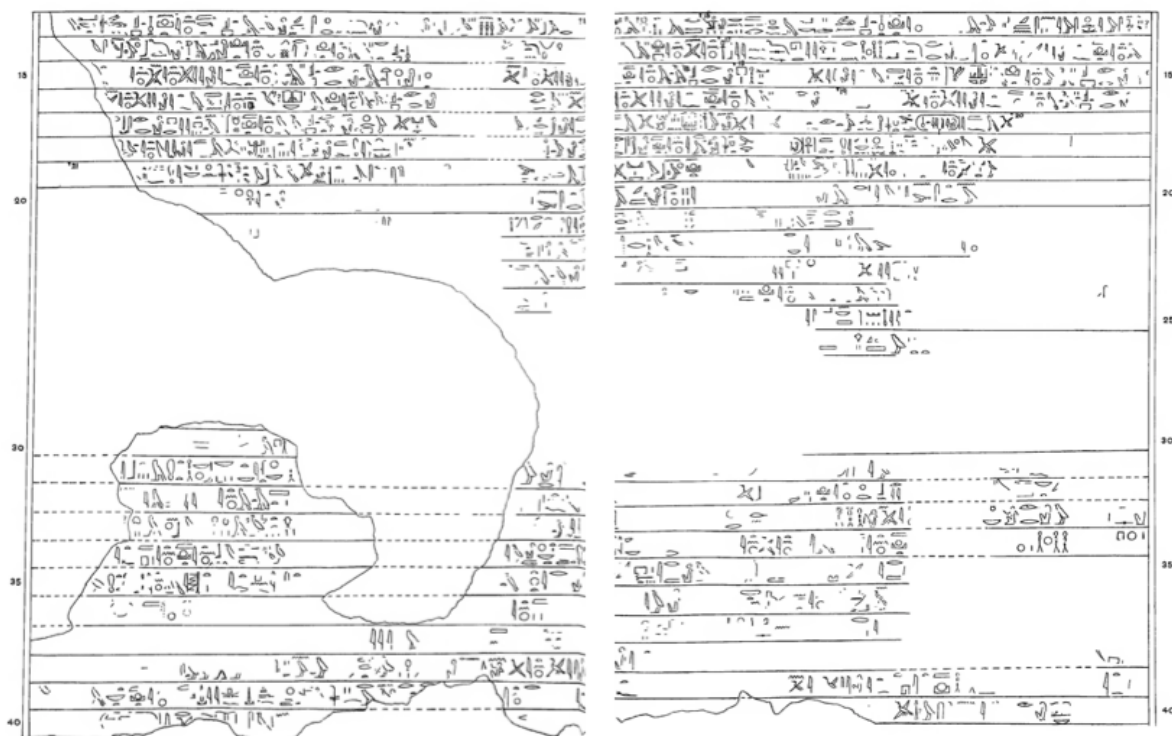
Текст стел К та Х

(перша копія тексту з монографії Davies N. de G. The Rock Tombs of El
Amarna, Part V: Smaller tombs and boundary stelae 1908, Pl. XXIX-XXXI)

Стела К:І-XXI, 1-12, 77-80.

STELA K (continuation)

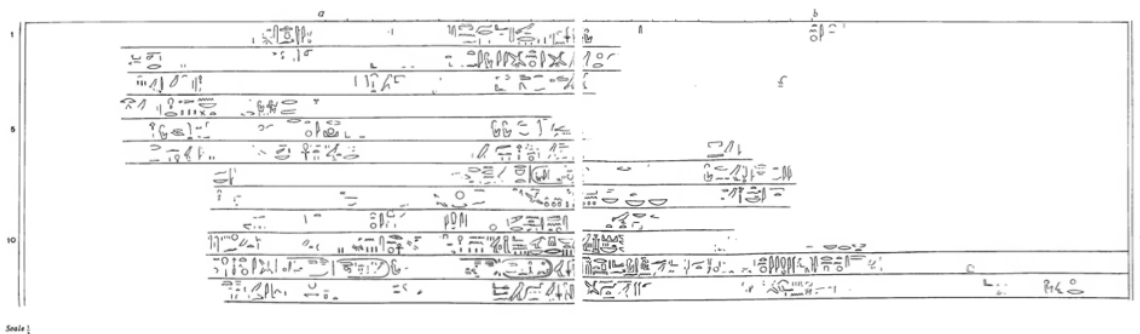
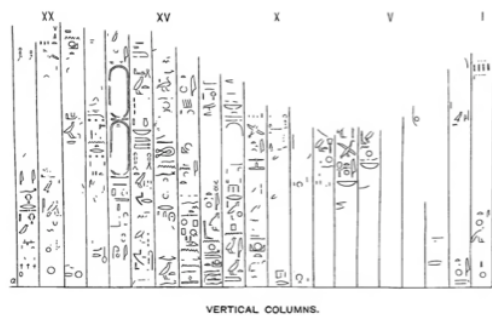
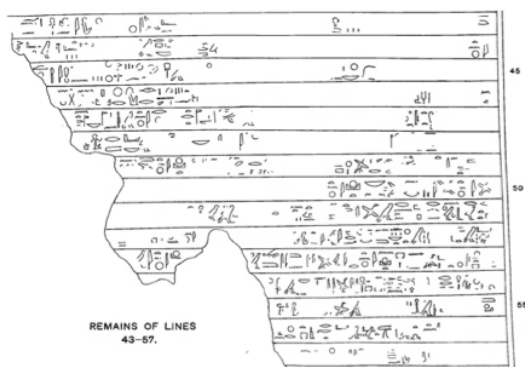

Стела К:13-40.

EL AMARNA V.

STELA X.

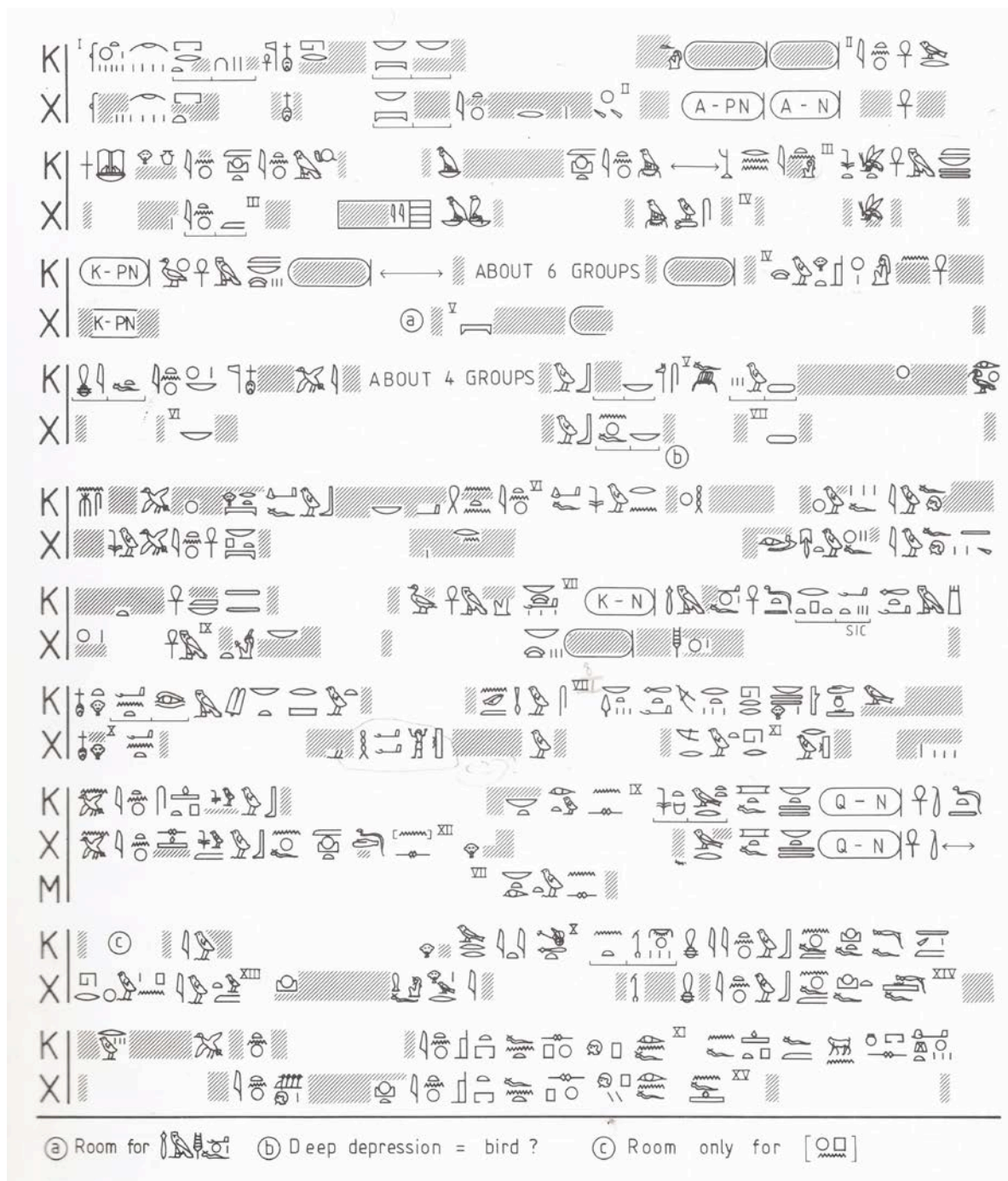
PLATE XXXI.

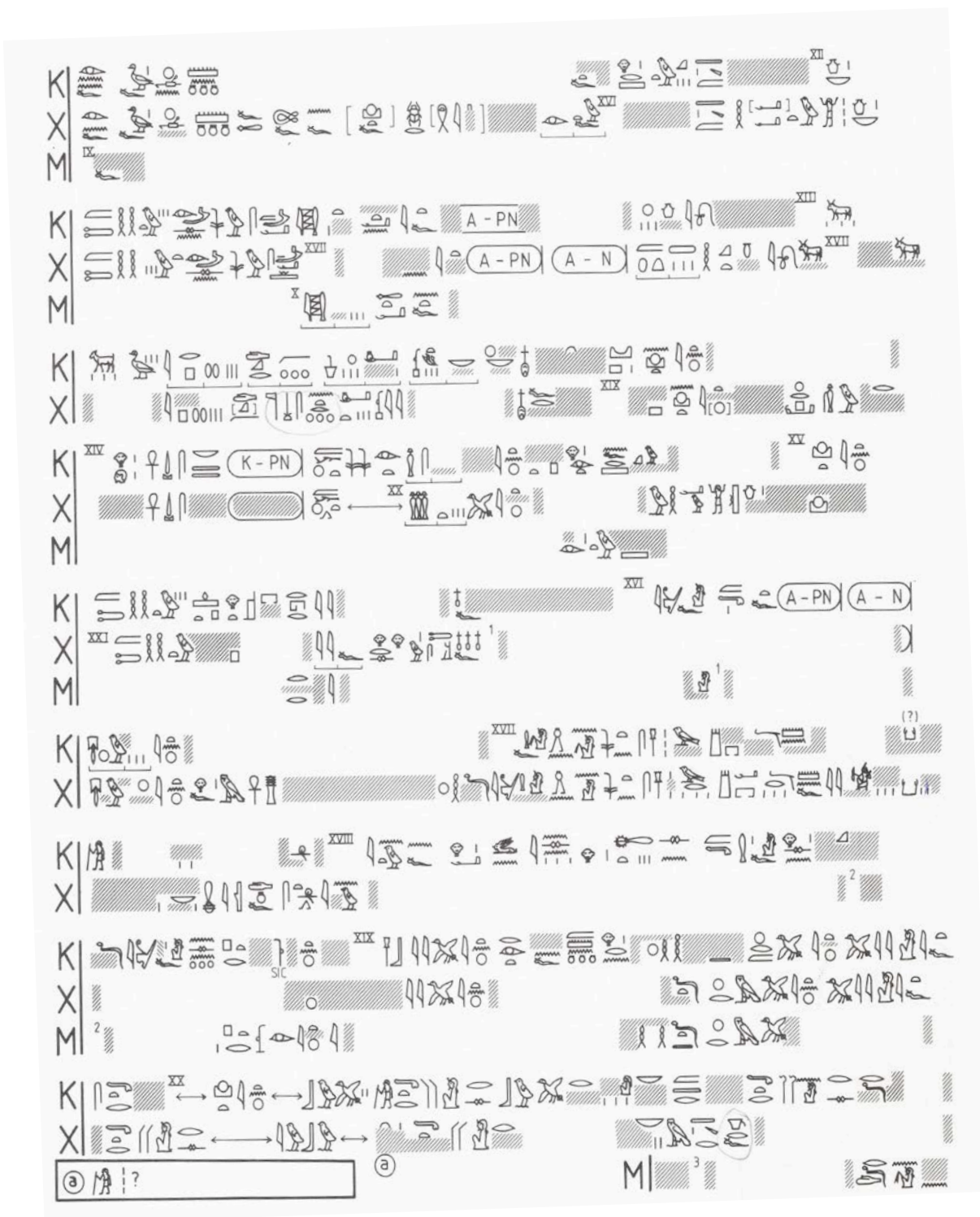
Стела X:I-XXI, 1-12, 43-57.

Прикордонні стели «Раннього проголошення» К, Х та М

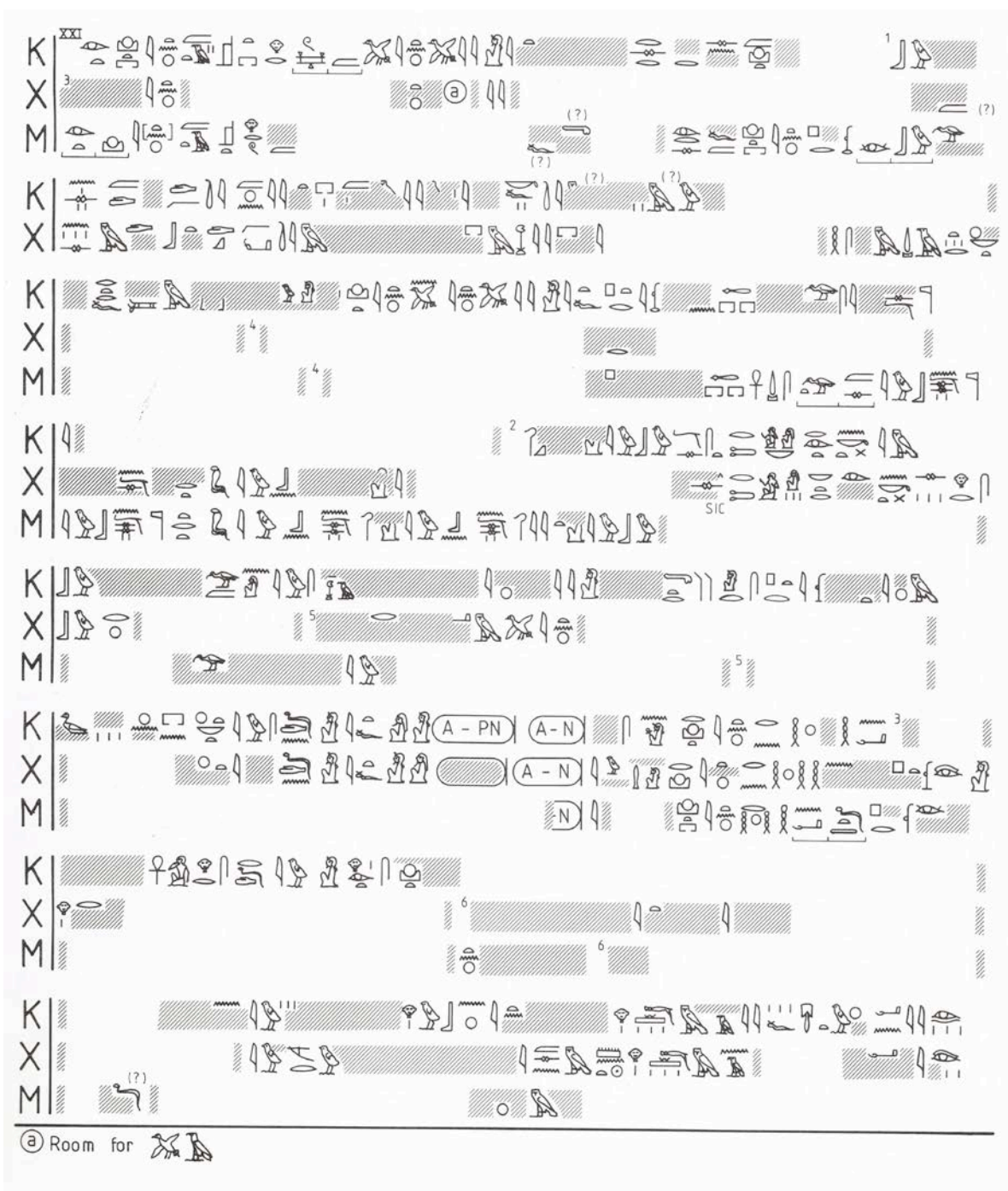
(копія тексту з монографії Murnane W. J., van Siclen III C. C. The Boundary Stelae of Akhenaten 1993, P. 19-34)

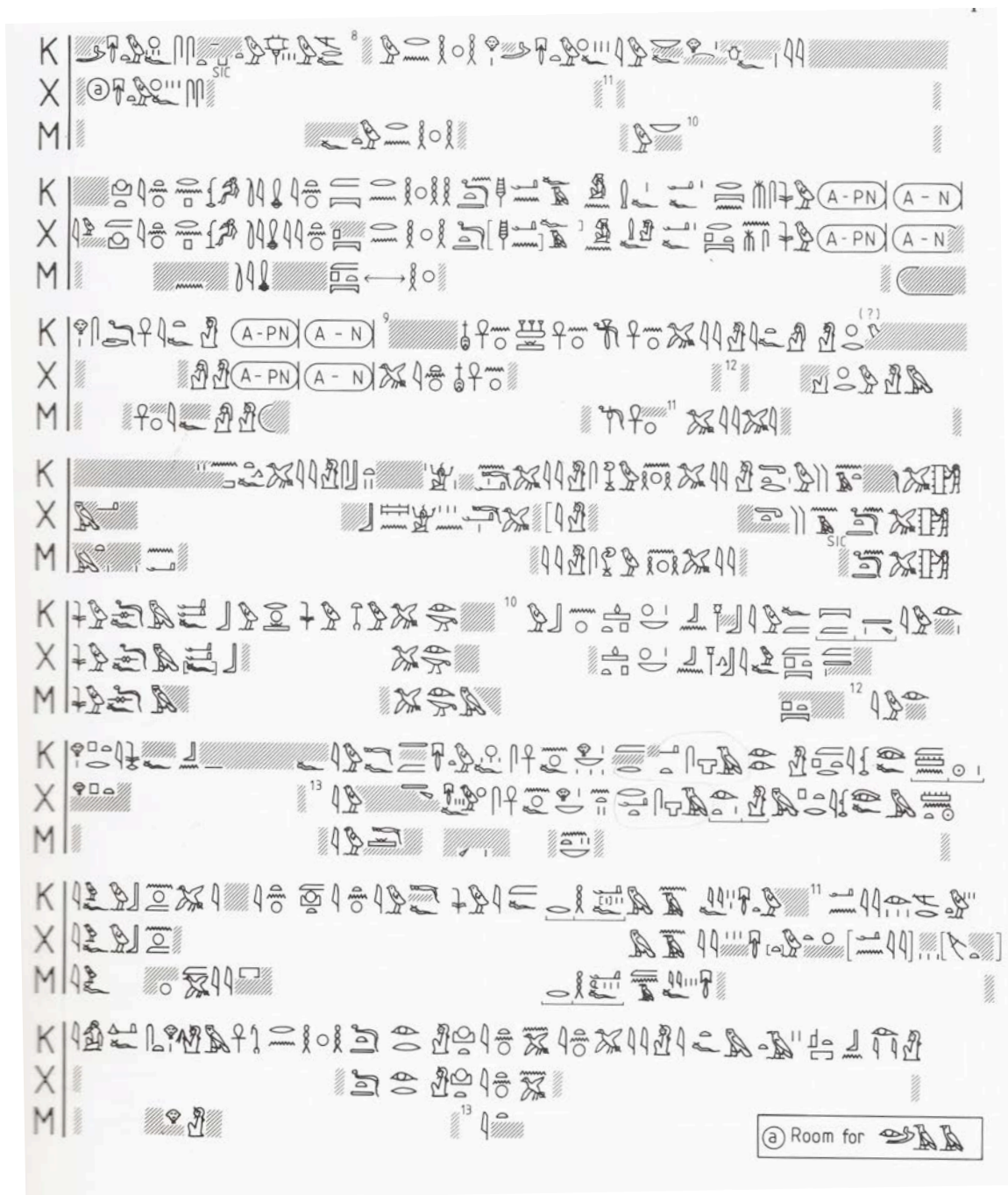
Стели К:І-ХІ; Х:І-ХV; М:VІІ

Стелы К:XI-XX; X:XV-2; M:IX-3

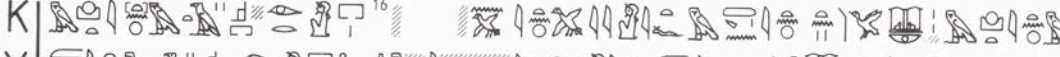
Стели К:XXI-3; X:3-6; М:3-5

Стелы К:7-11; Х:10-13; М:9-13

K |

 X | 18

K | 16

 X | SIC

K |

 X | 19

K | 17

 X |

K |

 X |

K | Q-N 5 GROUPS 12 4 GROUPS

 X | 20

K |

 X |

K | Q-N

 X |

K | 19

 X | 21

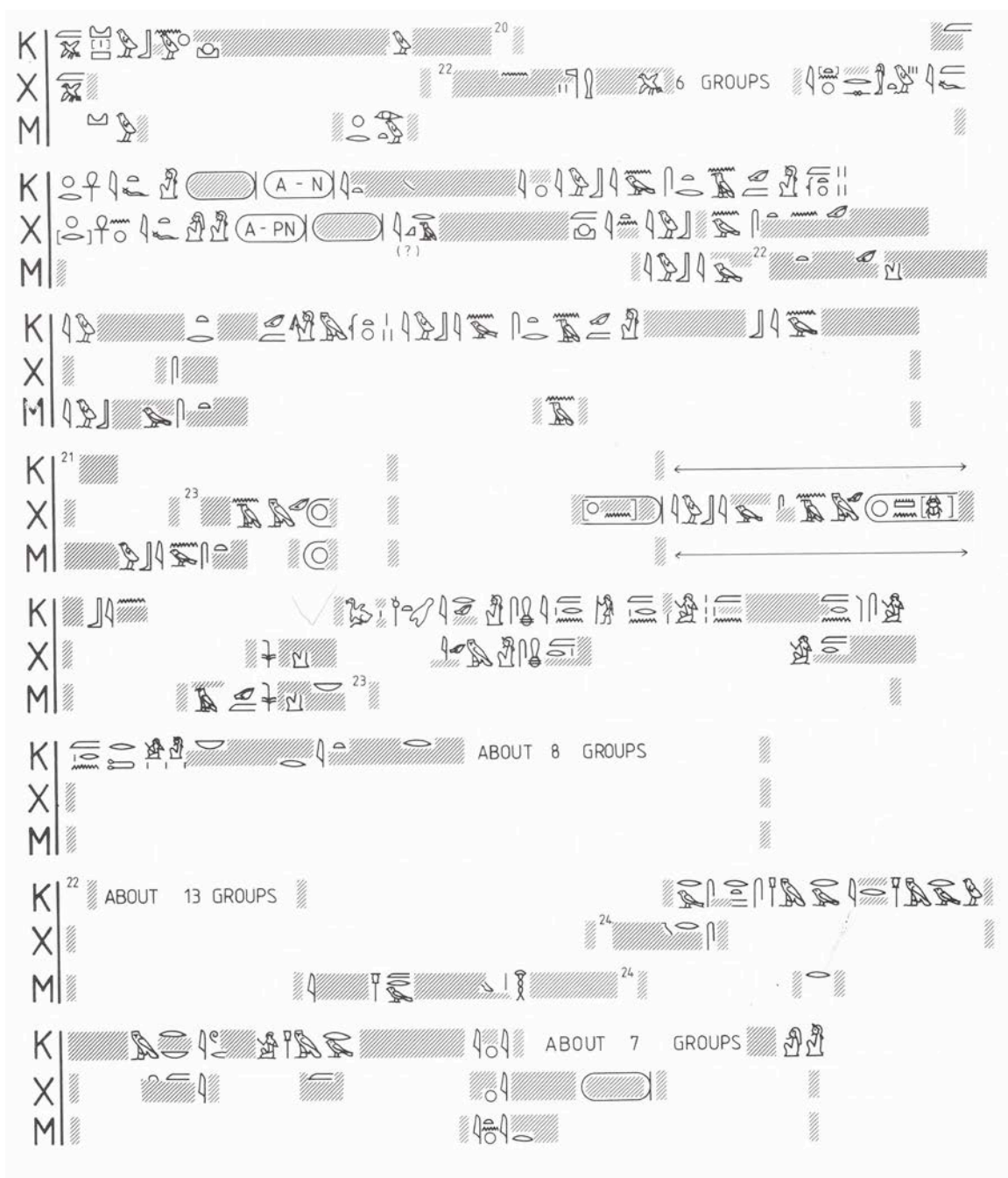
K |

 X |

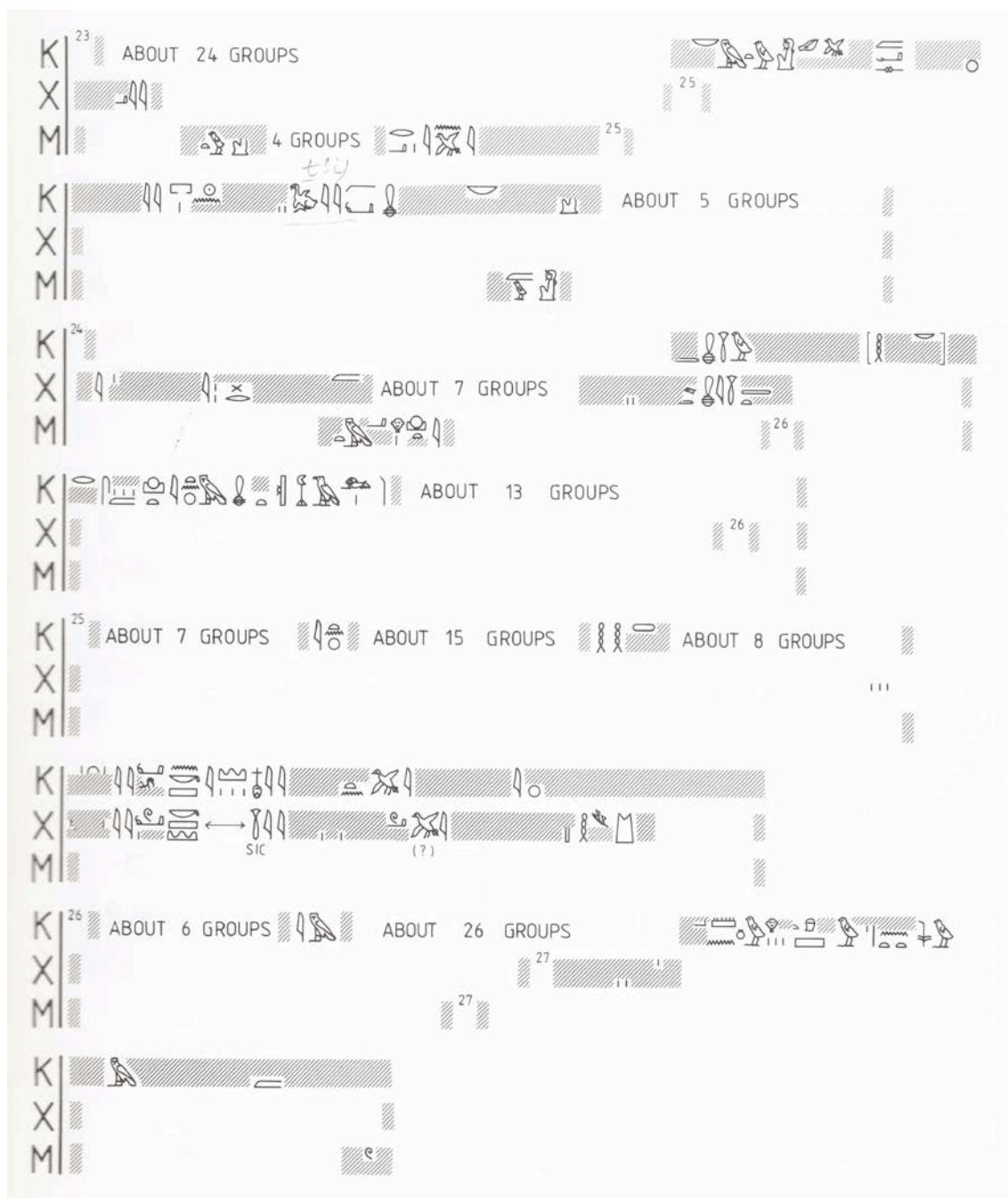
 M | 21

③ Two tall signs = ?

Стели К:15-19; Х:17-21; М:21

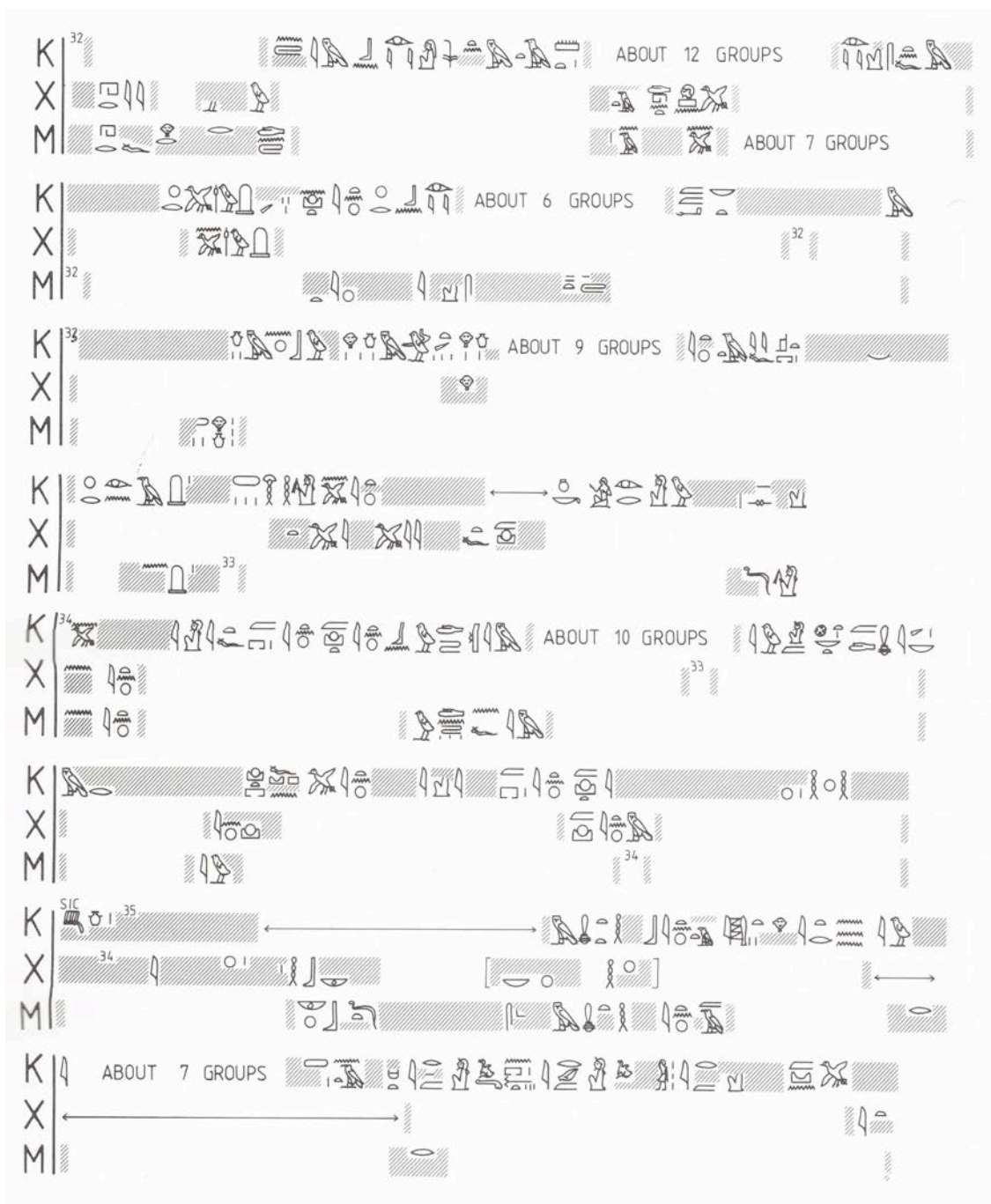
Стелы К:20-22; Х:21-24; М:21-24

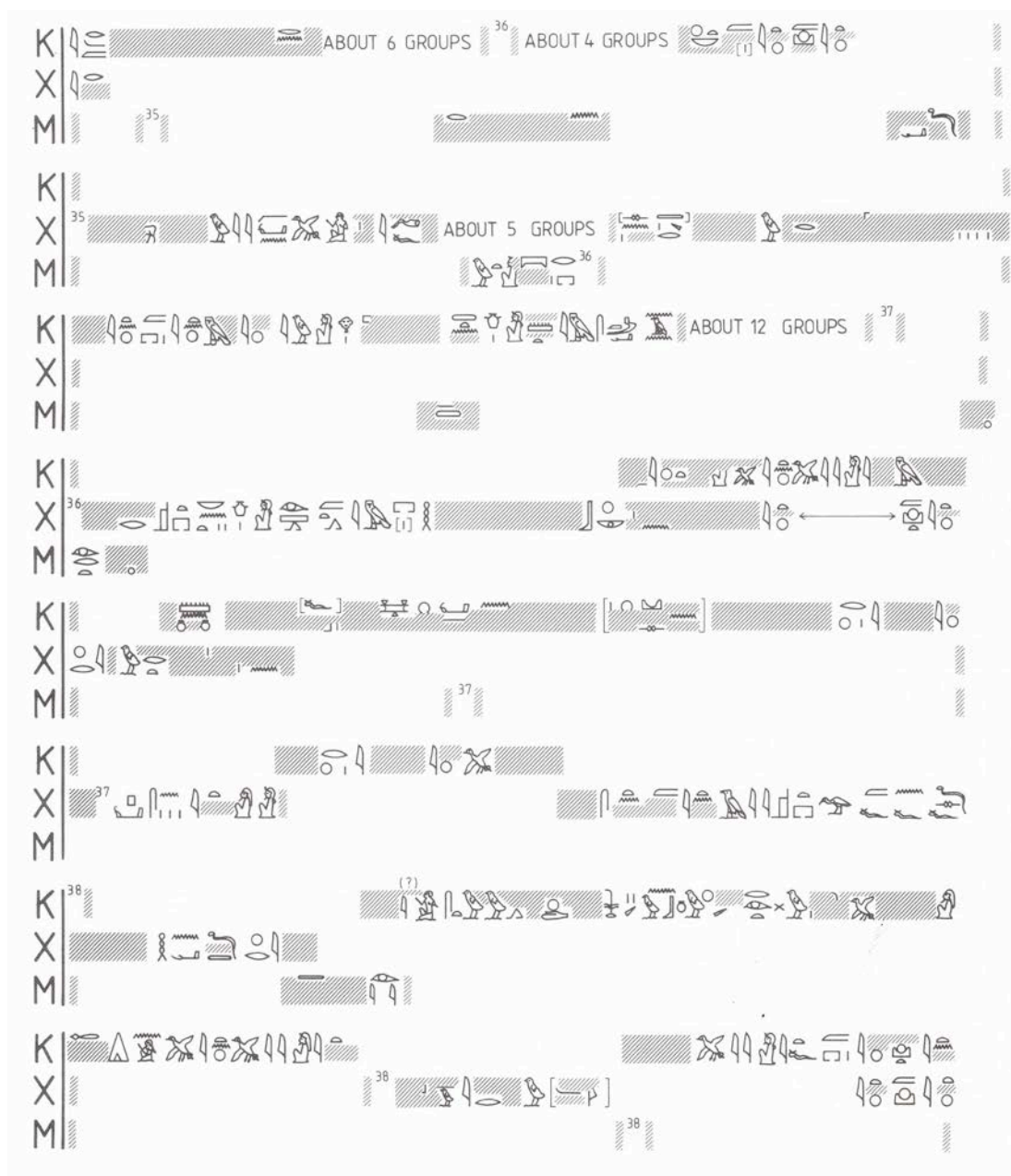
Стели К:23-26; Х:24-27; М:24-26

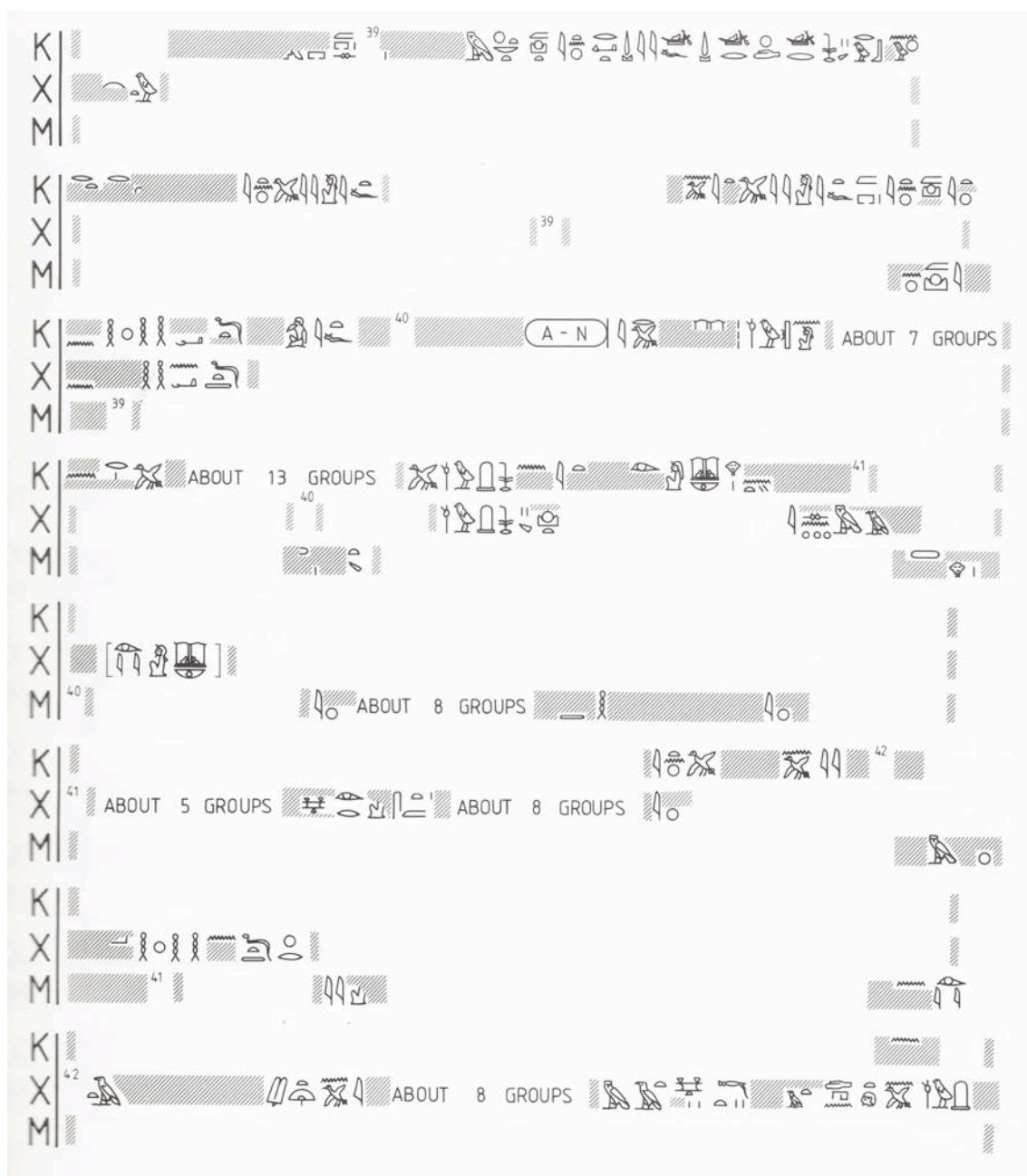
Стели К:27-31; Х:27-31; М:27-31

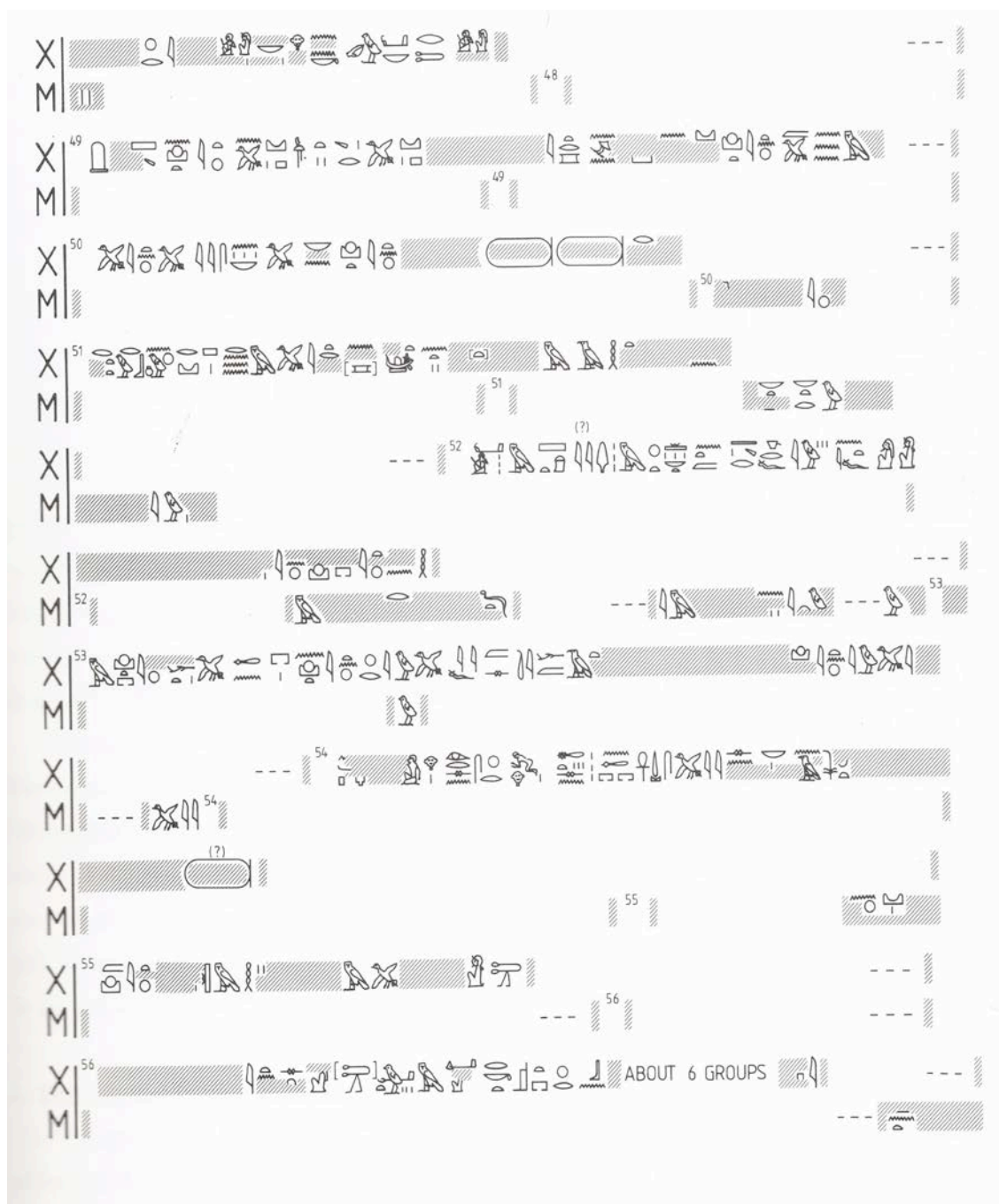
Стелы К:32-35; Х:31-34; М:31-34

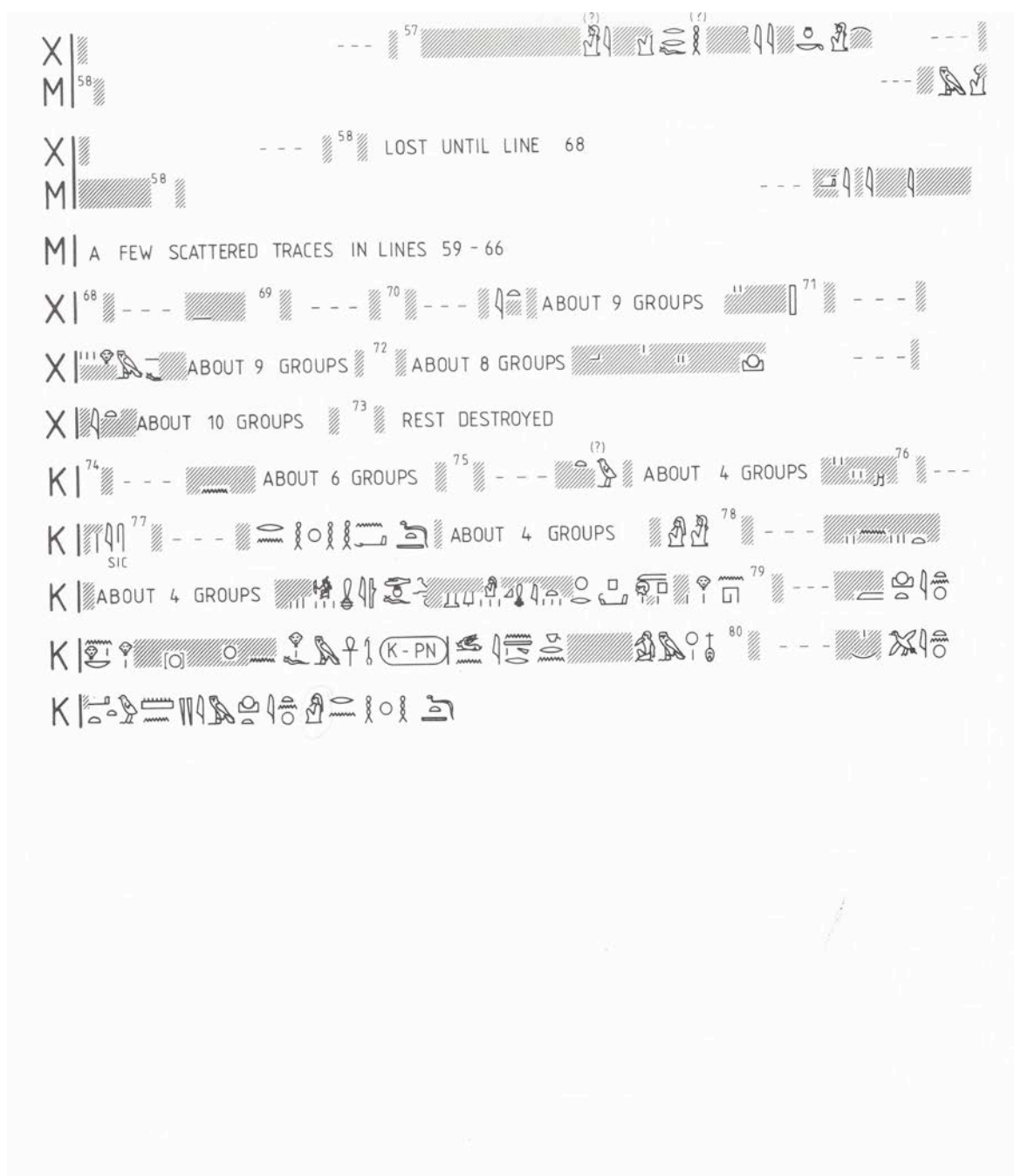
Стела К:35-38; Х:34-38; М:35-38

Стели К:38-42; Х:38-42; М:38-41

Стелы X:48-56; M:47-56

Стели К:74-80; X:57-58, 68-73; М:58

Транслітерація та переклад

За основу даного перекладу був використаний текст найкращої з копій – текст стели К. Вертикальні колонки тексту мають нумерацію римськими цифрами, горизонтальні рядки відмічені арабськими цифрами. Цільний переклад тексту можливий лише до 21–го горизонтального рядка стели К. Надалі текст майже повністю знищений, і поданий тут лише уривками зі збережених фрагментів усіх трьох стел. Зруйновані фрагменти тексту додаються з інших двох копій – стел Х та М.

Умовні позначення:

- (...) – вставка, реконструкція;
 [...] – відновлено за текстом стели Х;
 {...} – відновлено за текстом стели М;
 <...> – гіпотетичне відновлення;
 // – лакуна;
 (...)| – текст, розміщений у картуші.

<p>I <i>H3t-sp 5 3bd 4 prt 13 ʕnh ntr nfr hrw hr (m3ʕt) nb pt nb (t3) [Itn] (ʕnh w)r (shd) idb.wy it.i [(ʕnh Rʕ Hr 3h.twy hʕy m 3ht) (m rn.f m šw nty m Itn)]</i></p>	<p>I Рік правління 5-й, перет 4-й, 13-й день (хай) живе бог добрий, задоволений (правдою), володар неба і володар (землі) [Атон] (живий, велич)ний, що (осяює) дві землі, батько мій [(Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті) (В імені Його сонячне світло)]].</p>
<p>II <i>Itn ʕnh wr imy h(3)b-sd hr ib Itn m 3ht-Itn Hr [Mry-Itn] nbty (wsr nsyt) m 3ht-Itn hr-n(y)-nbw tsy rn n Itn</i></p>	<p>II Атон живий, величний у святкуванні хеб-седу, в серці Атона – в Ахетатоні. Хор – [Улюблений Атоном], Небті –</p>

<p>III <i>Nsw-bit ḥnh m m3ḥt nb t3.wy (Nfr-hprw Rḥ wḥ-n-Rḥ) s3 Rḥ ḥnh m m3ḥt nb hḥ.wy (3hn-Itn) (ḥ m ḥḥw) //</i></p> <p>IV <i>ḥḥi ḥrt isb.t Rḥ n<ty> ḥnh mi it.f Itn rḥ-nb nḥr nfr // p3 Itn // wbn.f nb wsr</i></p> <p>V <i>f3w // ir 3h n ms.[sw] p3 Itn ḥnh nb pt rdi.f wb(n.f rḥ-nb) // Itn</i></p> <p>VI <i>rdi.f.sw r nhḥ // [m33] stwt.f iw.f tp [t3 rḥ-nb nsw-bit] ḥnh m m3ḥt nb t3[.wy] (Nfr-hprw Rḥ wḥ-n-Rḥ) s3 Rḥ ḥnh m m3ḥt nb hḥ.wy</i></p> <p>VII <i>(3hn-Itn) ḥ m ḥḥw ḥnh dt r(y)t-pḥt 3t m ḥ nfrt ḥr nḥi m ib nbt ršwt</i></p>	<p>(Великий царюванням) в Ахетатоні, <i>Золотий Хор</i> – Той, що возносить ім'я Атона.</p> <p>III Цар Верхнього та Нижнього Єгипту, що живе у правді, володар двох земель (Прекрасний своїми появами Ра, єдиний для Ра) син Ра, що живе у правді, володар двох корон (Ехнатон) , (величний у своїх літах) //.</p> <p>IV (Він) з'являється на троні Ра живого, як батько його Атон, кожен день. Бог прекрасний, // О, Атон, // (коли) світить Він – усі багаті</p> <p>V їжею, // робить корисне для творця свого. О, Атон, живий володар неба, що дає (світло кожен день) // Атон,</p> <p>VI Він дає йому вічність, щоб [бачити] промені його, (адже) є він на [землі кожен день. Цар Верхнього та Нижнього Єгипту], що живе у правді, володар двох земель (Прекрасний своїми появами Ра, єдиний для Ра) син Ра, що живе у правді, володар двох корон</p> <p>VII (Ехнатон) величний у своїх літах, хай живе він вічно. (Та)</p>
--	--

<p>[h^cy]///// n sdm hrw.s</p> <p>VIII nbt im3.t ʕ3.t mrw.t hrw r nb t3.wy hr kd wr(t) (hnrt) n p3 Itn shtp.sw <n> wbn[.f m 3ht ddt (n).s hr ht] nbt iri.tw n.s</p> <p>IX Hmt-n(y)-sw.t-wr.t mrwt.f nbt t3.wy (Nfrt-Ity) ʕnh ti dt [hrw pn iw.tw m 3ht-Itn ///// Hm.f] hr wrry.t ʕ3t</p> <p>X nyt d^cmw mi Itn wbn.f m 3ht.f mh.f t3 m (mrw.t) ///// p3 Itn [šsp tp] (w3t nfrt r) 3ht-Itn st.f nyt sp tpy iri.f</p> <p>XI n.f htp.f m hnw(s) <rđi> hrt-hrw iri.n.f s3.f W^c-n-R^c mnw.[f ʕ3 snt.f n.f (3ht.f) hpr šnw ///// iri tw.f] hr</p>	<p>цариця велична у палаці, (що) красива обличчям, милосердна в короні з пір'їв, володарка радості, [радіє] (кожен), ///// хто чує голос її,</p> <p>VIII володарка чарівності, велика кохана володаря обох земель, велична добродієністю своєю в [гаремі], О, Атон, (що) радує появою своєю в [горизонті, пронизує (освітлює) її.] Все створиться для неї.</p> <p>IX Царська дружина, велике кохання його, володарка двох земель (Нефертіті) , хай живе вона вічно. [Цього дня, (коли) Він (Атон) був в Ахетатоні /////, Його Величність] на колісниці величній,</p> <p>X що з чистого золота, наче Атон, коли світить Він у горизонті своєму і наповнює Він землю (любов'ю своєю). О, Атон, [вирушив він (цар) на] (дорогу чудову до) Ахетатону – місця, яке було вказано випадком, (місця), яке створив Він (Атон)</p> <p>XI для себе, щоб умиритися у домі, який <даний> Йому вдень. Створив для Нього син Його,</p>
---	---

<p><i>ršwt t3 m [h^cy]</i></p> <p>XII <i>ib nb m thwt m33.sn.sw sm3^c 3bt ^c3 n it.f (n^h R^c Hr 3h.twy h^cy m 3ht) [(m rn.f m šw nty m Itn)] (m t) hnk^t</i></p> <p>XIII <i>iw3w ihw iw.t 3pdw irp dkrw sntr hnk.t rnp.wt nb(t) r^cnb nfr (hft- hr) dw n 3ht-Itn // // // [hrp kbhw] // // //</i></p> <p>XIV <i>[hr-tp] n^h wd3 snb nb t3.wy (Nfr-hprw R^c w^c-n-R^c) m ht nn irt hsi p3 Itn htp hr n.f ršwt [h^cw ib] (nb)</i></p> <p>XV <i>3ht-Itn m thwt htp ht st r hrw(y).f [hr.s hr wts] nfrw.f (im.f m hrt-hrw nt r^c nb)</i></p>	<p>Єдиний для Ра, [пам'ятник величний і встановив його для Нього, (горизонт Його) стає реальністю. // // // Він робить це] з радістю і земля у [тріумфуванні].</p> <p>XII Серце кожного у тріумфуванні, (коли) бачать вони Його. Представлені величні підношення батьку його (Живому Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті) [(В імені Його сонячне світло) , що складаються з хліба], пива,</p> <p>XIII великої рогатої худоби, дрібною худоби, птиці, вина, плодів, пахощів, овочів усіх. Кожен день прекрасний (перед горами Ахетатону. // // // [Підношення (та) узливання] // // //</p> <p>XIV від імені – хай буде він живий, цілий та здоровий – володаря обох земель (Прекрасного своїми появами Ра, єдиного для Ра) . Усюди проводяться ці обряди, Атон задоволений тим, що робиться для Нього, в радості [тріумфує серце] (кожного).</p> <p>XV Ахетатон у радості, покоїться (Атон) над місцем своїм, [радіючи возхваленню] красот Його (там вдень кожного дня).</p>
--	---

<p>XVI <i>Hm.f m-b3h it.f (cnh R^c Hr 3ht.twy h^cy m 3ht) (m rn.f m šw nty m Itn) stwt (n) Itn [hr.f m cnh dd] // (w3s n)hh dd</i></p>	<p>XVI Його Величність перед батьком своїм (Живим Ра-Хорахті, що триумфує в горизонті) (В імені Його сонячне світло) . Промені Атона [над ним у житті, довговічності] // (у володарюванні) навічно. Говорить</p>
<p>XVII <i>Hm.f in n nsw smrw wr c^h imy-r mn[f3.t] // mi kd.f st3w //</i></p>	<p>XVII Його Величність: «Приведіть царю друзів великих, палацових (керуючих), тих, хто солдатами керуватиме, // подібно образу своєму //»</p>
<p>XVIII <i>in.tw n.f hr^c wn in.sn hr htw.sn m-b3h Hm.f hr sn (t3 n ntr nfr) dd Hm.f n.sn {ptr} Itn //</i></p>	<p>XVIII І вони оточили його у ту саму мить. Тоді вони (були) на животах своїх перед Його Величністю, цілуючи (землю бога прекрасного). Говорить Його Величність: «Атон {споглядає}! //»</p>
<p>XIX <i>3bi p3 Itn r irt n.f m mnw hr r nhh [dt] hr m p3 Itn p3 it.i mtr[.i r.s]</i></p>	<p>XIX Бажає Атон, щоб створили для нього пам'ятник на віки [вічні]. Атон, батько мій, підказав мені для цього (пам'ятника) (ім'я) –</p>
<p>XX <i>3ht-Itn bw p3y sr mtr.i r.s bw p3y rmt nb [m t3 r drf] mtr n.i r.s r dd {n.i} (shr pn) n</i></p>	<p>XX Ахетатон. Ніхто зі знатних не порадив мені цього, ніхто із людей на [землі усій] не порадив мені цього і не сказав {мені} (пораду цю), (щоб)</p>
<p>XXI <i>irt 3ht-Itn m t3 st hr drw m p3</i></p>	<p>XXI створити Ахетатон у цьому</p>

*Itn it.i {mtr.i} r.s r ir.s n.f {m 3ht-
Itn ptr}*

1 *bw {gm.nw}.s m // // // // w3bt ti m
// // // // 3ht-Itn n p3 Itn p3 it.i ptr pr-
3 {c^{nh} wd3 snb gm(t) m s iw bn
imy-r.s ntr iw bn imy-r.s ntr.wt iw
bn n imy-r.s h^{k3} iw bn n imy-r.s}*

2 *h^{k3}t iw bn imy-r.s st rmt nb irt n.k
wpw.t im bw // // // // gm n.i iw.s h^{3c}
// // // // p3 Itn it.i // // // // mtr.i r.s ptr
// // // // (3ht-Itn) m df3w // // // // mhr n
htnbt iw.s dd n.i it.i (c^{nh} R^c Hr
3h.twy h^cy m 3ht)| (m rn.f m šw
nty m Itn)| [iw].s n Hm.f r 3ht-Itn r
nhh hn^c {dt}*

3 *[Ptr] // // // // c^{nh} hr.s r dd iw.i hr irt.s
3ht-Itn // // // // iw mrw // // // // hr wbn*

місці на краю (віддаленому), це
батько мій {порадив мені} це,
щоб створити це для нього {як
Горизонт Атона. Подивись},

1 не був він (Ахетатон)
{знайдений} // // // // у
сільськогосподарській (землі)
// // // // Ахетатон для Атона, батька
мого. Подивись, (це) фараон, {да
буде він живий, цілий та
здоровий, знайшов це (місце),
що не було власністю ні бога, ні
богині, не було це власністю ні
правителя},

2 ні правительки, не було (це
місце) власністю людини будь-
якої для будь-якої міссії там. // // // //
Знайшов я це місце занедбаним.
Це Атон, батько мій, // // // //
підказав мені це. «Подивись, // // // //
наповни (Ахетатон)
підношенням їжі, сховища усім»
– сказав мені мій батько (Живий
Ра-Хорахті, що триумфує в
горизонті)| (В імені Його
сонячне світло)|. Належить це
(місце) фараону, щоб стати
Ахетатonom навіки {вічні}».

3 [Подивись] (я дав) клятву,
сказавши: «Зроблю я Ахетатон

*Itn [im.sn m mnt] hr mh̄w m n
3wy.f stwt mrw nty ʕnh̄ t3 nb n p3
prt iw.f hr r rditw hr (Nfr-h̄prw R^ʕ
w^ʕ-n-R^ʕ)|*

4 *////// m ʕnh̄ w3s r nh̄h̄ dt hr ir 3ht-
Itn m (st n) p3y.i it.i [r dr.s iw ir
n.i] //// h̄mt-n(y)-sw.t-wr.t [(Nfr
nfrw Itn Nfirt-Ity)] rpw rn n.f r
nh̄h̄ dt dd in t3 smr.w db.sn ntr nfr
ir it nb (ʕnh̄ R^ʕ Hr 3h̄.twy h̄ʕy m
3ht)| (m rn.f m šw nty m Itn)| m
wḏ n.f ////*

5 *ntk r (n)h̄h̄ m nsw w3h̄ dt hr ist p3
Itn bw nsw n (h3w.k iri mitt m irt
3hw n it.f m) mnw hr mnw n p3 Itn
sšm [n.f hr] mry n.k ir.k m wḏ n.f
ntk h̄k3 iwi m 3h̄wt rh̄ hn̄ (n)h̄h̄ ntf
is rdi m ib.k r st nbt mry.f bw wts.f
n nsw nb n wnt Hm.k bw*

////// будуть кохані, ////// доки
світить Атон [над ними вдень],
наповнюючи (їх) променями
своїми, бачучи любов, яка
живить землю усю. Він дає
(Прекрасному своїми появами
Ра, єдиному для Ра)|

4 ////// у житті та у володарюванні
навіки вічні. І створю я Ахетатон
в (цьому місці) для Атона,
батька мого, [в Його вічності.
Створю я] ////// для царської
дружини величної [(Прекрасні
красоти Атона, Нефертіті)] і в
ім'я Його навіки вічні». Сказали
друзі царя, відповідаючи Богу
Прекрасному: «Створив батько
твій усе (Живий Ра-Хорахті, що
тріумфує в горизонті)| (В імені
Його сонячне світло)|, що описав
ти //////.

5 Ти навіки цар і триватиме це
вічність на прикордонній стелі
для Атона. Немає царя, (котрий
зробив би подібне підношення
батьку своєму), пам'ятник на
пам'ятнику для Атона. Веде Він
любов'ю своєю, робиш ти все
так, як наказує Він. Ти
правитель, що робить добрі

6 *wḏ n.f di(t).f nbwt n.f ky wpi-ḥr
 ///// n.f pr Itn ḥr 3ḥt-Itn [r nb] pr
 wrt n wrt rh.s mnḥ t3-mry twt ti mi
 3ḥt n pt 3ḥt-Itn mḥ ḏf3.w nb ḥr ʕt
 n irt mnw n p3 Itn ʕnh ʕm nb r /////
 ntf <sšm> m ///// ʕnh.w n dt¹ ḥrp
 nb.f*

7 *m 3ḥt-Itn stt.k n.f t3 nb ḥtr.k n.f
 dmi iwy niwt nb ///// Itn /////
 ir(w) m wḏ.f n.f ḏs.f t3wy nbw
 ḥ3stw nb ḥʕw.nb.w(t) ḥr b3k.sn
 iw.sn ḥr psdw p3 ʕnh ir.sn p3 nty
 3nh.w m33 stwt.f sst tw tʕw mr.f*

справи та пізнає межі вічності.
 Він, воістину, один дає любов у
 серце твоє у будь-якому місці.
 Любов'ю своєю Він не
 обдарував царя іншого, а саме
 Твою Величність. Не

6 наказав Він дати усе іншому, і
 дозволяє побачити ///// (створив)
 для Нього, для Атона в
 Ахетатоні, величний дім,
 величніше якого не знає Єгипет,
 що наповнюється, подібно
 горизонту в небі. Горизонт
 Атона наповнюється /////
 підношеннями усіма, щоб
 створити пам'ятник Атону, який
 життя вдихає в усе. ///// Він
 один веде (керує) ///// живих у
 вічність. Панує володар його

7 в Ахетатоні. Надав керувати Ти
 йому самому землею усією,
 дозволив обкласти податками
 міста та острови. Кожне місто
 ///// Атону ///// діє так, як Він
 наказує йому. Усі землі, усі
 гористі країни, острови морські
 збирають данину свою на спини
 своїоо для того, хто життя дає,

¹ В. Мюрнейн також подає ще один варіант даного рядка: *ntf (pw) m (irt) ʕnhw n dt* – (Це) Він, хто в (очах) живих (людей) навічно (Див. *W. Murnane* 1993, P. 59).

8 *iw r nhḥ hr m33 stwt.f iw n.f hr wdy // // // // iw.k m 3ḥt-Itn rnp ti mi Itn m pt rn (n)ḥḥ dt ḥḥ n.f 3tp n Hm.f ḥwy.f r pt n ms.sw (ḥnh Rḥ Hr 3ḥ.twy ḥḥy m 3ḥt)| (m rn.f m šw nty m Itn)| hr sdd ḥnh it.i (ḥnh Rḥ Hr 3ḥ.twy ḥḥy m 3ḥt)| (m rn.f m šw nty m Itn)|*

9 *[p3 Itn] nfr ḥnh š3 ḥnh w3d ḥnh p3 it.i // // // // p3y.i snb.t nhḥ n mh p3y.i sh3w nhḥ p3y.i mtrw n [dt] p3 kd.sw ds.f m ḥwy.f bw rh.sw ḥmw p3 ir šsm // // // //*

10 *wbn ḥtp rḥnb bnn 3b iw.f m pt m t3 iw ir(t) hr ptr n.f bn // // // // iw mh.f t3 m stwt.f sḥnh.f hr nbw nty s3 irt.i m ptr.f m mnt iw.f wbn m p3 Pr-*

для того, при кому живуть вони, коли бачать промені Його. Подихом своїм вдихають з вітром любов Його

8 у вічності, доки видно промені Його, і поки володар виконує Його накази. // // // // Доки ти в Ахетатоні, молодим будеш, подібно Атону в небі, навіки вічні». (Тоді) встав і підняв Його Величність руки свої до неба, до свого творця – Атона і говорить: «Живий батько мій (Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті)| (В імені Його сонячне світло)|,

9 [О, Атон], красивий, живий, що дає життя (і) обдаровує життям, батько мій, // // // // мій захисник у мільйон локтів, мій провідник у [вічність]! Мій свідок вічності, що створив сам себе своїми руками, не знаючий форми (не маючий форми), один, хто керує // // // //

10 (сонцем), що сходить і заходить кожен день без кінця, (коли) є Він у небі, на землі очі бачать Його // // // // наповнює Він землю променями своїми і живить Він

*Itn m 3ht-Itn iw mh.f.sw im.f r
h^cw.f m n3y.f stwt*

11 *3ny mrwt.i di.f st hr.i m ^cnh w3s r
nhh dt ir.i 3ht-Itn n p3 Itn p3 it.i m
t3 st bn ir.i n.f 3ht-Itn m rsw.s m
mh^ty.s m imnty.s m i3bty.s bn.sn
[thm].i p3 wd rsw n 3ht-Itn rsy.w
rh bn.sn thm.i p3 wd3 mh^ty n 3ht-
Itn r (mh^ty)*

12 *n irt n.f 3ht-Itn im rh bn ir.i n.f hr
t3 ri.t imnty n 3ht-Itn hr is.t ir.i
3ht-Itn n p3 Itn p3 it.i hr t3 ri.t
wbnw n 3ht-Itn t3 st ir.f inh.s n.f m
dw ds.f ir.f shri hr ib.s wdn.i n.f
hrs nt.s t3 rh bn dd n.i*

13 *(t3 hmt-n(y)-swt)-wrt mk wn st nfrt*

усіх, хто дивиться на Нього
вдень, коли світить Він в «Домі
Атона» в Ахетатоні, (адже)
наповнює Він його собою,
своїми променями

11 улюбленими, які дають мені
життя і процвітання навіки вічні.
Створю я Ахетатон для Атона,
батька мого, у цьому місці. Не
створю я для нього Ахетатон на
південній, північній, західній або
східній стороні цього місця, не
просунуся я за (кордони)
південної стели Ахетатону і не
пересічу я північну стелу
Ахетатона на (півночі),

12 щоб зробити для Нього
Ахетатон тут. І не створю я для
Нього (місто) в західній стороні
Горизонта Атона (Ахетатона),
створю я Ахетатон для Атона,
батька мого, в стороні східній
Горизонта Атона – місця, яке
створив Він сам, щоб оточували
(це місто) гори. Отримає Він
спокій тут, (і) це я запропонував
Йому це місце. Це воно! І не
сказала мені

13 (це) (Велика царська дружина):
«Дивись! Є місце чудове для

*n 3ḫt-Itn m kt st m tw.i sdm n.s ḫr
bn dd n.i sr nb ḫr.i m srw n ḫsy m
srw n bnr w3t m imy-ḫnt rmt nb
nty m t3 r drf m^ck wn st nfrt n 3ḫt-
Itn [m kt st] m tw.i sdm n.sn iw.sn
(hdi) iw.s n rsw*

14 [*iw.s n imnty*] *iw.s n wbnw bn dd.i
ḫm^c.i 3ḫt-Itn [ḫn].i ir.i 3ḫt-Itn m
t3 kt st nfrt // // // ḫn^c.s dt n wpi-ḫr
// // // m t3 3ḫt-Itn n p3 Itn 3bi n.f
ds.f shri.f ḫrs r nhḫ dt ir.i Pr-Itn n
p3 Itn it.i m 3ḫt-Itn m*

15 [*t3 st ir.i*] *t3 Ḥwt-Itn n p3 Itn p3 it.i
m 3ḫt Itn m t3 st ir.i t3 Šw.t-r^c ḫmt-
[n(y)-swt-wrt (Nfr nfrw Itn Nfrt-
Ty)] n p3 Itn p3 it.i m 3ḫt-Itn m t3
st ir.i Pr-Ḥ^cy n [p3 Itn] p3 it.i m t3*

Ахетатона в іншому місці». Не послухав би я її. І не говорили мені знатні люди усі у моїй присутності, вельможі благосклонні та вельможі ззовні, (і якби) управляючий або людина будь-яка на землі усій сказли б мені: «Дивись! Є місце гарне для Ахетатона [в іншому місці]», не слухав би я їх! Чи є там течія, (чи) буде (це місце) на півдні,

14 [(чи) буде воно на заході], (чи) буде воно на східній стороні, не відмовлюся я від Горизонта Атона квапливо і (не) зроблю я Ахетатон в іншому красивому місці. // // // разом з цим назавжди я відкрию // // // у (цьому місці) Ахетатон для Атона, як бажає Він сам, щоб спокійним Він був там навіки вічні. Створю я «Дім Атона» для Атона, батька мого в Ахетатоні в

15 [цьому місці. Створю я] «Храм Атона» для Атона, батька мого, в Ахетатоні, в цьому місці. Створю я тут «Сонячний Навіс» для Великої царської дружини [(Нефертіті)] для Атона, батька

*n Itn tny ḥ^cb-sdw m 3ḥt-Itn m t3 st
ir.i Pr-*

16 [*H^cy m 3ḥt-Itn*] *n p3 Itn p3 it.i m t3
n Itn tny ḥ^cb-sdw m 3ḥt-Itn m t3 st
ir.i [b3kw nb n t3] (nb) r irt n p3
Itn it.i m 3ḥt-Itn m t3 st ir.i (w3ḥ)
b3ḥ n p3 Itn it.i m 3ḥt-Itn m t3 st
ir.i n.[i]*

17 [*Pry Pr-^c3*] *ḥnh wd3 snb ir.i pry n
t3 ḥmt-n(y)swt-wrt m 3ḥt-Itn m t3
st ir.tw n.i ḥr m p3 dw wbnw (m
3ḥt-Itn) irw krs.i m.f m p3 ḥḥ n
ḥ(3)b-sdw wd n.i p3 Itn p3 (it.i)
ir.tw krs ḥwt-n(y)-swt-wrt (Nfr
nfrw Itn Nfrit-Ity)| im.f m p3 ḥḥ (n
rnp.wt wd n.s p3 Itn)*

мого в Ахетатоні в цьому місці.
Створю я «Дім Триумфування»
[для Атона], батька мого на
«землі Атона, відміченого
ювілеєм» в Ахетатоні, у цьому
місці. Створю я «Дім

16 [Триумфування в Ахетатоні]
для Атона, батька мого, на
«землі Атона, відміченого
ювілеєм» в Ахетатоні, у цьому
місці. Зроблю я [підношення усі
з (усієї) землі], щоб стали вони
належати Атону, батьку моєму, в
Ахетатоні, в цьому місці.
Зроблю я (підношення), (які)
будуть переповнені⁴ для Атона,
батька мого, в Ахетатоні в цьому
місці. Створю я [собі]

17 [«Резиденцію фараона»], хай
буде він живий, цілий та
здоровий, (і) створю я
«Резиденцію Великої царської
дружини в Ахетатоні» в цьому
місці. Створять для мене
гробницю у горах східних (в
Ахетатоні). (Нехай) поховають
мене у ній через мільйони
ювілеєв, що призначив мені

⁴ Букв.: вийдуть за межі.

18 (*Ir.tw krs*) *nsw s3.t Mryt-Itn im.f*
m p3 ḥḥ n rnp.wt m(w)t.i m dmi nb
n ḥdi n rsw n imnty n wbnw [m p3
ḥḥ n rnp.wt] in.tw.i r krs.i m 3ḥt-
Itn m(w)t ḥwt-n(y)-swt-wrt (Nfr
nfrw Itn Nfrt-Ity)| ḥnh ti m dmi nb
n ḥdi n rsw n imnty n wbnw m p3
ḥḥ (n rnp.wt in.tw.s r krs.s m 3ḥt-
Itn)

19 (*m(w)t nsw s3.t*) *Mryt-Itn m dmi*
nb n ḥdi n rsw n imnty n wbnw m
p3 ḥḥ n rnp.wt in.tw.s r krs.s [m
3ḥt-Itn ḥr ir.tw sp3.tw n mr]-wr m
p3 ḏw wbnw n 3ḥt-(Itn) (krs).f im.f
ir.tw ḥhḥ.tw n wr-m3w n3 ntr.it (n
p3 Itn n Itn) m p3 ḏw wbnw n 3ḥt-

Атон, (батько мій), (нехай) буде похована (і) Велика царська дружина (Прекрасні красоти Атона, Нефертіті)| в ній, через мільйони (ювілеєв, що подарує їй Атон).

18 (Нехай поховують) царську дочку Мерітатон у ній через мільйони ювілеєв, (що подарує їй Атон). (Якщо) я помру у місті іншому в пониззі, в південній, західній (або) східній стороні [у мільйони років], хай доставлять мене для поховання в Ахетатон. (Якщо) помре Велика царська дружина (Прекрасні красоти Атона, Нефертіті)|, хай живе вона, у місті іншому в пониззі, в південній, західній (або) східній стороні у мільйони років, (хай доставлять її для поховання в Ахетатон).

19 (Якщо) (помре царська дочка) Мерітатон у місті іншому в пониззі, в південній, західній (або) східній стороні у мільйони років, хай доставлять її для поховання [в Ахетатон. І зроблю я некропіль для бика Мене]віса в горах східних в Ахет(атоні), і

<p><i>Itn</i> //</p> <p>20 (<i>Ir.tw sp3.tw n [hm-ntr] n</i>) [<i>Itn krs.tw im.f hr ʿnh it.i [(ʿnh Rʿ Hr 3h.twy hʿy m 3ht)]</i>] (<i>m rn.f m šw nty m Itn</i>) // // // // // <i>im 3ht-Itn iw bin st r n3 sdm.i m h3t-sp 4 (im 3ht-Itn) iw [bin st] r (n3) sdm.i m h3t-sp 3 im 3ht-Itn iw bin st r n3 sdm.i (m h3t-sp 2 im 3ht-Itn iw) bin (st r n3 sdm.i)</i></p> <p>21 (<i>m h3t-sp 1</i>) {<i>iw bin st</i>} (<i>r</i>) [<i>n3 sdm (Nb-m3ʿt-Rʿ)</i>]² // // // // // [<i>iw bin st r n3 sdm (Mn-hprw-Rʿ)</i>]³ (<i>iw</i>) <i>bin (st r n)3 {sdm nsw nb} hdt ir sdm.i smi m rn sr m r n (hk3w) m r n</i> // // // // // <i>m r n nhsy m r nn rmt nb</i> // // // // // <i>it.(i)</i> // // // // //</p>	<p>(поховаємо) його в ньому. Створимо гробниці жерців бога-батька (Атона, для Атона) в горах східних Ахетатона // // // // //.</p> <p>20 (Створимо гробниці [жерців]) [Атона, і поховують їх там]. Хай живе батько мій, [(Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті)] (В імені Його сонячне світло) // // // // // в Ахетатоні. Не чув я гіршого на четвертому році правління (в Ахетатоні), [не] чув я гіршого на третьому році правління, не чув я гіршого (на другому році правління), не (чув я гіршого)</p> <p>21 (на першому році правління), {це було гірше того}, [що чув цар (Неб-маат-Ра)], // // // // // [це було гірше того, що чув цар (Менхеперу-Ра)], це було гірше того, що чув цар кожен, що носив білу корону коли-небудь. (Якщо) я почую подібне з вуст знатного вельможі, з вуст (правителя округу), з вуст // // // // //, з вуст нубійця або з вуст людини будь-якої // // // // // батька мого» // // // // //</p>
--	---

² (*Nb-m3ʿt-Rʿ*)| – «Володар правди Ра» – тронне ім'я фараона Аменхотепа III.

³ (*Mn-hprw-Rʿ*)| – «Довга поява Ра» – тронне ім'я фараона Тутмоса IV.

22 // // // // *mr srt m s mr irt n mr iw*
 // // // // *m r nb iw ir.i mr // // // // Itn it*
 // // // //

23 // // // // *m tw.i sdm p3 // // // // m ʿ.s // // // //*

24 // // // // *.sn m 3ht-Itn m mitt H3rw*
 // // // //

25 // // // // *K3š nfrty // // // // I(tn) (p3) // // // //*

(X: 29) // // // // *(m rn.f m šw nty m Itn)|*
 // // // // *m mitt m // // //*

30 // // // // *n p3 Itn // // // // (m) Itn m 3ht-*
Itn nhḥ dt // // // //

31 // // // // *ḥby.t m mitt ḥb nbw tr nb*
 // // // //

(M: 31) // // // // *ḥwt-n(y)-sw.t-wrt (Nfrt-*
Ity)| // // // // iw p3 Itn // // // //

32 [*shry.f*] // // // // *im bn iri.i n(sw) m t3*
mnt // // // // (bin) iri.i st n.f. m // // // // ḥr p3
wḏ mḥty n 3ht-Itn ḥr bn iri. {i st} // // // //

33 // // // // *w3ḥ.i n p3 Itn p3 it.i m 3ht-Itn*
 // // // // *ink ir.i wdn.t ds.i // // // //*

22 // // // // (це був) злочин, хоча не мав
 бути // // // // у кожного на вустах
 (говорить, що) скоїв злочин
 (проти) // // // // Атона, батька (мого)
 // // // //

23 // // // // чув я це // // // // в руці її // // // //

24 // // // // вони в Ахетатоні, подібно
 Хору // // // //

25 // // // // Куш красивий // // // // О,
 А(тон) // // // //

(X: 29) // // // // (В імені Його сонячне
 світло)| // // // // подібно до // // // //

30 // // // // для Атона // // // // в Ахетатоні
 навіки вічні // // // //

31 // // // // підношення, подібно
 фестивалю усім кожен сезон
 // // // //

(M: 31) // // // // Велика царська
 дружина (Нефертіті)| // // // // є для
 Атона // // // //

32 [спокій його] // // // // не робив я
 царського у цю // // // // укриття (не)
 зробив я це йому у // // // // перед
 стелою північною Ахетатона (і)
 не робив я цього // // // //

33 // // // // Роблю я підношення для
 Атона, батька мого, в Ахетатоні
 // // // // Я роблю підношення сам
 (власноруч) // // // //

34 Для [Атона], батька мого в

34 *n p3 [Itn] it.i m Pr-Itn m 3ht-Itn
bn wdn.t n.f im // // // iw.i m niwt
nbt m dmi nb // // // 3hty.f // // // n p3
Itn // // // it.i // // // m Pr-Itn m 3ht-
Itn {m} // // // nhh // // //*

35 *// // // m mitt hp Itn m t3 3bt hr itrw
iw // // // 3w.t n t3 // // // hm.t-n(y)-
sw.t-wrt // // //*

36 *// // // Itn m Pr-Itn m 3ht-Itn // // //
iw.i hr // // // ib.i // // //*

37 *// // // irt (.i) st nb nty ib.i ir mšc
imp r // // // hbw // // // p3 Itn it.i m
3ht-Itn // // //*

(X: 37) *drp.sn it.i // // // m hrw iw
// // // Itn it.i // // // m Itn st gm.f n.f
ds.f // // // (nhh) hn^c dt // // //*

38 *// // // iri.i st // // // hdi rsy wbnw
// // // r irt sw3w // // // p3 Itn it.i cⁱ
n.i p3 Itn // // // p3 it.i m Pr-Itn m
3ht-Itn // // //*

«Домі Атона» в Ахетатоні. Не (робляться) підношення йому там // // // (якщо) я є у місті іншому або в поселенні будь-якому // // // Горизонт його // // // для Атона // // // батька мого // // // в «Домі Атона» в Ахетатоні навечно // // //

35 // // // Подібно святу Атона у цей розлив річки // // // підношення ці // // // Велика царська дружина // // //

36 // // // Атон в «Домі Атона» в Ахетатоні // // // є я у // // // серце моє // // //

37 // // // Роблю (я) у місті кожному, яке хочу навідати, Дім Атона // // // фестивалі // // // для Атона, батька мого в Ахетатоні // // //

(X: 37) Робили підношення батьку моєму // // // у день, коли // // // Атон, батько мій // // // місце, яке Він знайшов для себе сам // // // (навіки) вічні // // //

38 // // // створив я місце // // // униз по річці на півдні // // // промені сонця (на сході) // // // сторив я місце для Атона, батька мого // // // гробниця моя, о, Атон,

<p>39 <i>////// m ht nbt m 3ht-Itn r rdi d3.f dci hdi rsy //// Itn it.i //// n p3 Itn p3 it.i m Pr-Itn m 3ht-Itn //// nhh hn^c dt ////</i></p> <p>40 <i>////// (m rn.f m šw nty m Itn) ir p3 (hhw) n h3b-sd wd n.i //// p3 wd rsy n 3ht-Itn //// ir.i h3b-sd hr (idb3) nty //// ir.i h3b-sd m 3ht- Itn ////</i></p> <p>(X: 42) <i>////// šw.t n p3 Itn /// m w3t mhyty //// dhn.t n p3 wd ////</i></p> <p>(X: 43) <i>////// 3 n p3 Itn //// it.i 3b.f n.f ds.f //// Itn r nhh ////</i></p> <p>(X: 44) <i>////// mnw 3 n inr //// 3.t nb m ////</i></p> <p>(X: 45) <i>////// dd r^c nb /// m nwtw.f ir ^cnh //// mi kd.f ////</i></p>	<p>батько мій <i>//////</i> О, батько мій, що в «Домі Атона» в Ахетатоні <i>//////</i></p> <p>39 <i>//////</i> З усім в Ахетатон наказую перейти течію річки на півдні <i>//////</i> Атон, батько мій <i>//////</i> О, Атон, батько мій, що в «Домі Атона» в Ахетатоні <i>//////</i> навіки вічні <i>//////</i></p> <p>40 <i>//////</i> (В імені Його сонячне світло) , що мільйони ювілеїв (хеб-сед) надав мені <i>//////</i> (для) стели південної в Ахетатоні <i>//////</i> зробив я свято хеб-сед на річці, яка <i>//////</i> (але) я святкуватиму хеб-сед в Ахетатоні <i>//////</i></p> <p>(X: 42) <i>//////</i> (створив) прохолоду Атона <i>//////</i> на дорозі <i>//////</i> до стели <i>//////</i></p> <p>(X: 43) <i>//////</i> величний для Атона, <i>//////</i> батька мого, бажав Він для себе самого <i>//////</i> Атон навічно <i>//////</i></p> <p>(X: 44) <i>//////</i> пам'ятники усі з каменю <i>//////</i> дорогоцінний камінь увесь <i>//////</i></p> <p>(X: 45) <i>//////</i> говорить кожен день <i>//////</i> у променях Його створюється життя усе <i>//////</i></p>
---	---

<p>(X: 47) <i>////// niwt mitt n (hni) //// ntr nb ntrt nbt r 3ht-Itn m wd n ntr nb ntrt nbt ////</i></p> <p>(X: 48) <i>////// (Nfr nfrw Itn Nfrt-Ity) m ////// Itn ////</i></p> <p>(X: 49) <i>wd //// n 3ht-Itn n p3 dw imnty r p3 dw ib.ty //// itrw n hni //// n //// dw //// 3ht-Itn m p3 mw m ////</i></p> <p>(X: 50) <i>p3 Itn p3y.sn nb p3 nb n 3ht- Itn ////</i></p> <p>(X: 51) <i>////// r imn.t r wbnw rdw r mw m p3 itr n //// dpt nty ////</i></p> <p>(X: 52) <i><b3kw> m <št3> m ht nty m t3 r //// n it.i //// Pr-Itn n 3ht-Itn nhh hn^c dt ////</i></p> <p>(X: 53) <i>m 3ht-Itn (n) ht p3 ʕ3 n pr n 3ht-Itn hr iw p3y.f gsti m t3 ////</i></p> <p>(X: 54) <i>(nšp) hr ir.sn shr hr ht.sn n</i></p>	<p>(X: 47) <i>//////</i> (у) місті наче (відпочиває) <i>//////</i> бог любий та богиня будь-яка в Ахетатоні за (наказом) будь-якого бога чи богині <i>//////</i></p> <p>(X: 48) <i>//////</i> (Прекрасні красоти Атона, Нефертіті) в <i>///</i> Атон<i>////</i></p> <p>(X: 49) Стела <i>//////</i> Ахетатона в горах західних і (східних) горах <i>//////</i> (включає в себе територію), річку для плавання <i>//////</i> Ахетатон (біля) води <i>//////</i></p> <p>(X: 50) О, Атон, їхній господар, володар Ахетатону <i>//////</i></p> <p>(X: 51) <i>//////</i> на захід, на схід до гір, до води і до річки на <i>//////</i> човнах, які <i>//////</i></p> <p>(X: 52) <Слуги> гаїв <в гайях>, володіннях, які на землі всій належать батьку моєму <i>//////</i> «Дім Атона» в Ахетатоні навіки вічні <i>//////</i></p> <p>(X: 53) В Ахетатоні у розпорядженні «Великого слуги в домі Ахетатона» ⁵ <i>//////</i> І його палетка (писця?) у <i>//////</i></p> <p>(X: 54) (Дихати), (і) примушує падати на їх животи свої перед</p>
--	--

⁵ Титул.

<p><i>pr-^{c3} ^cnh wd3 snb p3y.s(n) nb n3 (hwt-n(y)-sw.t-wrt) //</i></p> <p>(X: 55) // <i>m 3ht-Itn</i> //</p> <p>77 // <i>r nhh hn^c dt // it.i</i> //</p> <p>78 // <i>mš mi kd.f // hrp m tpy // hr nh</i> //</p> <p>79 // <i>m 3ht-Itn n hr nb hr // hr.f m ^cnh w3s (Nfr-hprw R^c w^c-n-R^c) wn in t3 r hr n // <nhm> m r^c nfr</i></p> <p>80 // <i>p3 Itn rdi.tw mni im 3ht-Itn r nhh dt</i></p>	<p>фараоном, да буде він живий, цілий та здоровий, їхнім володарем і перед (Великою царською дружиною) //</p> <p>(X: 55) // В Ахетатоні //</p> <p>77 // навіки вічні // батько мій //</p> <p>78 // армії, подібно його образу //</p> <p>79 // в Ахетатоні для кожного (і) на // (промені) над ним (царем), що дарують життя та владу (Прекрасному своїми формами Ра, єдиному для Ра) і земля уся в радості, // (адже) прибуває вона у (святі).</p> <p>80 // для Атона, що наказав улаштуватися в Ахетатоні навіки вічні.</p>
---	---

Транслітерація та переклад

За основу перекладу був взятий текст гробниці писця *Iru*, адже ця версія дійшла до нас майже у повному обсязі і складається з 10 строк. В кінці використаний додаток тексту з гробниці *Twtw*.

<p>1. <i>dw3 (ʕnh Rʕ Hr 3h.twy hʕy m3h.t) (m rn n.f m šw nty m Itn) di ʕnh dt (n)hh in nswt ʕnh m m3ʕt nb t3.wy (Nfr hpr.w wʕ n Rʕ) s3 Rʕ ʕnh m m3ʕt nb hʕwy (3hn Itn) ʕ3 m ʕʕ.f di ʕnh dt (n)hh</i></p> <p>2. <i>hʕʕ.k nfr p3 Itn ʕnh nb (n)hh iw.k thn.t ʕn ti wsr.t mrw.t.k wr.t ʕ3 ti stwt.k tw.k 3wy.sw n hr nbw inm.k wbh</i></p>	<p>1. Звеличання Живому Ра-Хорахті, що тріумфує у горизонті⁶, В імені його світло сонця⁷, якому дано життя на віки вічні, царем, що живе в правді, володарем двох земель, Прекрасним своїми формами Ра, сином Ра, що живе в правді, володарем обох корон Ехнатонем, величного у своїх строках життя, якому дано життя на віки вічні.</p> <p>2. Поява твоя прекрасна, о, Атон, живий володар вічності⁸. Ти є блиском, красивим (і) могутнім⁹.</p>
---	--

⁶ Ранній титул бога Атона.

⁷ Ієрогліф *šw* тут дається як «світло», а *Itn* як «сонячний диск», «сонце». Існує інша версія перекладу цієї частини титулу «в імені його Шу, який є Атон». Ієрогліф *šw* з додаванням детермінативу бога дійсно має значення бога вітру Шу, однак у титулі Атона ніколи не зустрічається цей ієрогліф з даним детермінативом, хоча в перші роки правління Ехнатона, до якого і відноситься цей сонячний титул, ще використовувалися детермінативи богів, лише на 12-тому році правління вони зникають, але тоді змінюється і титулатура сонця і царя, де не знаходиться місця навіть для *Rʕ Hr 3h.twy*.

⁸ У тексті з гробниці *Twtw* ця фраза написана так: *hʕʕ.w.k [///] it p3 Itn w3d ʕnh* «Поява твоя [прекрасна], батько, о Атон, свіжий життям».

⁹ У текстах гробниць *3nu* та *Mry-Rʕ wbh* «білий».

<p>3. <i>ḥr sḥnḥ ḥḥtyw ḥrk n.k t3.wy m mrw.t.k p3 nṯr ḳd.sw ḏs.f ir t3 nb ḳm3 nty ḥr.f m rmt mnmn. t ḥw.wt nb šnw nb rd ḥr s3tw</i></p> <p>4. <i>ḥnḥ.sn wbn.k n.sn ntk mwt it n iri.k irw.sn wbn.k ptr.sn im.k ḥḏ n stwt.k t3 rḏr.fib nb ḥḥy n m33.k Ṭw.k ḥḥi.ṭ m nb.sn ḥtp.k</i></p> <p>5. <i>m 3ḥt imntt nt pt sḏr.sn mi šhrw nty m(w).t iw tpw.sw ḥbs fndw ḏb3 r ḥpr wbn.k wnw.t m 3ḥt i3bty nt pt ḥwy.sn m i3w n k3.k</i></p>	<p>Любов твоя велична, величні промені твої¹⁰. Простягаються вони до облич усіх. Твоя шкіра сяє,</p> <p>3. обличчя (твоє) дає життя серцям. Наповнюєш ти дві землі любов'ю своєю. О, Бог¹¹, що створив сам себе. Творець землі всієї, творець, що являє себе в людях, стадах, тваринах усіх, в деревах усіх, що ростуть на землі.</p> <p>4. Живуть вони, коли світиш ти їм. Ти мати (і) батько для створінь твоїх¹². Очі їхні, коли світиш ти, дивляться вони на тебе. Освячується променями твоїми земля уся. Серце кожного радіє, коли бачить тебе. Ти сяєш як володар їхній. Заходиш ти</p> <p>5. у західному горизонті неба. Лежать вони, подібно мертвим. Голови їхні одягом покриті, носи (їхні) блоковані (і) буде так, (доки не) засяєш ти у горизонті східних небес. Руки їхні у поклонінні Ка твоєму.</p>
---	--

¹⁰ У текстах гробниць *3ny* та *Mry-Rḥ Iri ir.ty n ḳm3.k nb* «Створюєш очі створінням своїм усім».

¹¹ У тексті гробниць *Mry-Rḥ p3 ḥk3 nfr* «О, хороший володар»

¹² Текст Малого Гімну у гробниці *Mḥw* закінчується.

<p>6. <i>s^ḥnh.n.k ḥ3tyw m nfrw.k ḥnh.tw rdi n.k stwt.k t3 nb m ḥb ḥsyw šm^c nh m ršwtw m wsh.t n ḥw.t bnbn ḥt-ntr nb m 3ḥt Itn st m3^ct</i></p> <p>7. <i>shri n.k im s ḥw df3.w ḥtpw m ḥnw s3.k w^cb ḥr irt ḥswtw.k p3 Itn ḥnh m ḥ^ci.f iri.k nb ḥr ib n ḥr.k s3.k</i></p> <p>8. <i>šps ḥ^cw ib.f m ršwt p3 Itn ḥnh (i)w m pt r^cnb msi.f s3.f šps w^c n R^c mi kd.f nn irt 3b s3 R^c wts nfrw.f (Nfr ḥpr.w R^c w^c n R^c) Ink s3.k</i></p>	<p>6. Наповнюєш ти серця красою своєю та життям своїм. Даєш ти промені свої (і) земля вся у святі¹³. Уславлюють, музикують (та) дякують у радості у дворі храму Бенбен (і) храми всі в Ахетатоні¹⁴ є місцем правди</p> <p>7. для твого задоволення. Там підношенням їжі наповнюється внутрішній двір. Син твій чистий¹⁵ для виконання уславлення, о Атон, що живе в появі своїй. Кожен, кого ти створив, тягнеться до тебе, твій син</p> <p>8. знатний торжествує¹⁶, серце його в радості, о Атон, що живе вдень¹⁷ у небі кожного дня¹⁸. Створив він сина свого¹⁹ знатного, Єдиного для Ра, подібно образу своєму (і) не зникне це²⁰. Син Ра розголошує красоти його (добрі справи його).</p>
--	---

¹³ У тексті з гробниці *Twtw* додано *sdf shd.k.sw* «забезпечуєш та осяюєш ти його».

¹⁴ У тексті з гробниці *Twtw* згадується один храм *ḥw.t-ntr.k* «храм твій».

¹⁵ Мається на увазі «ритуально чистий».

¹⁶ Слово *ḥ^cw* «торжествує» не збереглося, тому додано завдяки порівнянню з текстом гробниці *3ny*.

¹⁷ Слово *hrw* «день» було частково втрачено, додано з тексту гробниці *3ny*.

¹⁸ У тексті з гробниці *Twtw P3 Itn ms.w m pt r^c nb* «О Атон, що народжується в небі кожен день».

¹⁹ У тексті з гробниці *Twtw s3.f pri m ḥ.t.f* «Син його походить з його тіла».

²⁰ У тексті з гробниці *Mry-R^c* додано *rn (n)ḥḥ* «навічно» і Гімн закінчується.

9. *3h n.k wts rn.k phty.k wsr.k
mnnw m ib.i ntk Itn ʕnh (n)hh
ti.t.k iw iri.n.k pt sw3.t r wbn n
im.s r m33 iri.k nb iw.k wʕ ti iw*

10. *hh n ʕnh im.k r s ʕnh.sn t3w n
ʕnh r fndw m33 stwt.k wnn hr rt
nb ʕnht srd hr itn srd n wbn n.k
thi.sn n hr.k iʕw.t nb hr th bnw
[hr rd.wy.sn 3pdw wn m sš p3 m
ršwt dnhw.sn wn ink 3pdw m i3w
n p3 Itn ʕnh p3 r iri].*

(Прекрасний своєю появою Ра,
єдиний для Ра) (говорить): Я син
твій,

9. величний ти, уславляю ім'я твоє.

Сила твоя і могутність твоя
укріпилися в серці моему. Ти (є)
Сонячний диск живий, вічність
(є) твоєю формою. Створив ти
небо (і) йдеш ти світити у ньому,
щоб бачити все, що ти створив.
Є ти один, (але)

10. є мільйон життів в тобі, щоб
давати їм життя. Даєш дихання
життя до носів, щоб бачили
промені твої. Існують квіти усі
живі, зростають під Атоном,
примушують рости промені твої,
п'ють вони з обличчя твого²¹.
Звірі усі ...²² [на ногах своїх,
птахи будуть з гнізд вилітати,
радіючи, крила їхні будуть
збиратися разом і злітати у
радості, прославляючи Атона,
живого творця]²³.

²¹ Текст з гробниці *3lu* на цій фразі закінчується. Н. де Г. Девіс наголошує, що текст мав би продовжуватися, однак він знищений.

²² Текст гробниці *Iru* закінчується.

²³ Додано з тексту гробниці *Twtw*.

Текст 3

Великий Гімн Атону

з гробниці Ейє (АТ 25)

(копія тексту з монографії Davies N. de G. The Rock Tombs of El Amarna, Part VI: Tombs of Parennefer, Tutu and Ay 1908, Pl. XXV)

ДОДАТОК В
Талатати

Рис. В.1.

Талатат із зображенням Ехнатона та цариці Тії (Лухор J. 150)

Рис. В.2.

Фрагмент талатату

(Rosicrucian Egyptian Museum, California. RC 2163)

Рис. В.3.

Фрагмент талатату (Cairo J.E. 65041)

Рис. В.4.

Талатат із зображенням святкування *хєб-седу* (E.GA.2300.1943)

Рис. В.5.

Талатат із зображенням Нефертіті з донькою (Brooklin 60.197.8)

Рис. В.6.

Талатат із зображенням двох придворних біля Нефертіті
(ММА 1985.328.7)

Рис. В.7.

Талатат із зображенням Ехнатона з жертвовною качкою
(ММА1985.328.2)

Рис. В.8.

Талатат із картушами імен Атона, Ехнатона та Кії
(ММА 1991.237.70)

Рис. В.9.
Ехнатон в образі сфінкса (Boston 64.1944)

Рис. В.10.
Ехнатон в образі сфінкса (Louvre E. 15589)

Рис. В.11.
Талатат із зображенням Ехнатона
(Rosicrucian Egyptian Museum, California. RC 2070)

Рис. В.12.
Талатат із зображенням Ра-Хорахті (Berlin ÄM 2072)

Рис. В.13.
Фрагмент зображення Ехнатона (Berlin ÄM 7967)

Рис. В.14.

Стіна з талататів з храму *Gm(t)-p3-Itn* (Luxor J.223)

Рис. В.15.

Фрагменти талататів із зображенням Нефертіті (Luxor J.158) та Ехнатона (Luxor J. 157)

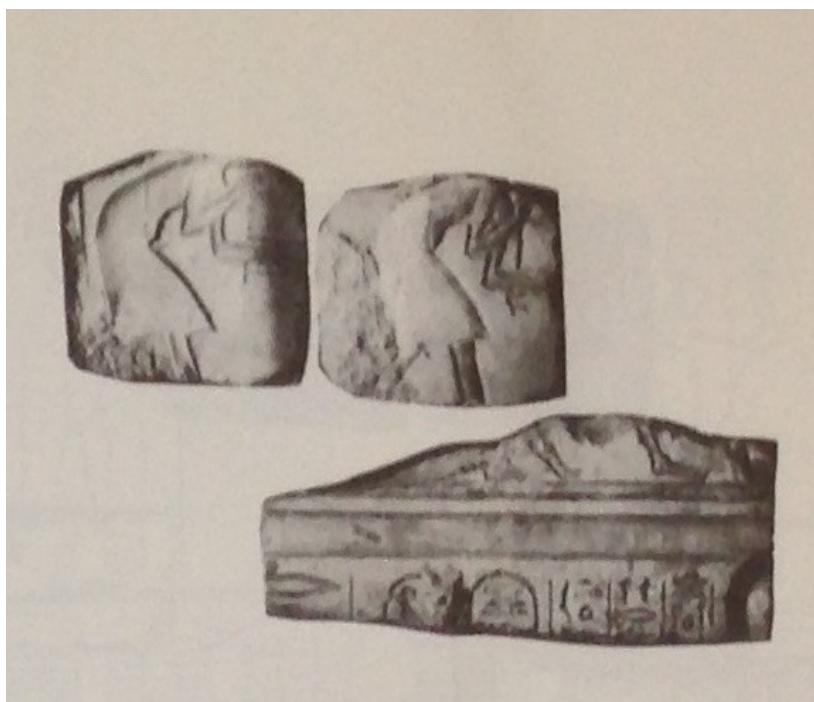

Рис. В.16.

Фрагмент талатату TS 5626

(Redford D. The Akhenaten Temple Project, Volume II 1988, Pl. 15)

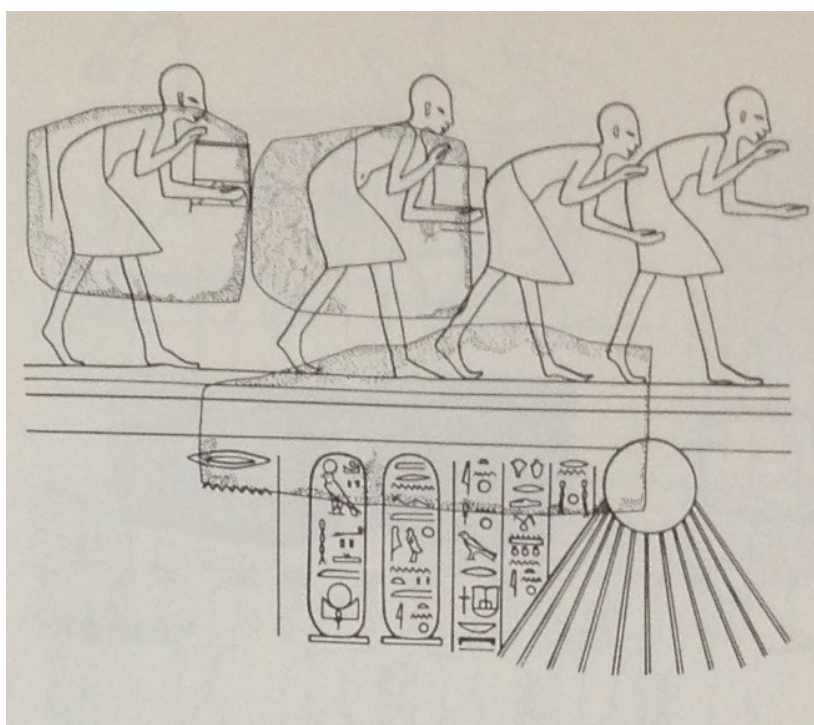

Рис. В.17.

Реконструкція талатату TS 5626

(Redford D. The Akhenaten Temple Project, Volume II 1988, Pl. 15)

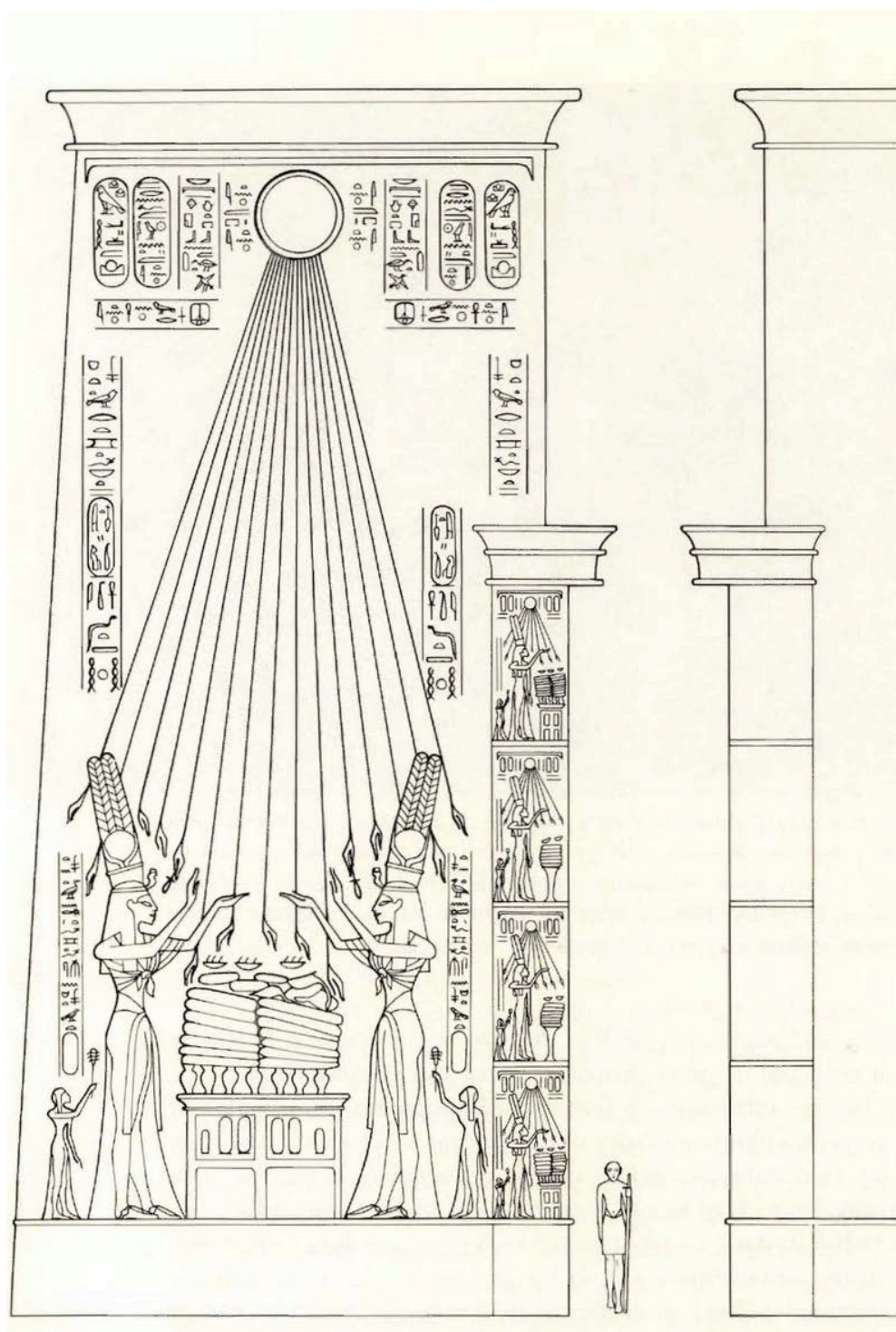

Рис. В.18.
 Реконструкція воріт храму *Hwt-bnbn*
 (Redford D. Akhenaten. The Heretic King 1987, P. 76)

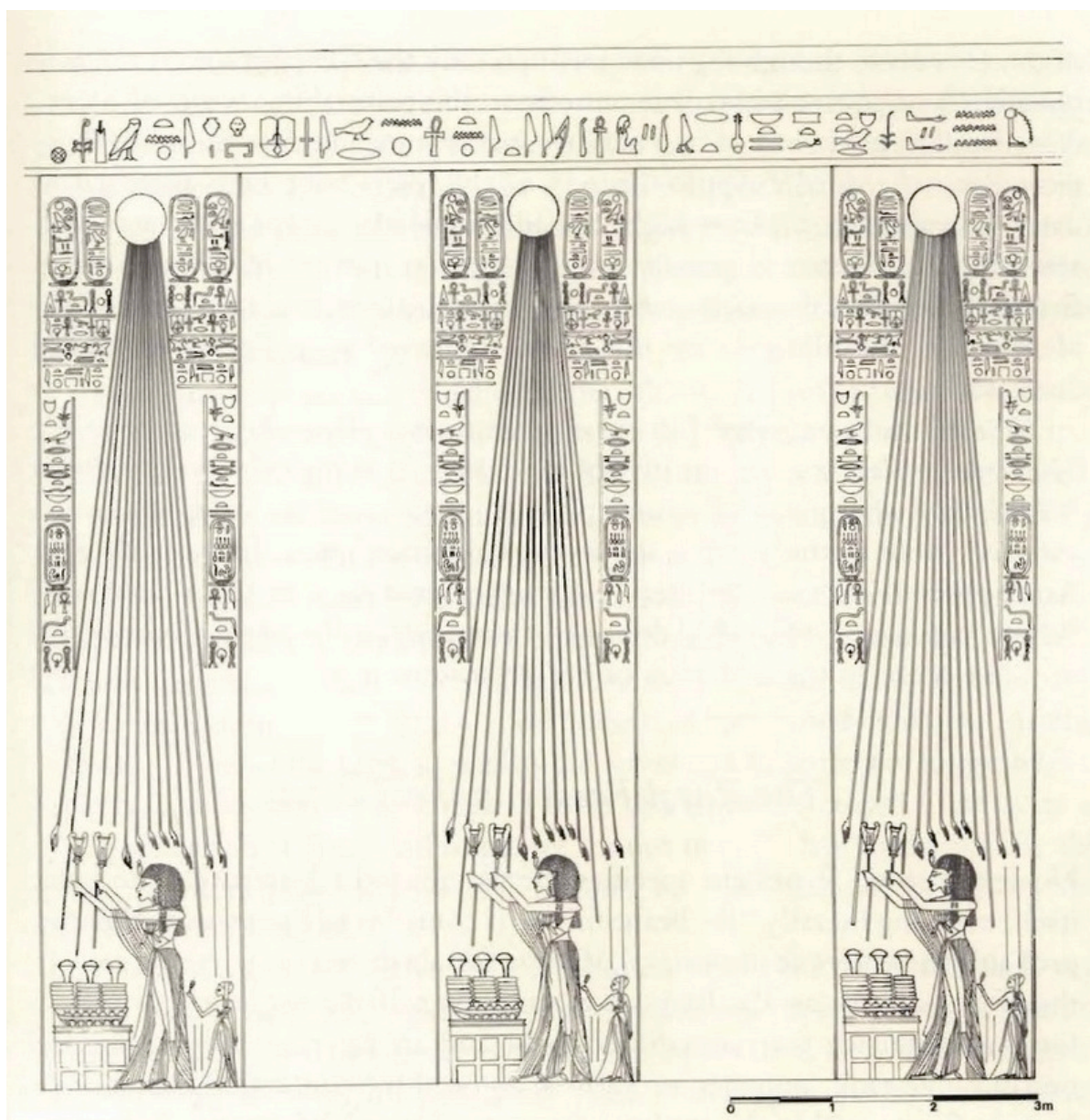

Рис. В.19.
 Реконструкція пілонів Нефертіті храму *Hwt-bnbn*
 (Redford D. Akhenaten. The Heretic King 1987, P. 77)

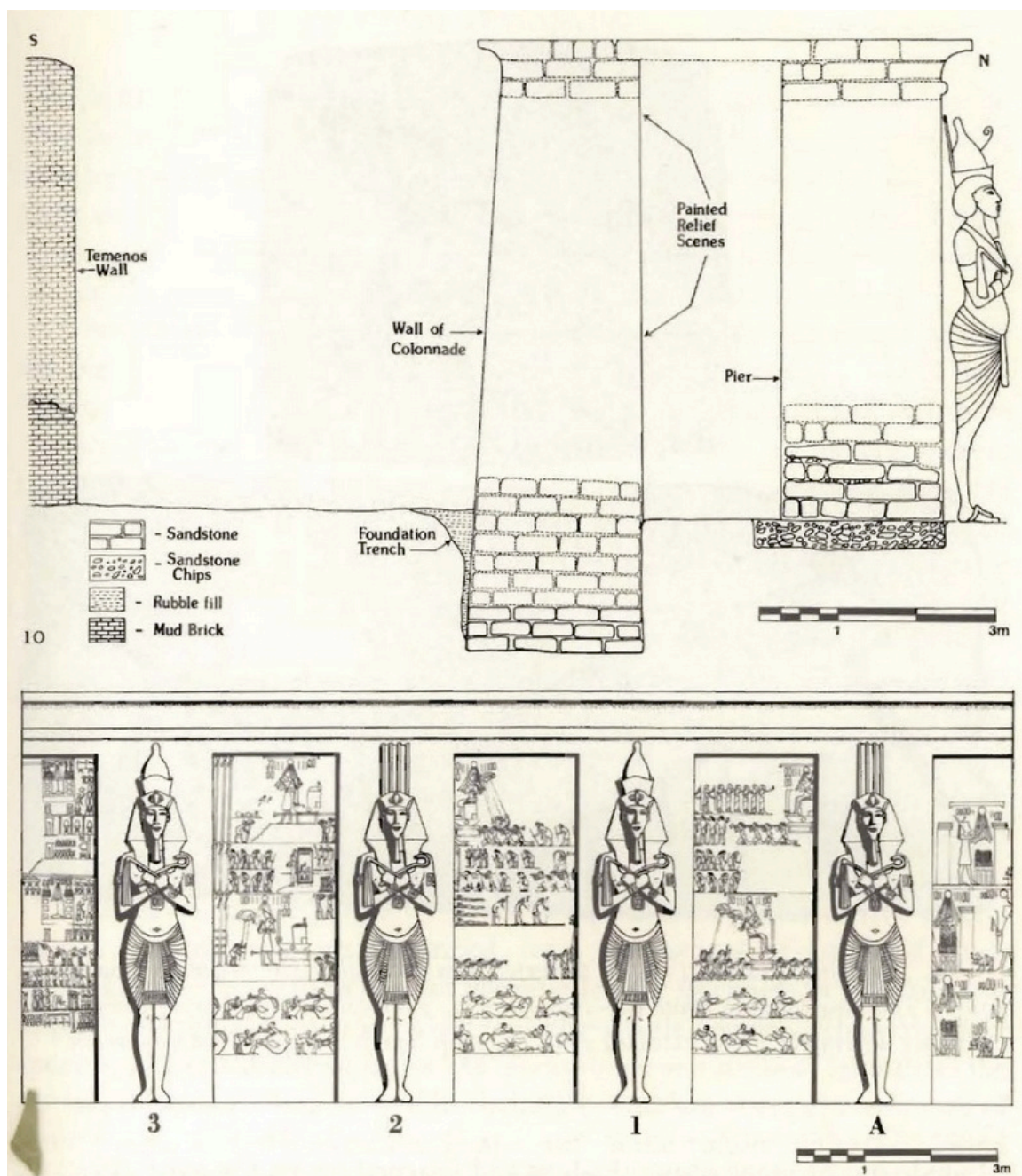

Рис. В.20.

Реконструкція внутрішнього двору храму *Gm(t)-p3-Itn* зі сценами талататів та колосами (Redford D. Akhenaten. *The Heretic King* 1987, P. 103)

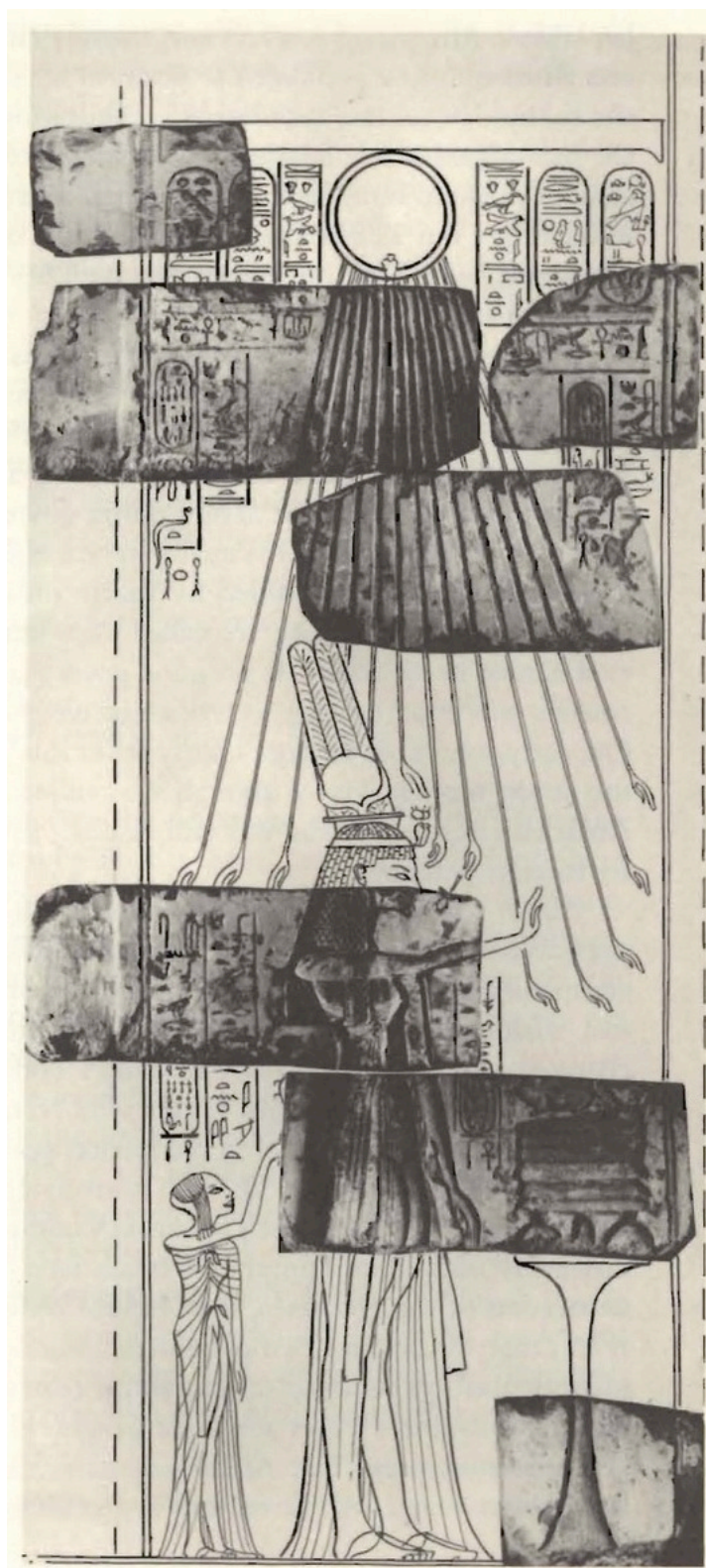

Рис. В.21.

Реконструкція пілонів Нефертіті храму *Hwt-bnbn*
 (Redford D. Akhenaten. The Heretic King 1987, P. 80)

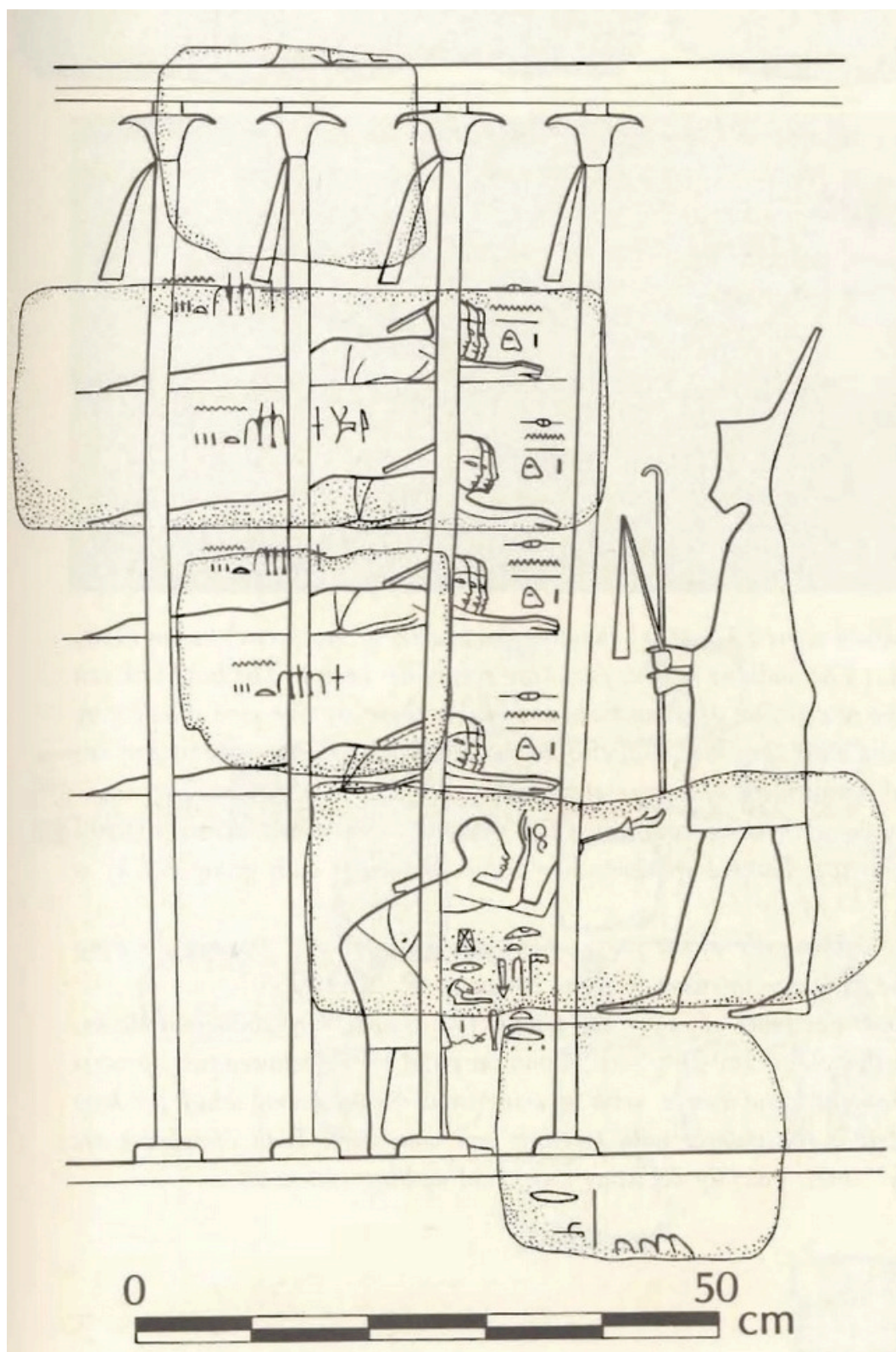

Рис. В.22.

Реконструкція сцени талататів з храму *Gm(t)-p3-Itn*
(Redford D. Akhenaten. The Heretic King 1987, P. 119)

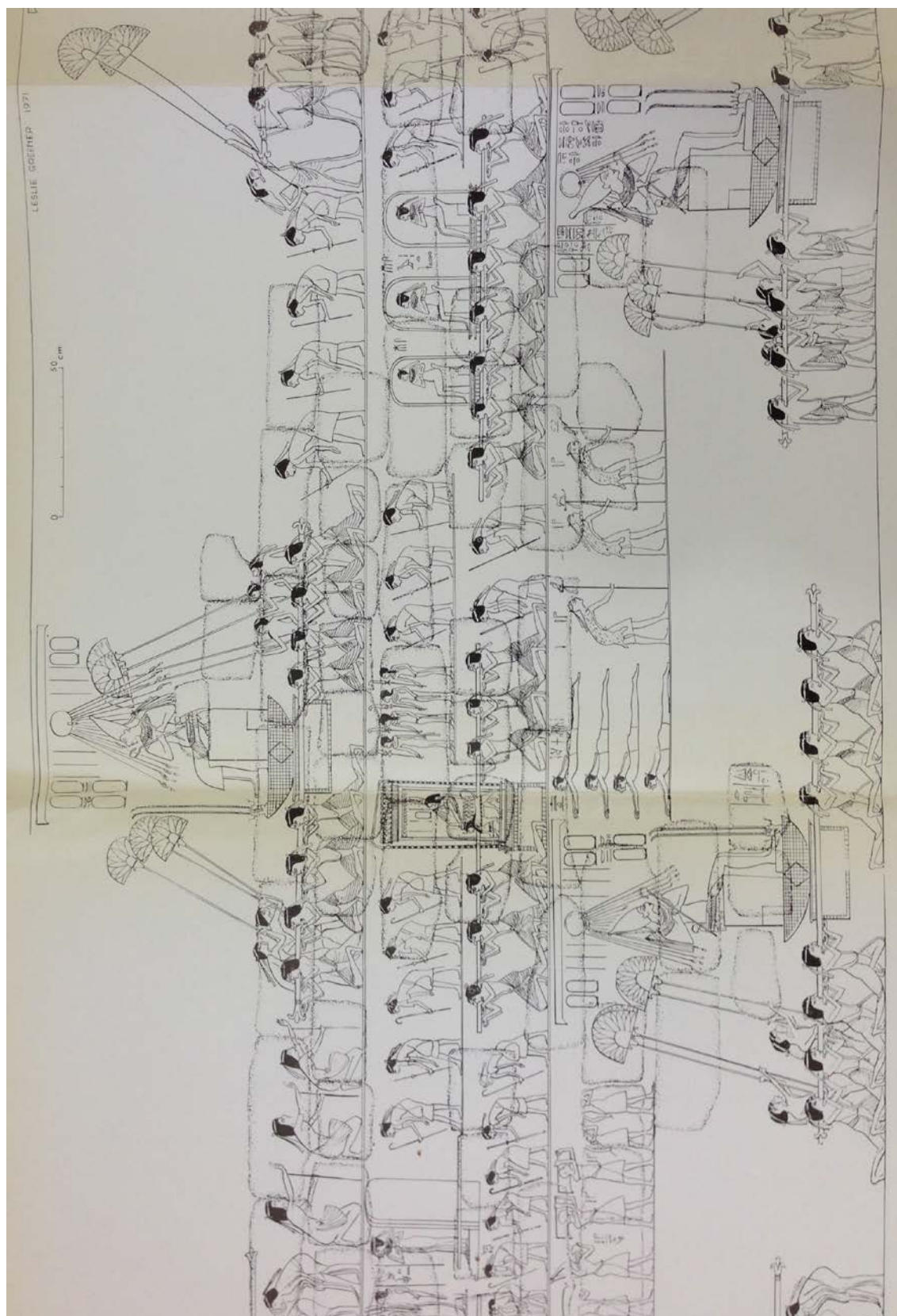

Рис. В.23.

Реконструкція сцени талататів з храму *Gm(t)-p3-Itn* із святкування *heb-sedu*

(Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak 1992, Pl. I)

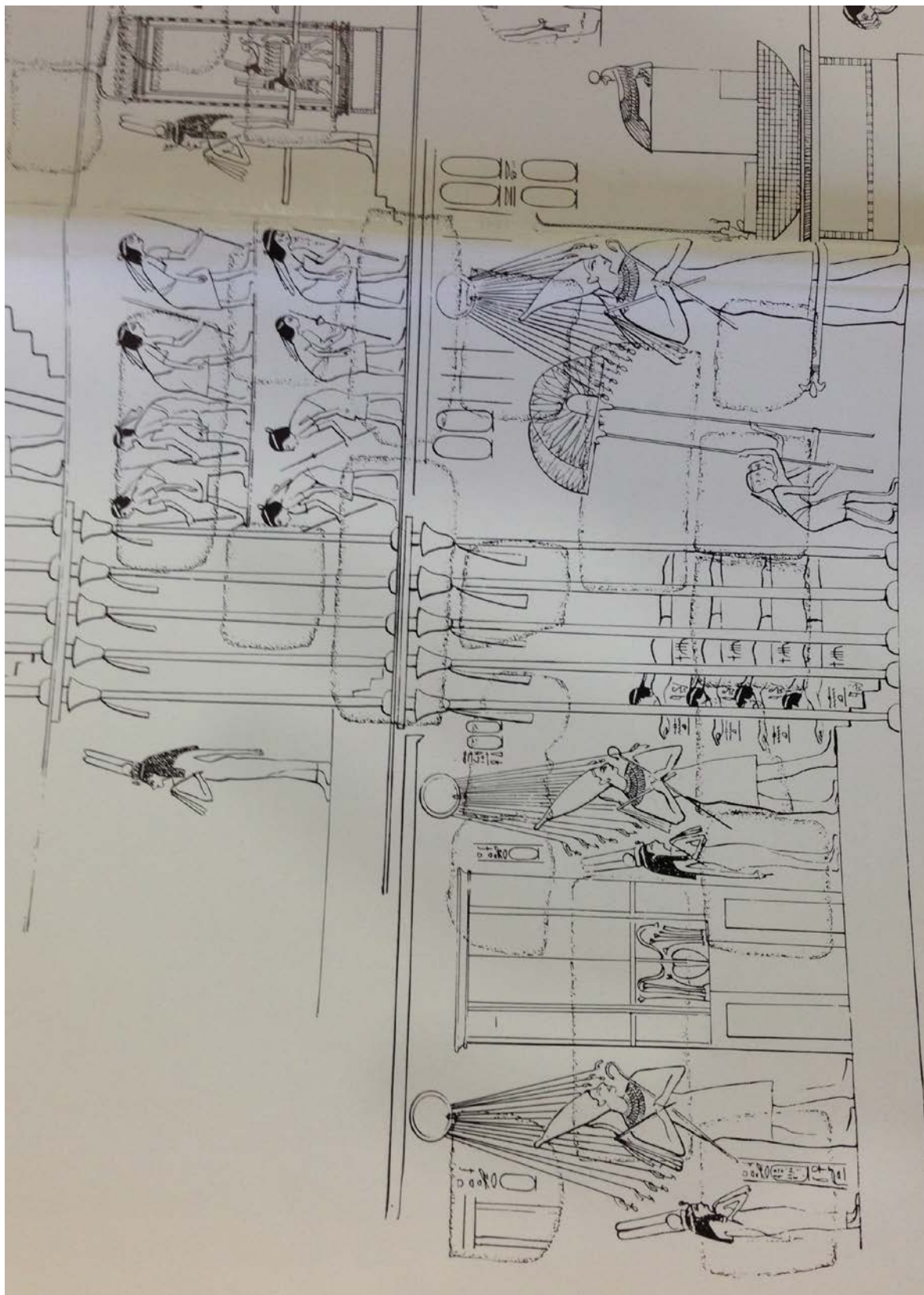

Рис. В.24.

Фрагмент сцени із святкування *хєб-седу*
 (Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak 1992, Pl. I)

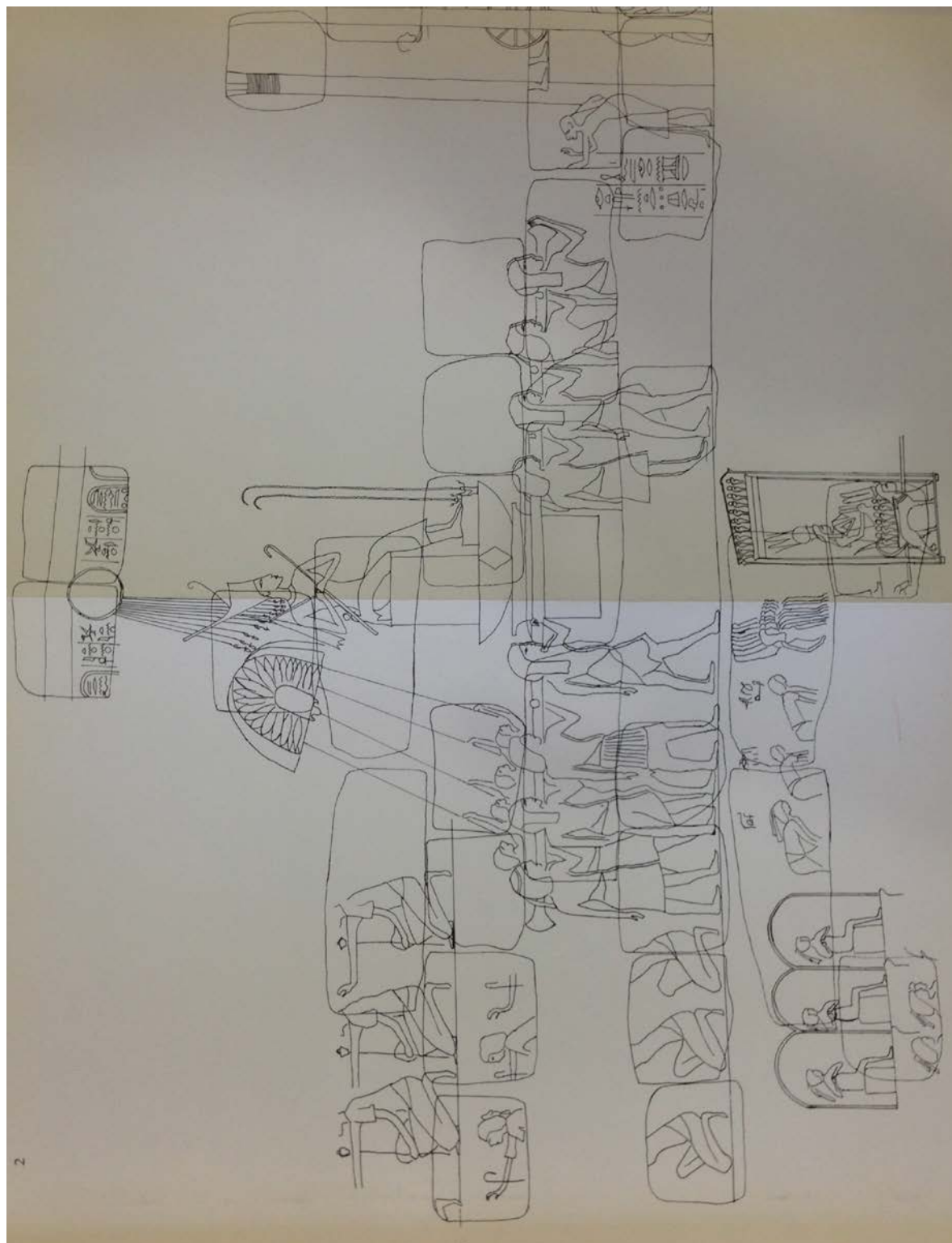

Рис. В.25.
 Фрагмент сцени із святкуванням *хєб-седу*
 (Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak 1992, Pl. I)

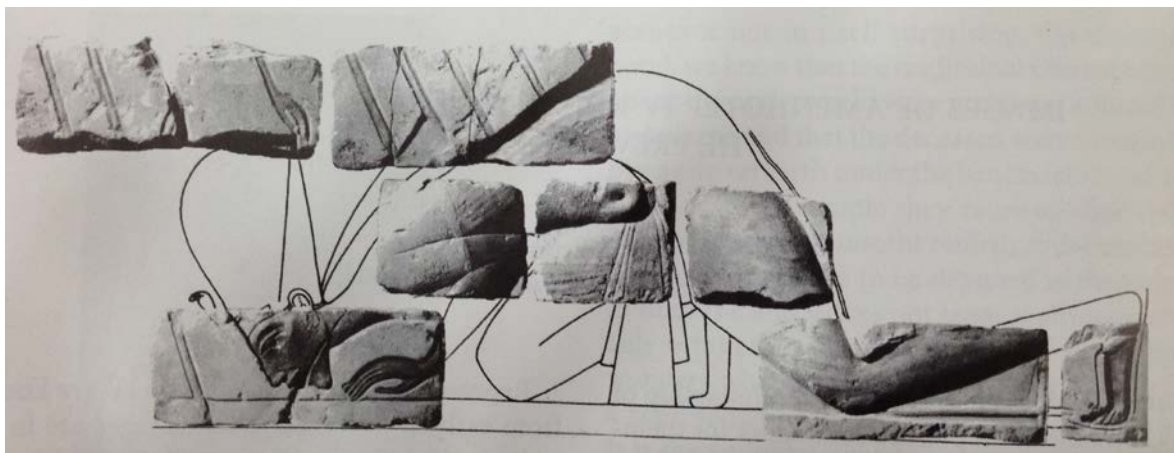

Рис. В.26.

Реконструкція сцени талататів групи А 0081 із зображенням фараона Ехнатона, що цілує землю під променями Атона
(Ertman E. Images of Amenhotep IV and Nefertiti in the Style of the Previous Reign 2009, P. 90)

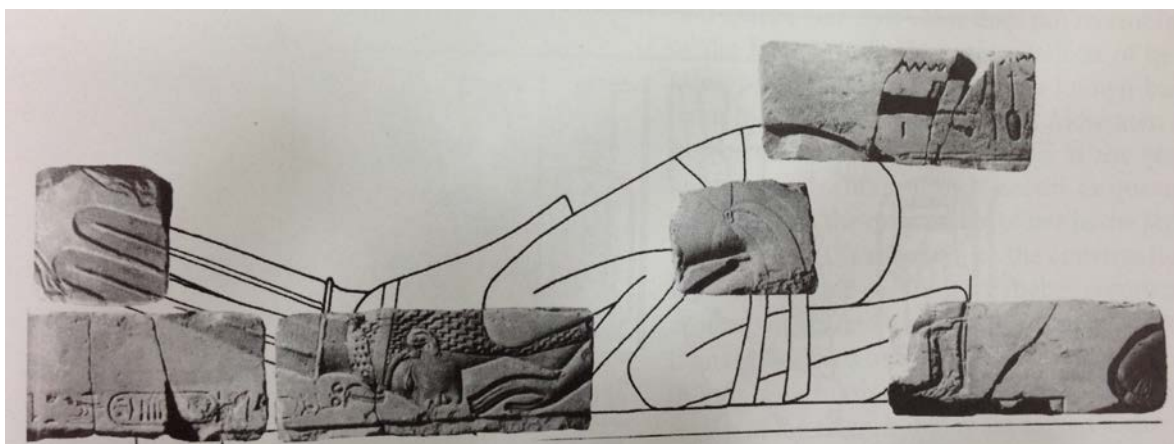
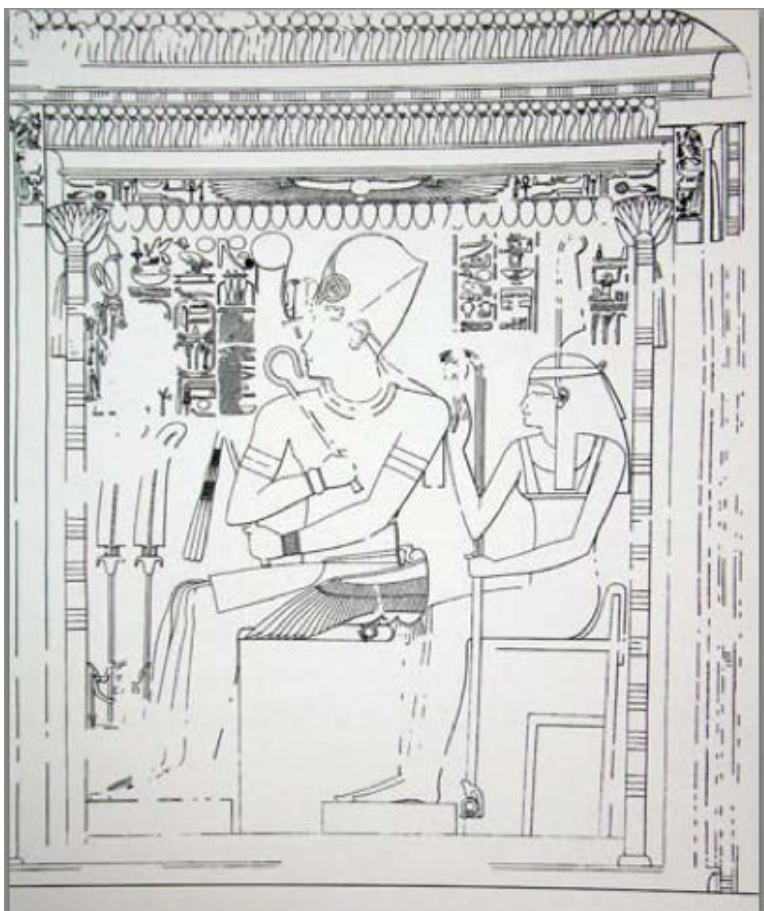

Рис. В.27.

Реконструкція сцени талататів групи А 0081 із зображенням цариці Нефертіті, що цілує землю у поклонінні Атону
(Ertman E. Images of Amenhotep IV and Nefertiti in the Style of the Previous Reign 2009, P. 91)

ДОДАТОК Г

Рельєфи

Рис. Г.1.

Рельєф з гробниці *R^cms* (ТТ 55), де фараон Аменхотеп IV зображений у традиційній манері

(Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet 2005, P. 98)

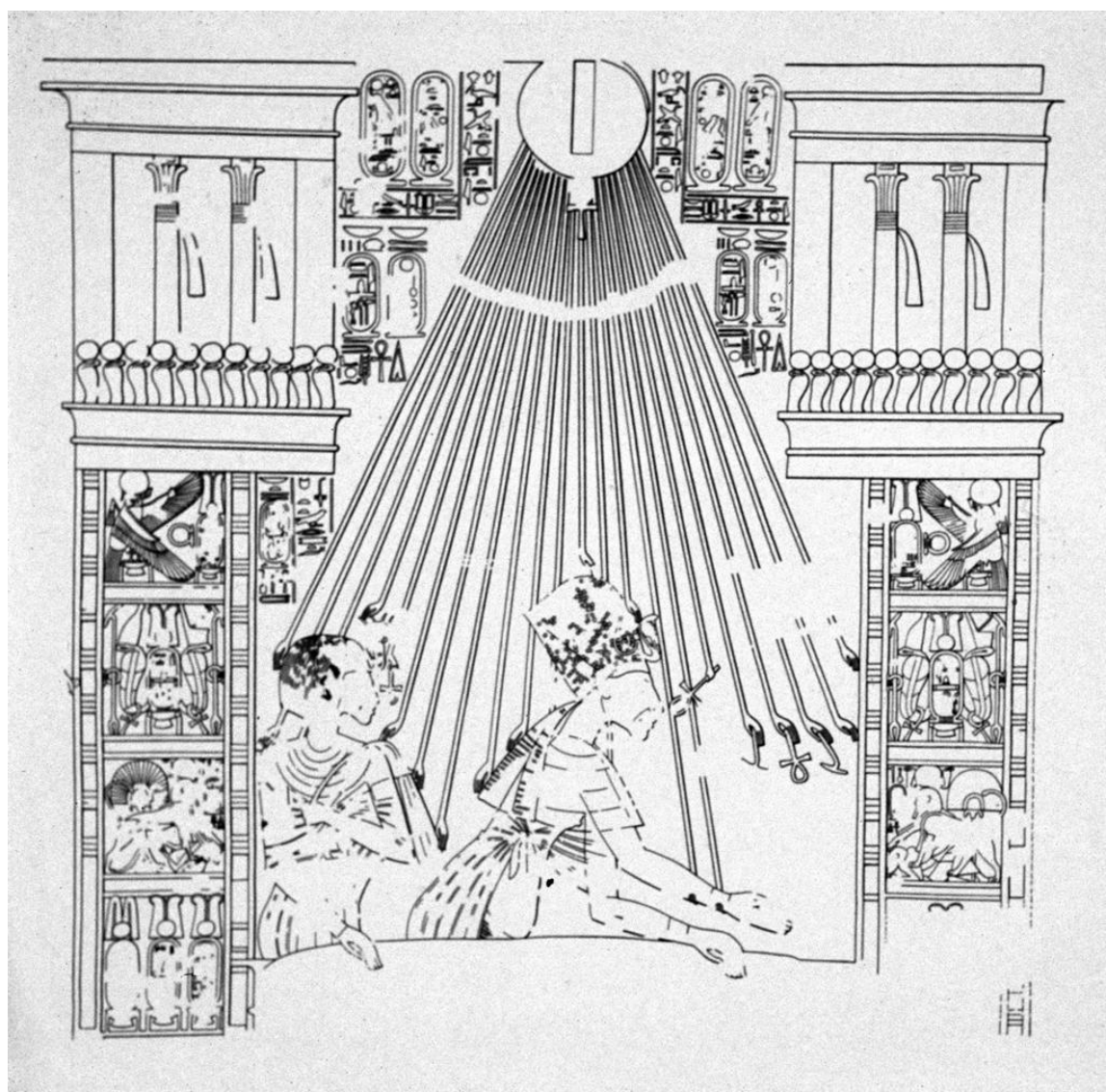

Рис. Г.2.

Рельєф з гробниці *R^cms* (ТТ 55), на якому фараон Аменхотеп IV з Нефертіті зображені вже у новому Амарнському стилі (Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet 2005, P. 99)

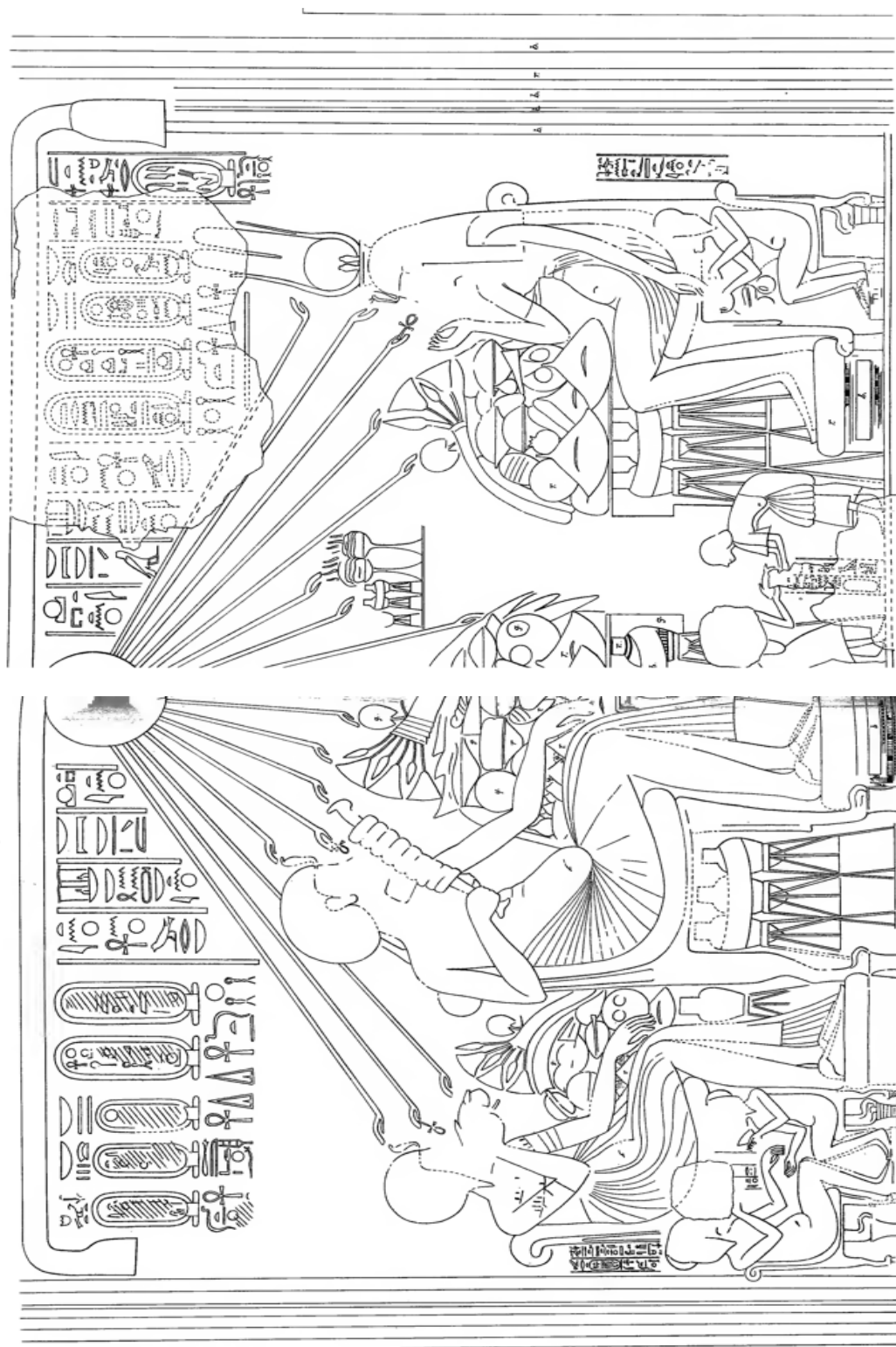

Рис. Г.3.

Ехнатон, Нефертіті та цариця Тія куштують м'со,
 рельєф гробниці *Нхуз* (АТ 1)
 (Davies N. de G. *The Rock Tombs of El-Amarna, Part III: The tombs of
 Huya and Ahmes* 1905, Pl. IV)

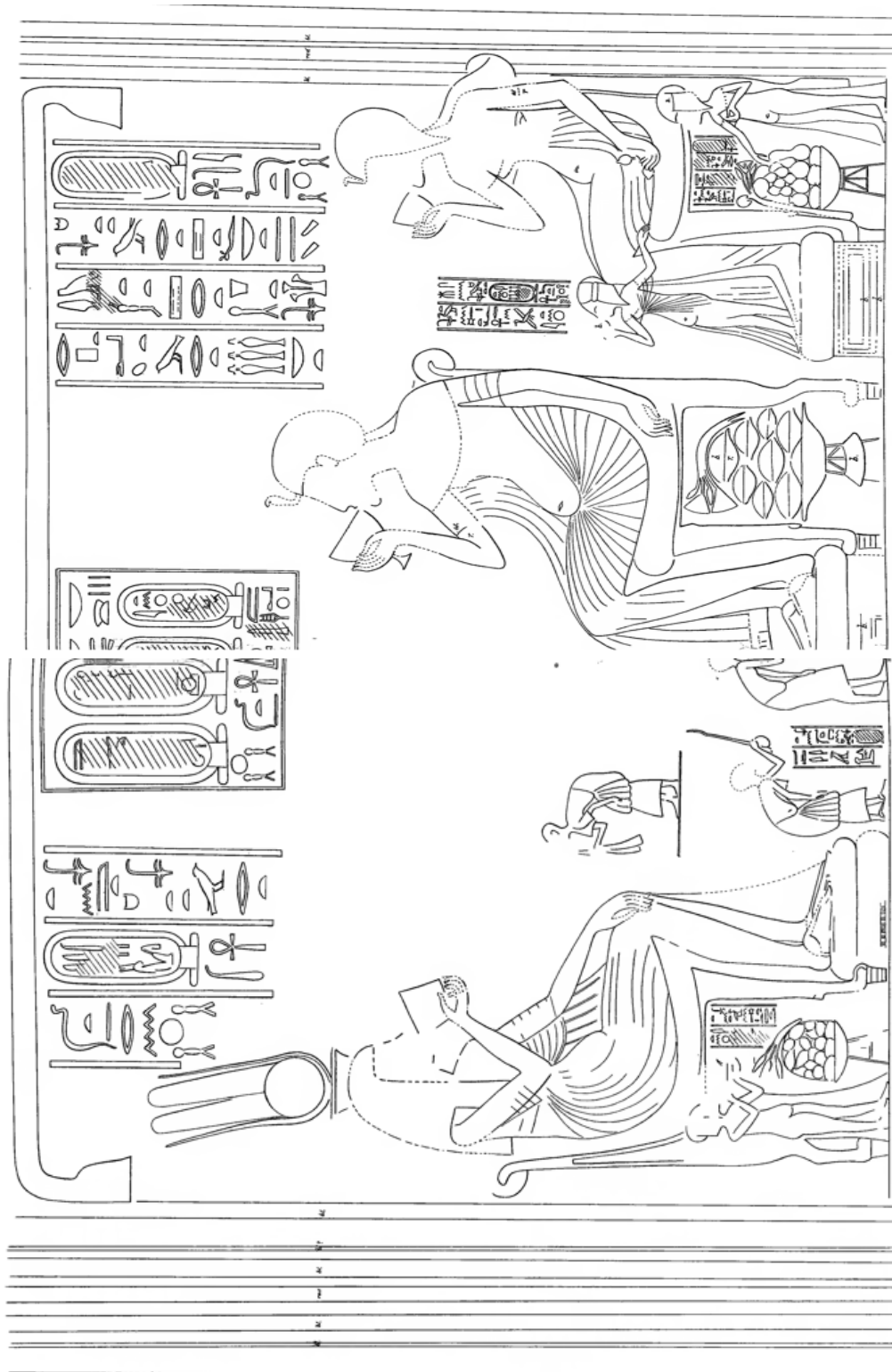

Рис. Г.4.

Ехнатон, Нефертіті та цариця Тія, рельєф гробниці *Нхуз* (АТ 1)
 (Davies N. de G. *The Rock Tombs of El-Amarna, Part III: The tombs of
 Huya and Ahmes* 1905, Pl. VI)

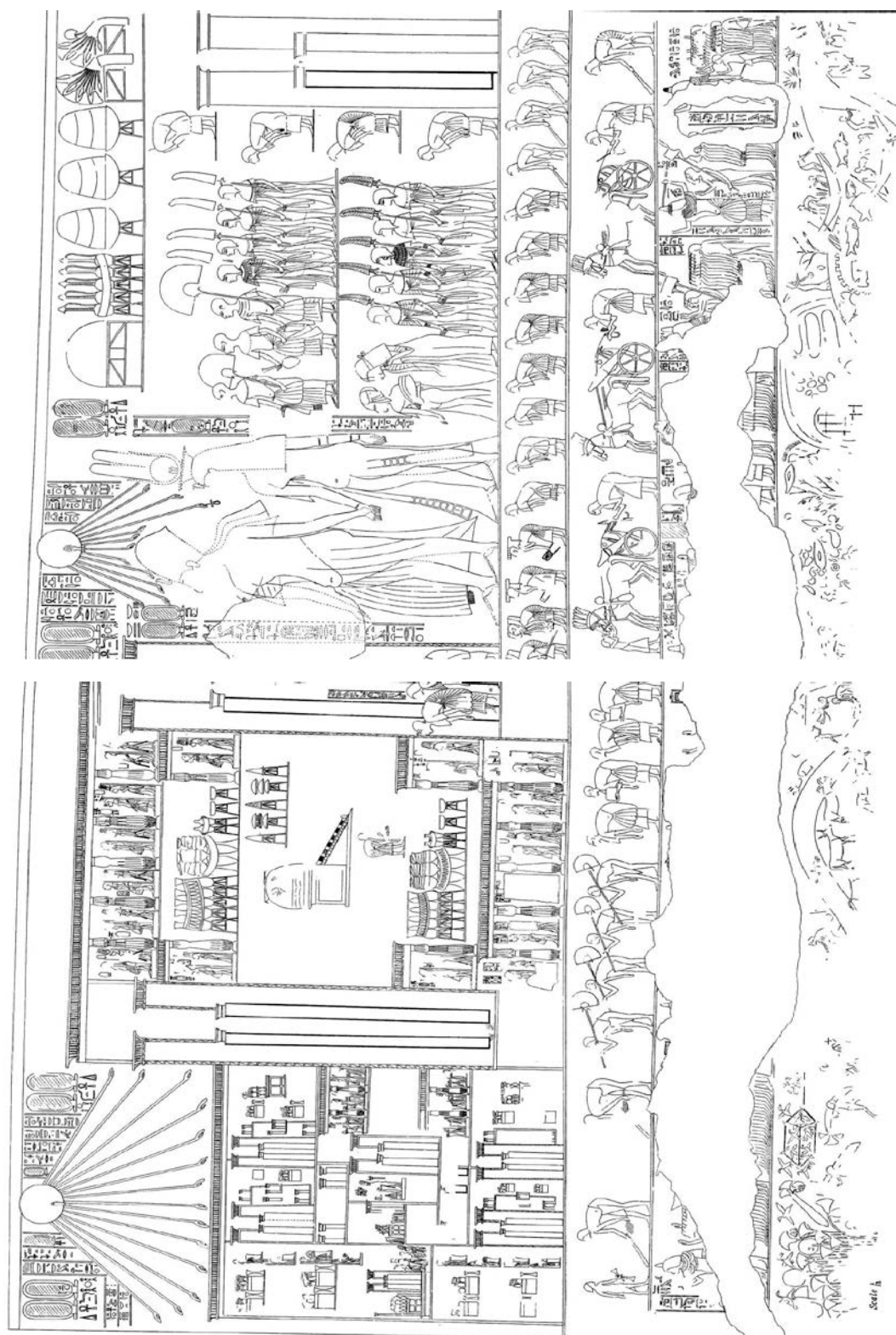
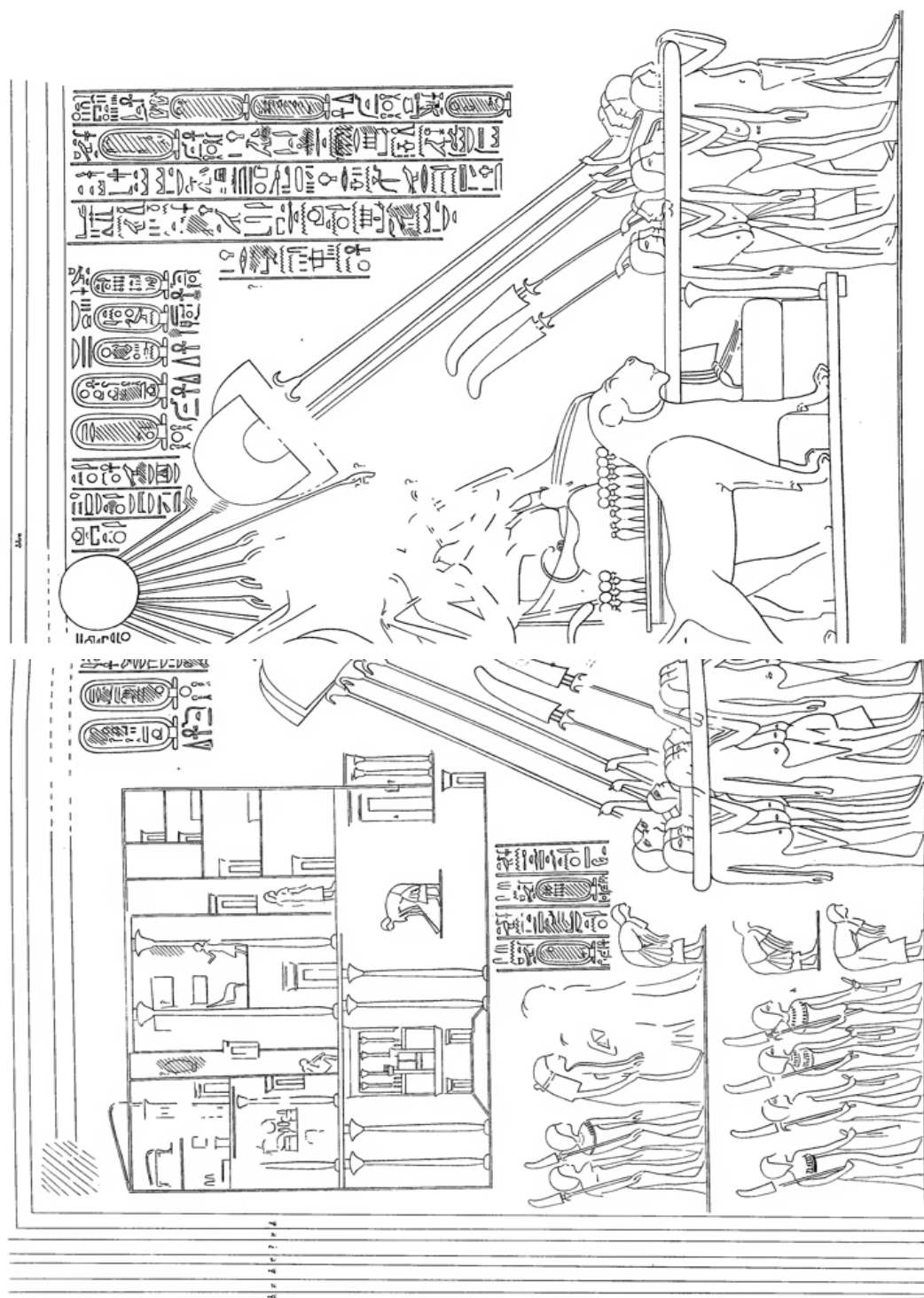

Рис. Г.5.

Ехнатон веде царицю Тію у храм Атона,
рельєф гробниці *Hуу*³ (AT 1)

(Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna, Part III: The tombs of Huya and Ahmes 1905, Pl. VIII)

P

Рис. Г.6.

Ехнатон та Нефертіті на паланкіні, рельєф гробниці *Hwy3* (AT 1)
 (Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna, Part III: The tombs of
 Huya and Ahmes 1905, Pl. XIII)

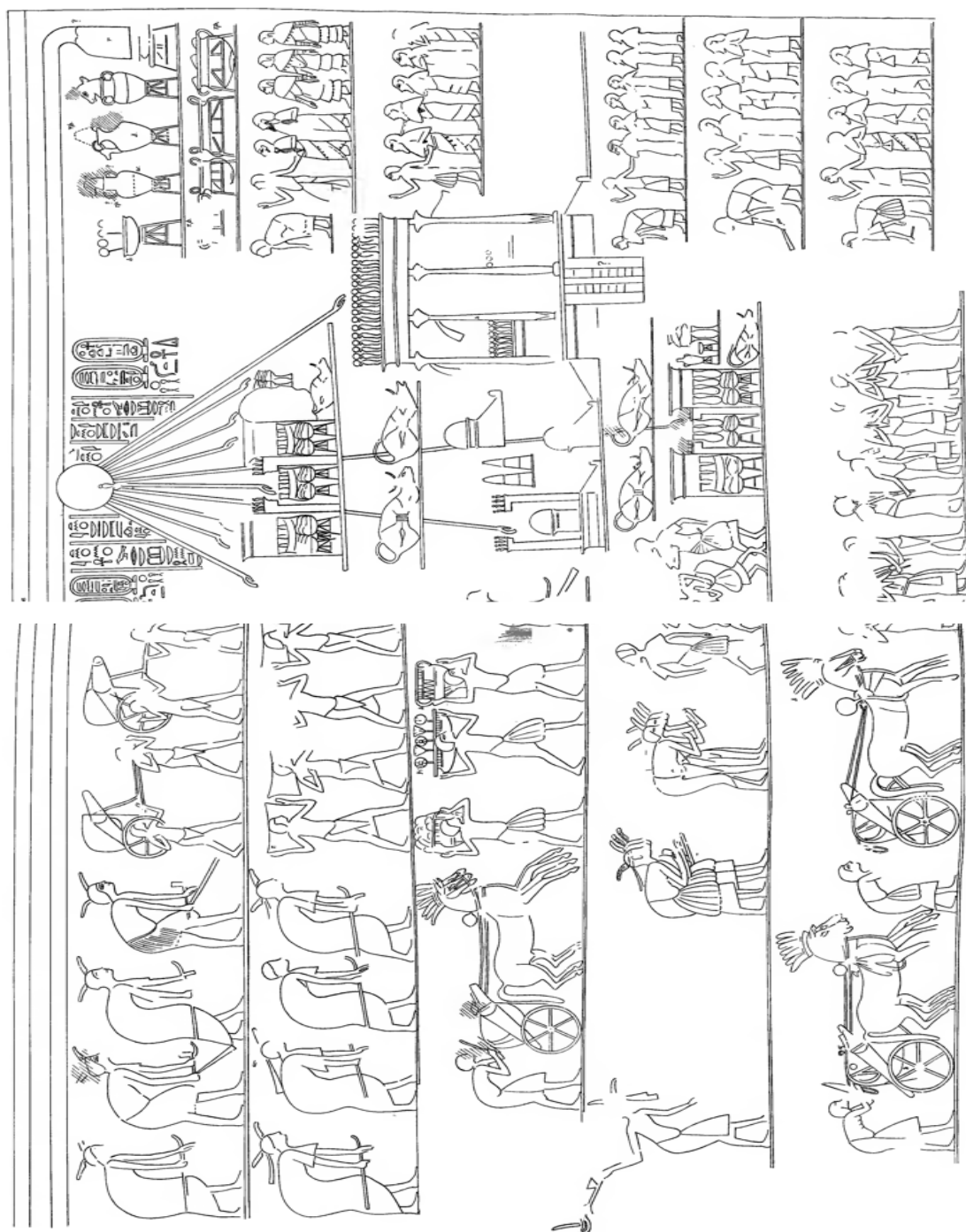

Рис. Г.7.

Принесення данини, рельєф гробниці *Hуу3* (AT 1)
 (Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna, Part III: The tombs of
 Huya and Ahmes 1905, Pl. XIV)

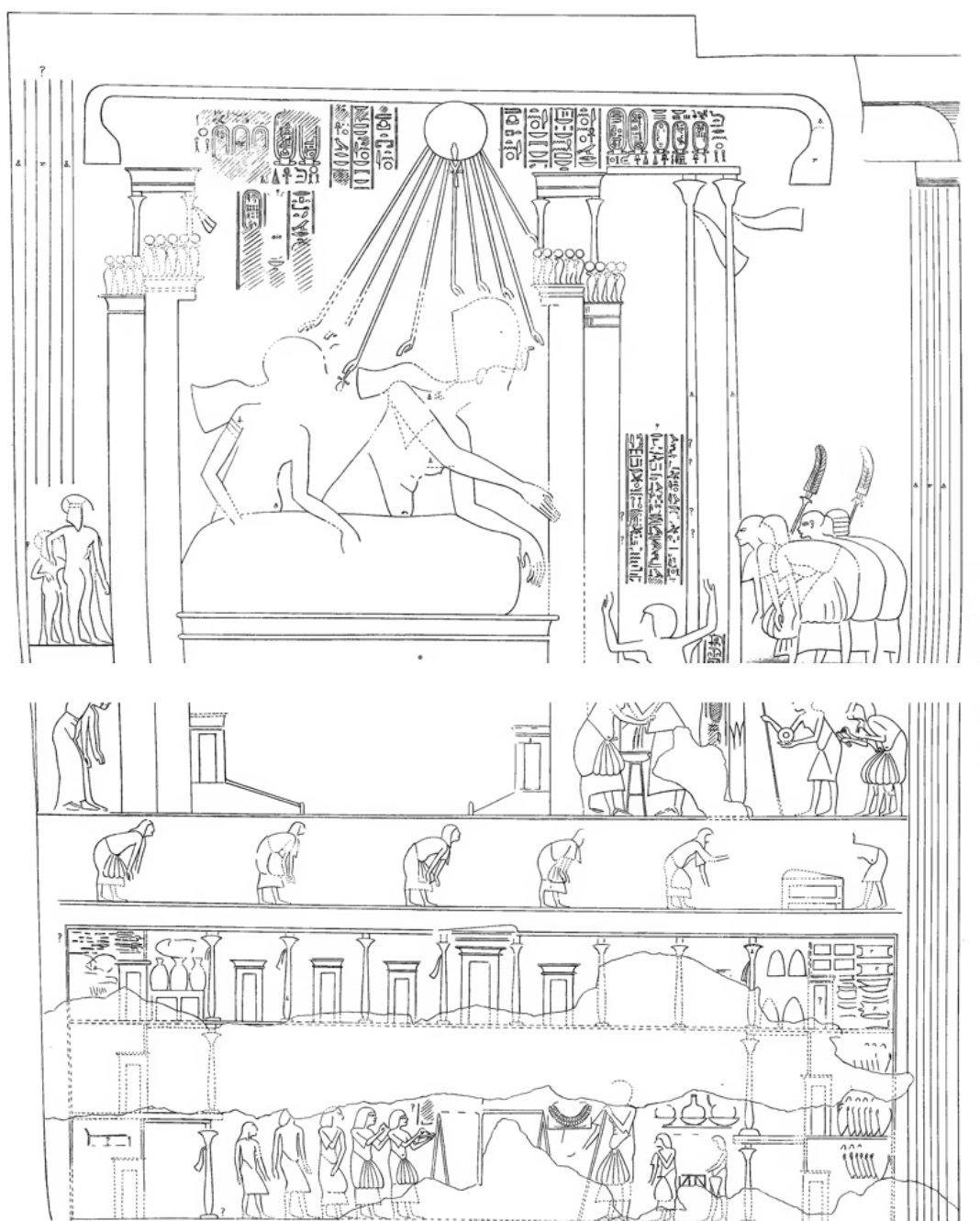

Рис. Г.8.

Нагородження *Нху* царем, рельєф гробниці *Нху* (AT 1)
 (Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna, Part III: The tombs of
 Huya and Ahmes 1905, Pl. XVI)

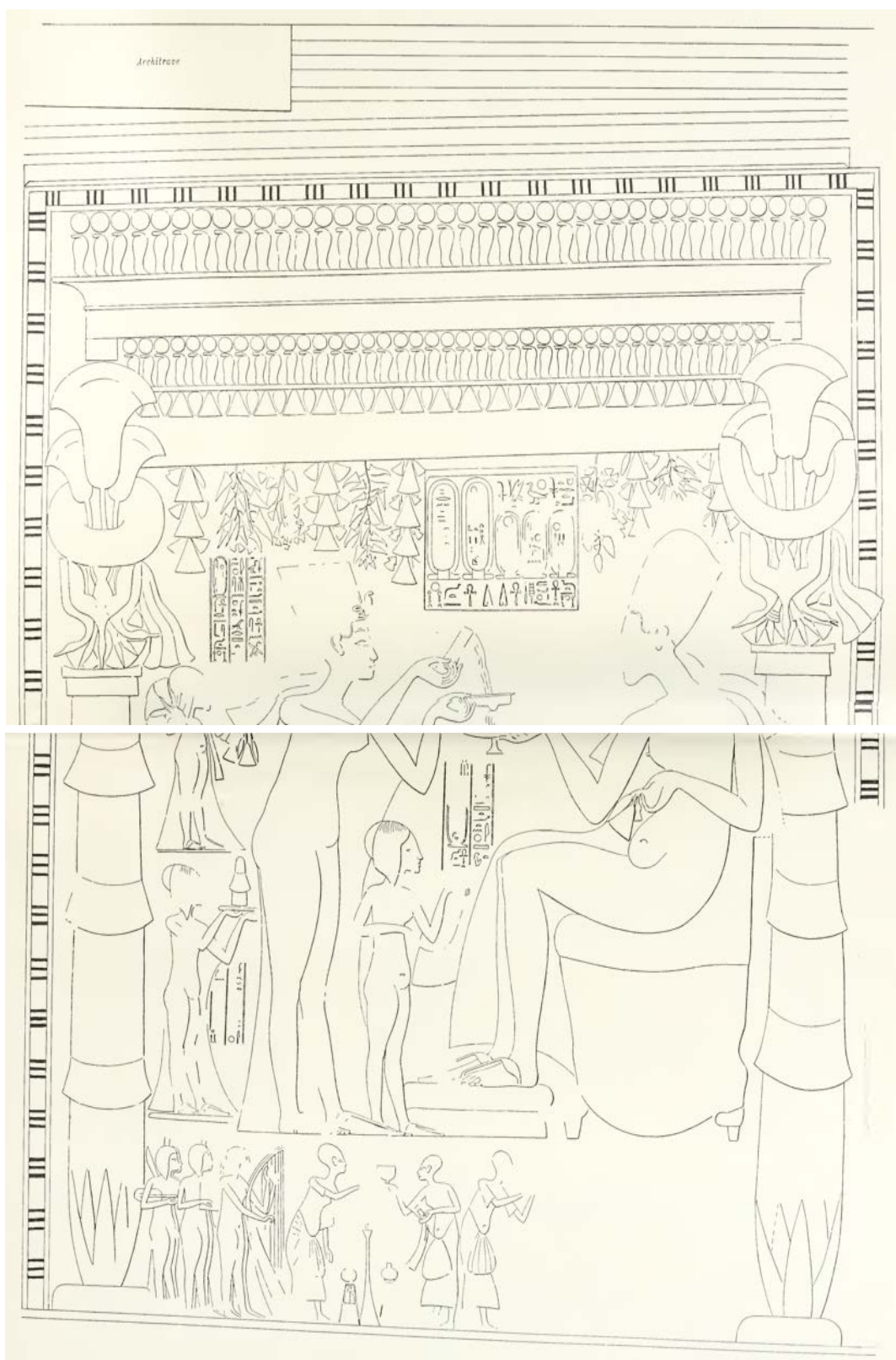

Рис. Г.9.

Цариця наповнює чашу фараона, рельєф гробниці *Mry-R^c* (II) (AT 2)
 (Davies N. de G. *The rock tombs of El Amarna. Part II: The tombs of
 Panehesy and Meryra II* 1905, Pl. XXXII)

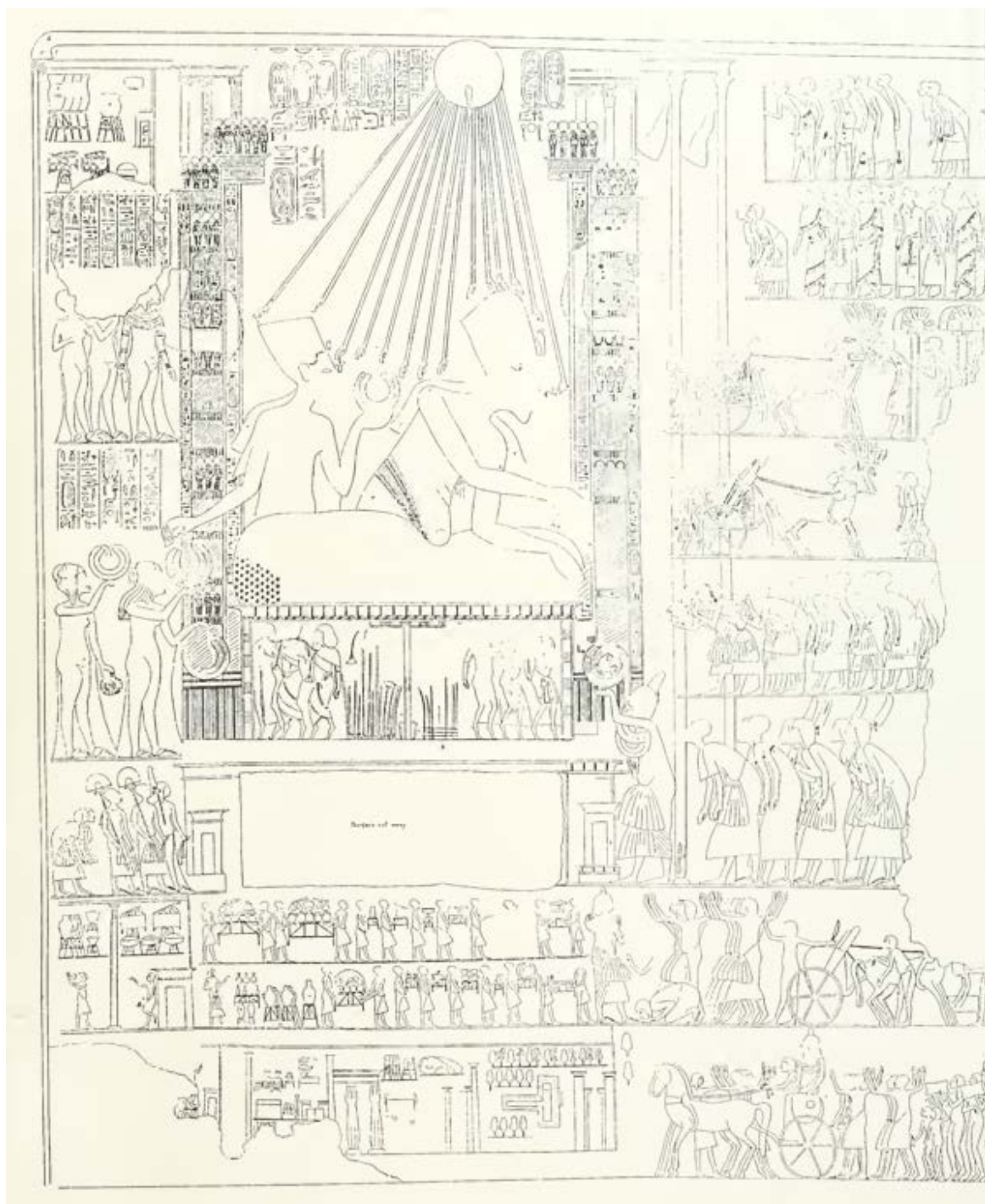

Рис. Г.10.

Нагородження *Mry-R^c*, рельєф гробниці *Mry-R^c* (II) (AT 2)
 (Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. Part II: The tombs of
 Panehesy and Meryra II 1905, Pl. XXXII)

Рис. Г.11.

Підношення данини Ехнатону, рельєф гробниці *Мру-Р^c* (II) (AT 2)
 (Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. Part II: The tombs of
 Panehesy and Meryra II 1905, Pl. XXXVII)

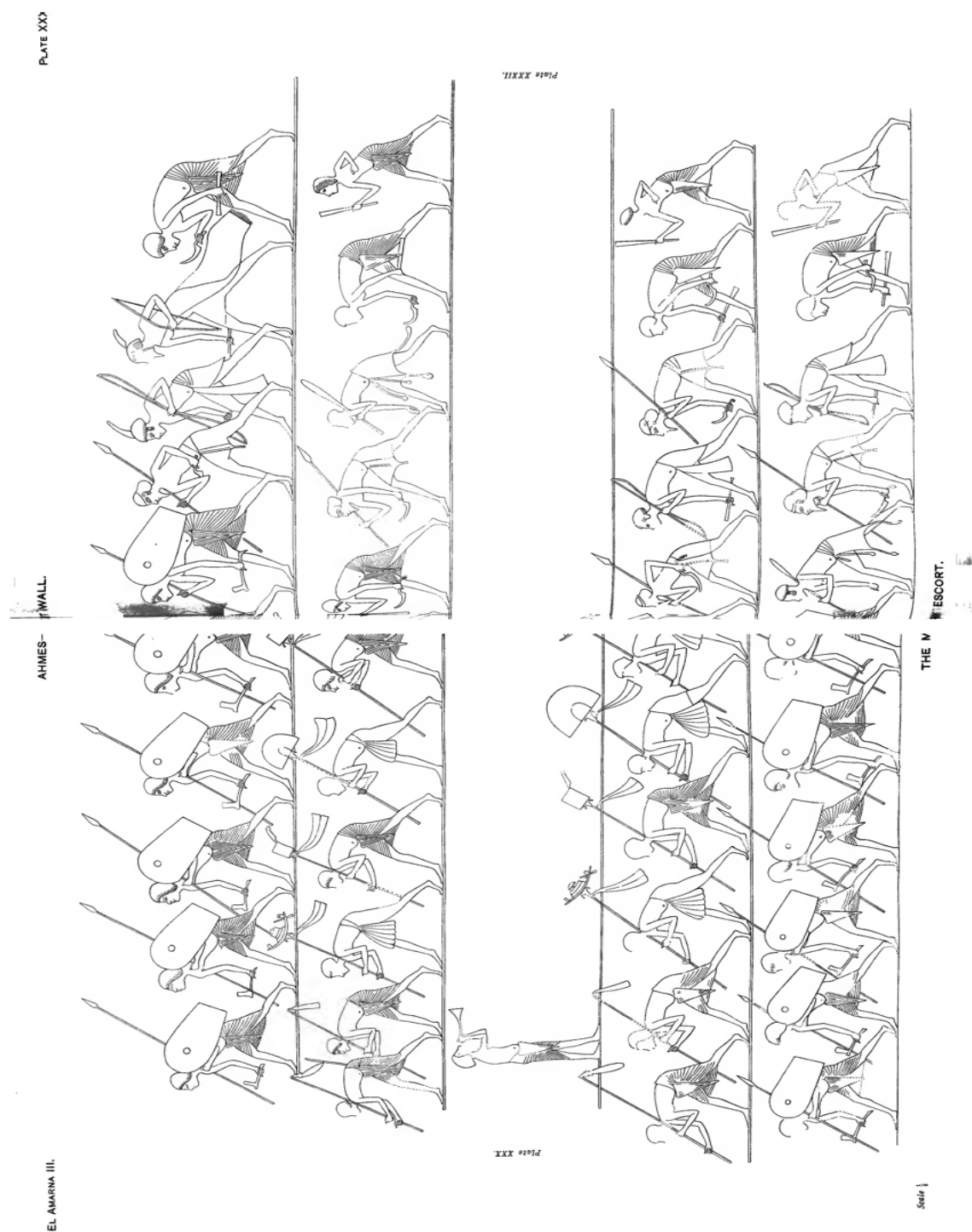

Рис. Г.12.

Ескорт, рельєф гробниці *Th-ms* (AT 3)
 (Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part III : The tombs of Huya
 and Ahmes 1905, Pl. XXXI)

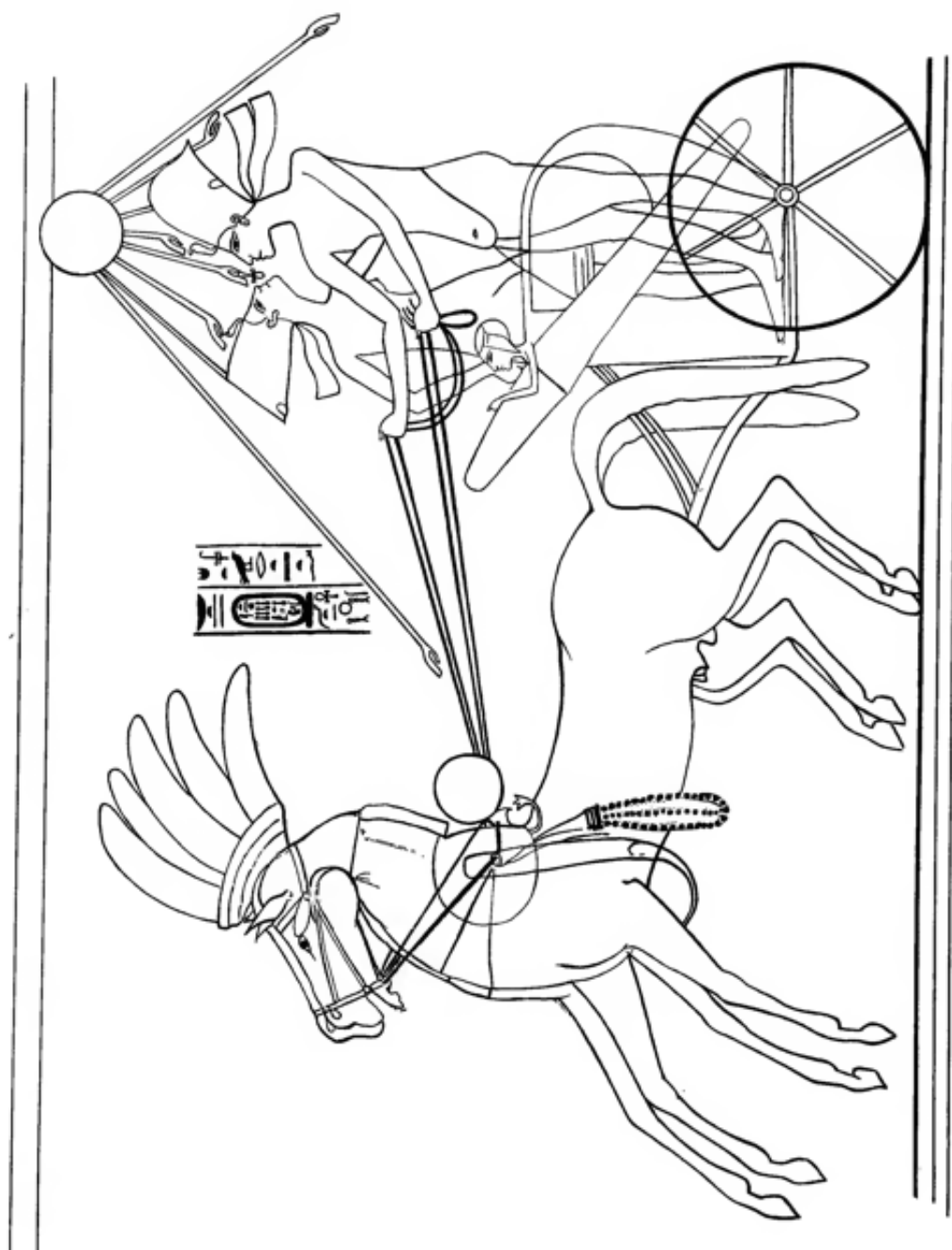

Рис. Г.13.

Ехнатон та Нефертіті у колісниці, реконструкція
рельєфу гробниці *Th-ms* (АТ 3)

(Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part III : The tombs of
Huya and Ahmes 1905, Pl. XXXII)

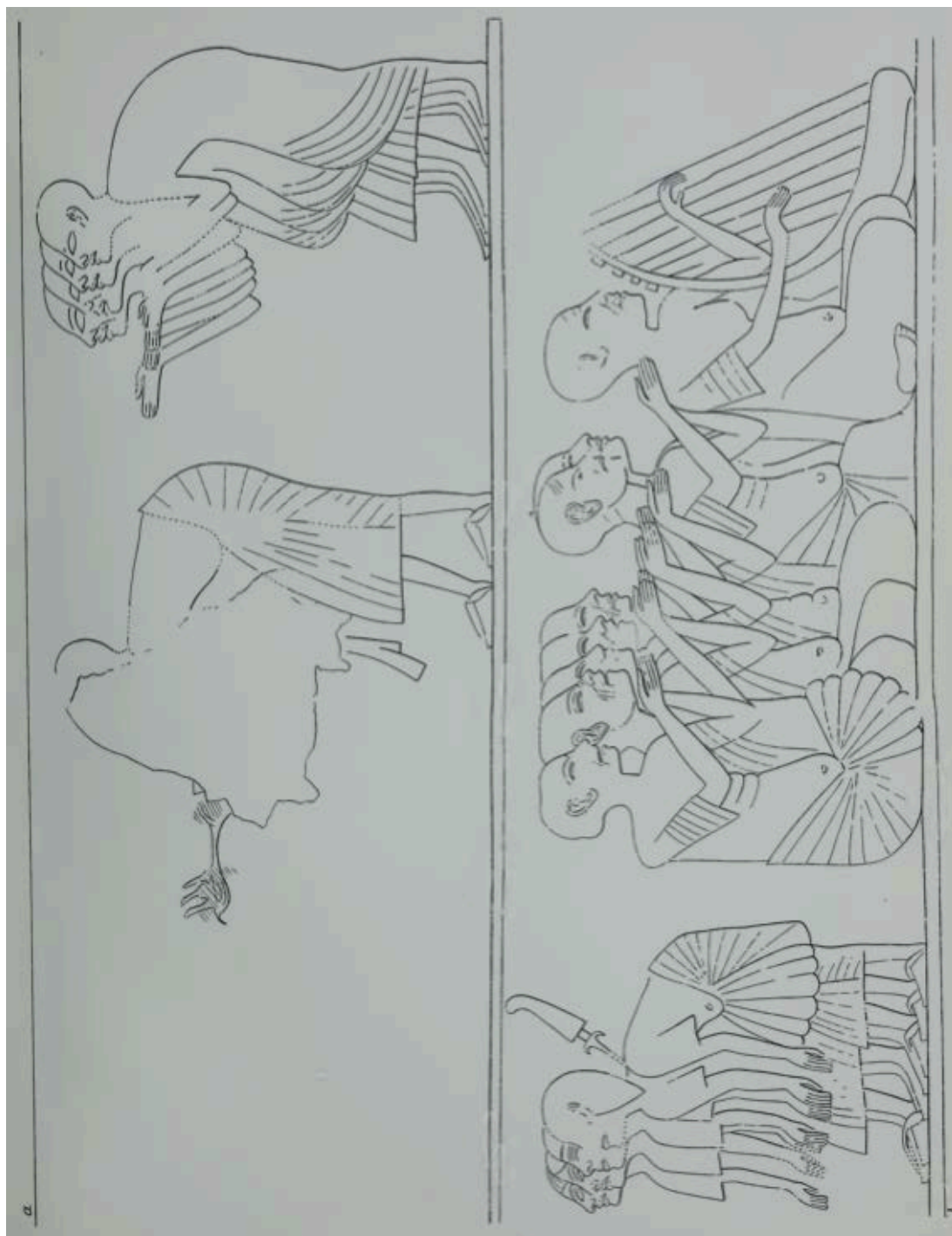

Рис. Г.14.

Сліпий хор та слуги, південна стіна грбниці *Mry-R^c* (AT 4)
 (Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part I : The tomb of
 Meryra 1903, Pl. XXIII)

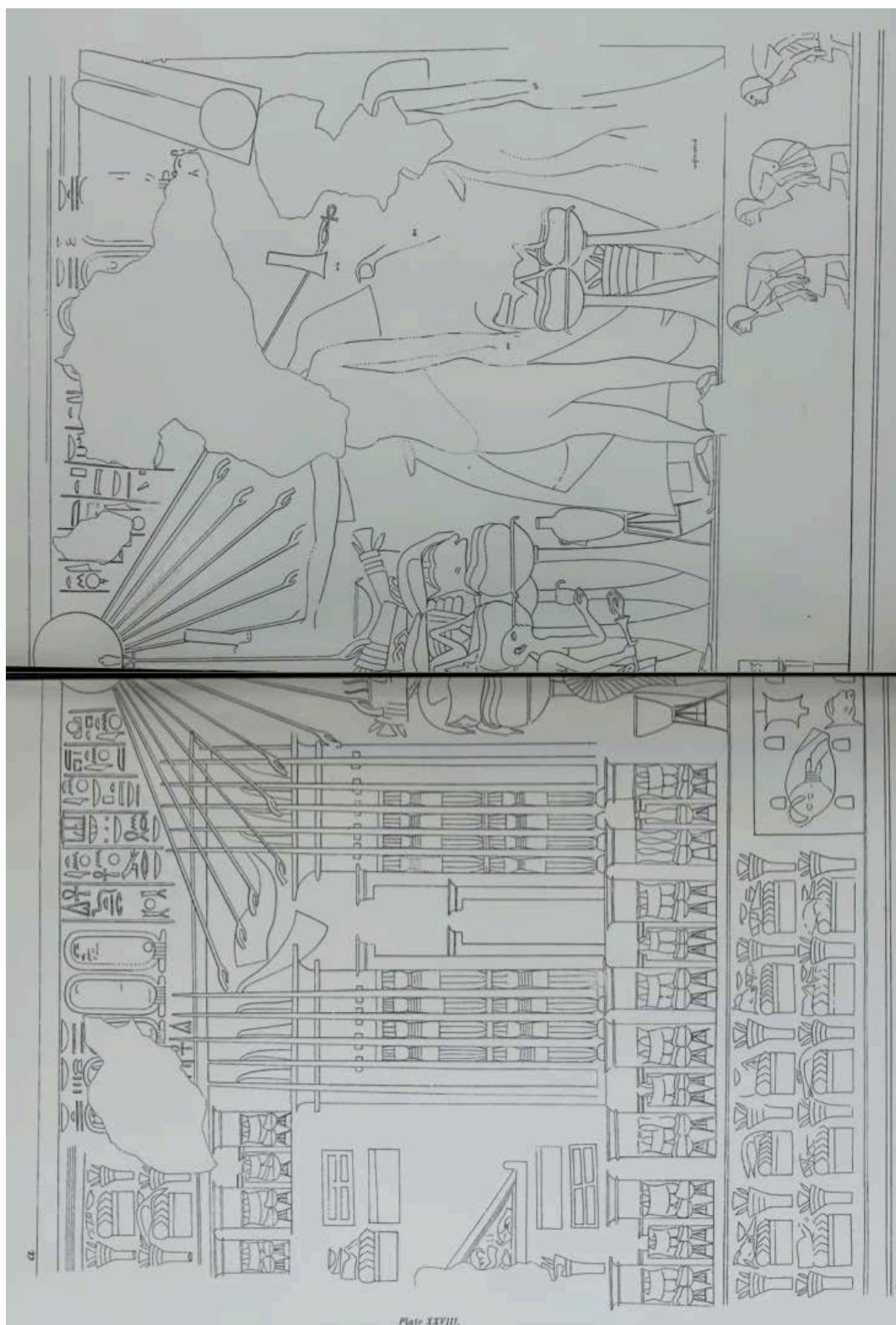

Рис. Г.15.

Ехнатон на Нефертіті на богослужінні у зовнішньому дворі храму Атона, розпис східної стіни гробниці *Mry-R^c* (AT 4)

(Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part I : The tomb of Meryra 1903, Pl. XXVII)

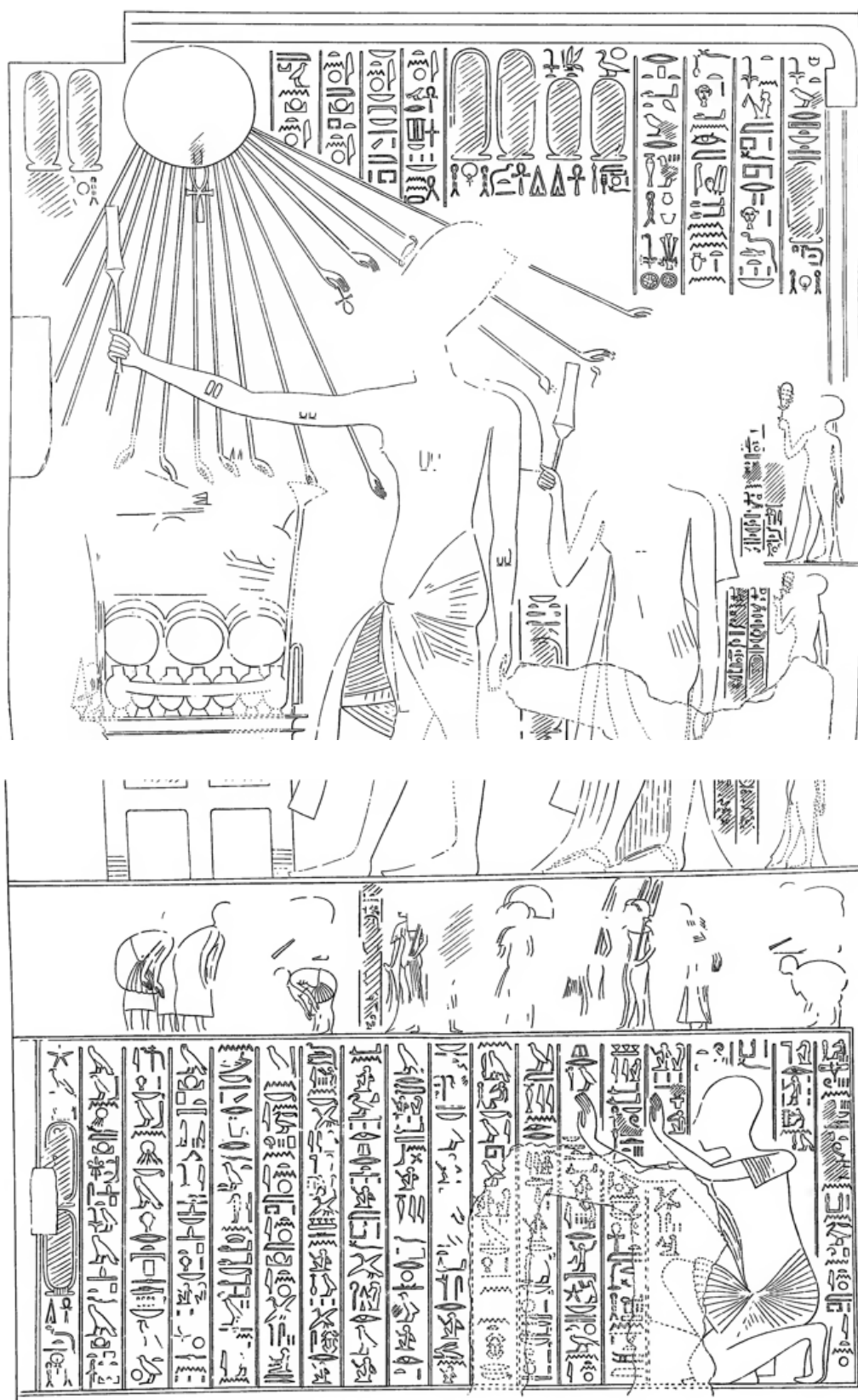

Рис. Г.18.

Ехнатон перед Атоном, рельєф гробниці *P3-nḥsy* (AT 6)
 (Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. Part II: The tombs of Panehesy
 and Meryra II 1905, Pl. VII)

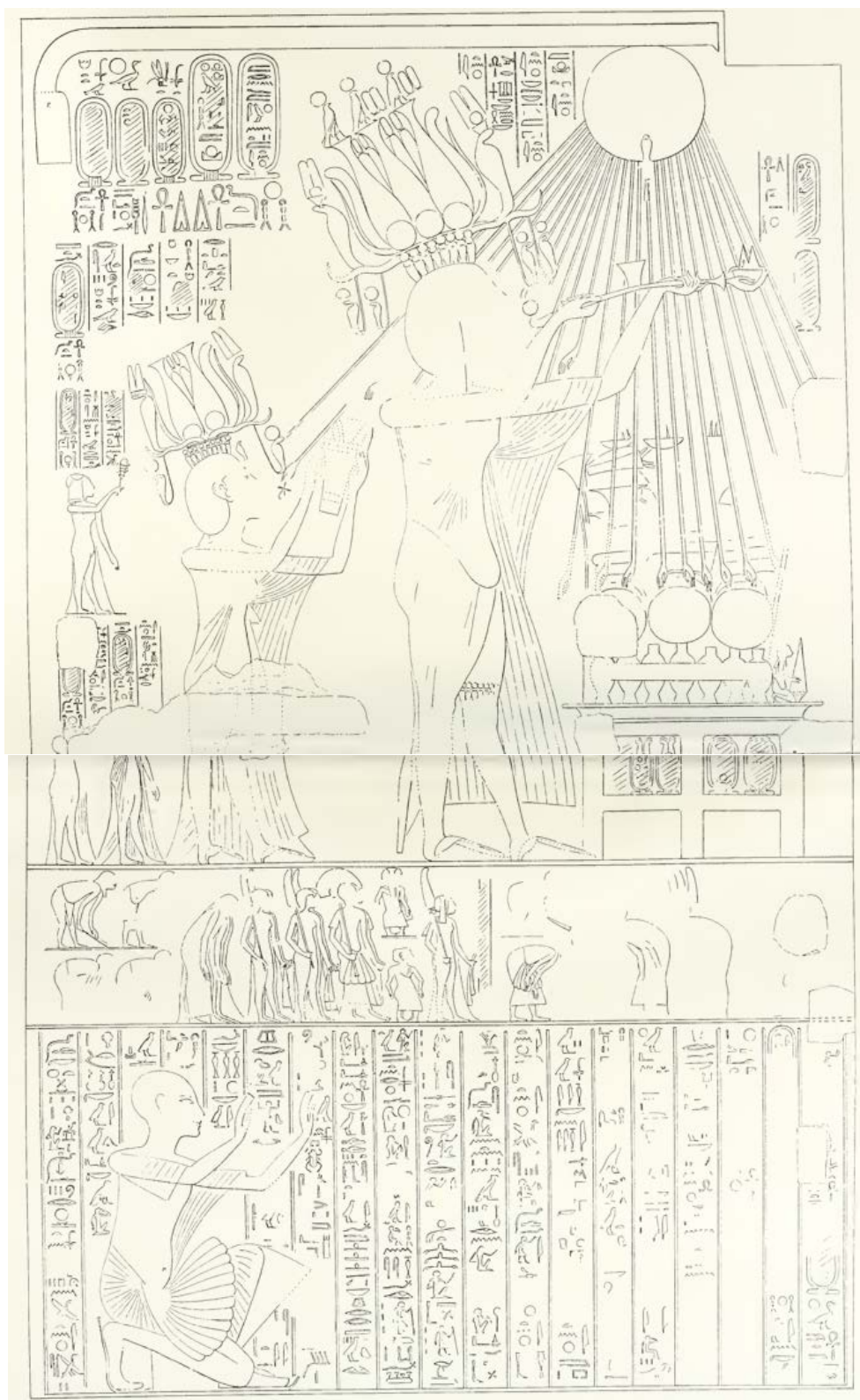

Рис. Г.19.

Царська сім'я здійснює підношення богу Атону. Зображення у гробниці
P3-nḥsy (AT 6)

(Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. Part II: The tombs of Panehesy
 and Meryra II 1905, Pl. VIII)

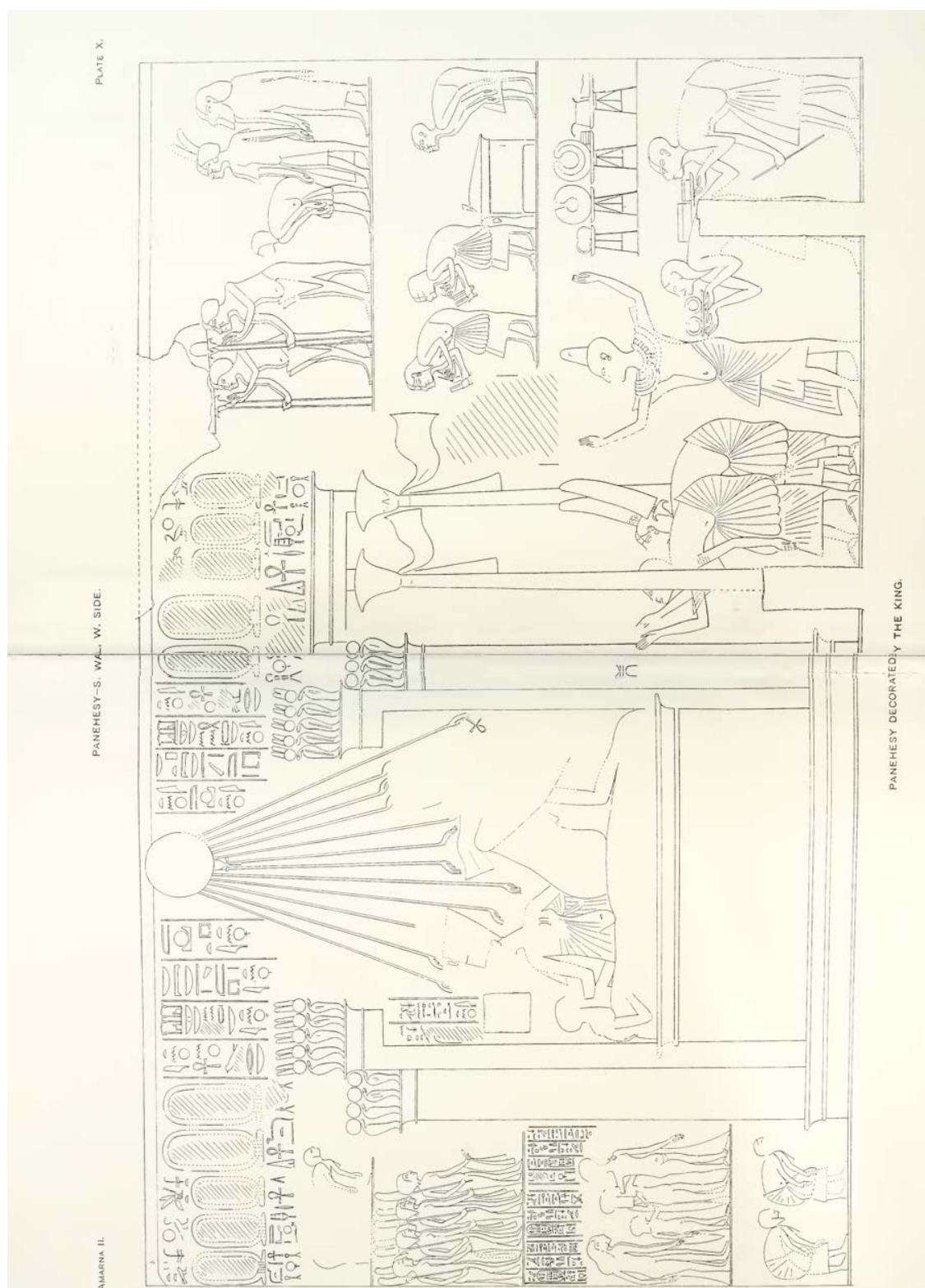

Рис. Г.20.

Ехнатон нагороджує *P3-nḥsy*, західна стіна у гробниці *P3-nḥsy* (АТ 6)
 (Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. Part II: The tombs of Panehesy
 and Meryra II 1905, Pl. X)

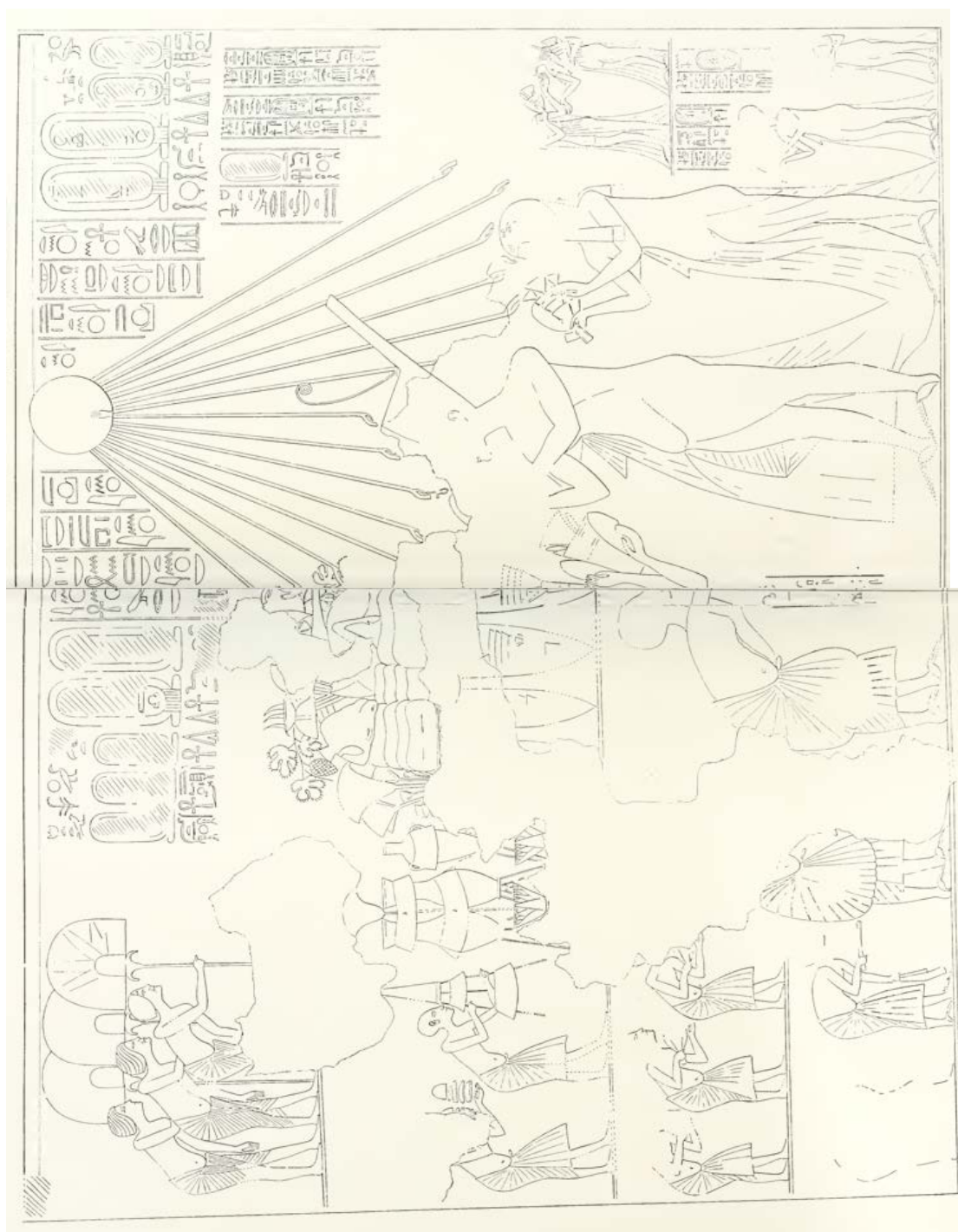

Рис. Г.21.

Царська родина у поклонінні Аtonу,
південна стіна у гробниці *P3-nḥsy* (AT 6)
(Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. Part II: The tombs of
Panehesy and Meryra II 1905, Pl. XII)

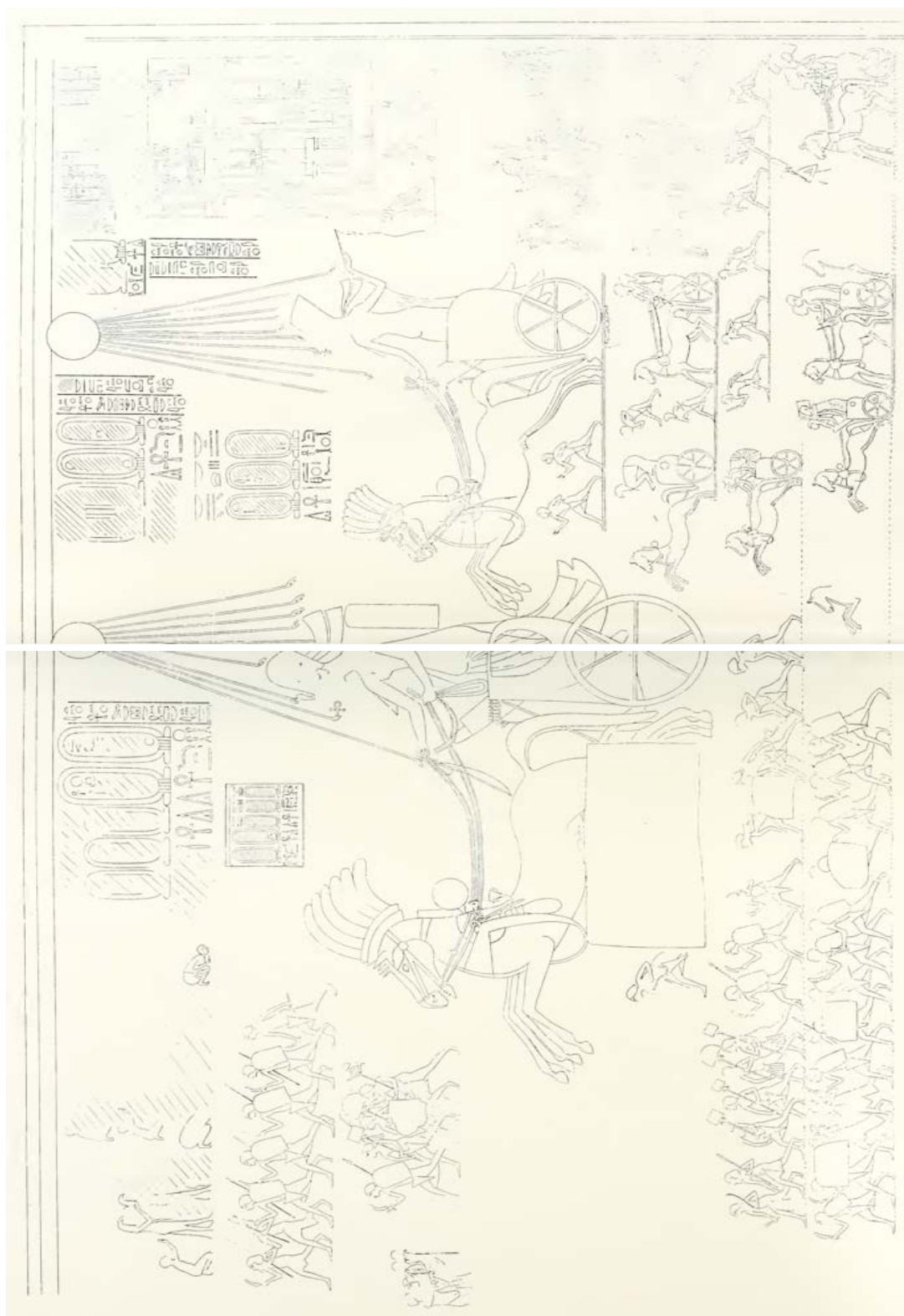

Рис. Г.22.

Царська родина на колісницях, рельєф гробниці *P3-nḥsy* (AT 6)
 (Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. Part II: The tombs of
 Panehesy and Meryra II 1905, Pl. XIII)

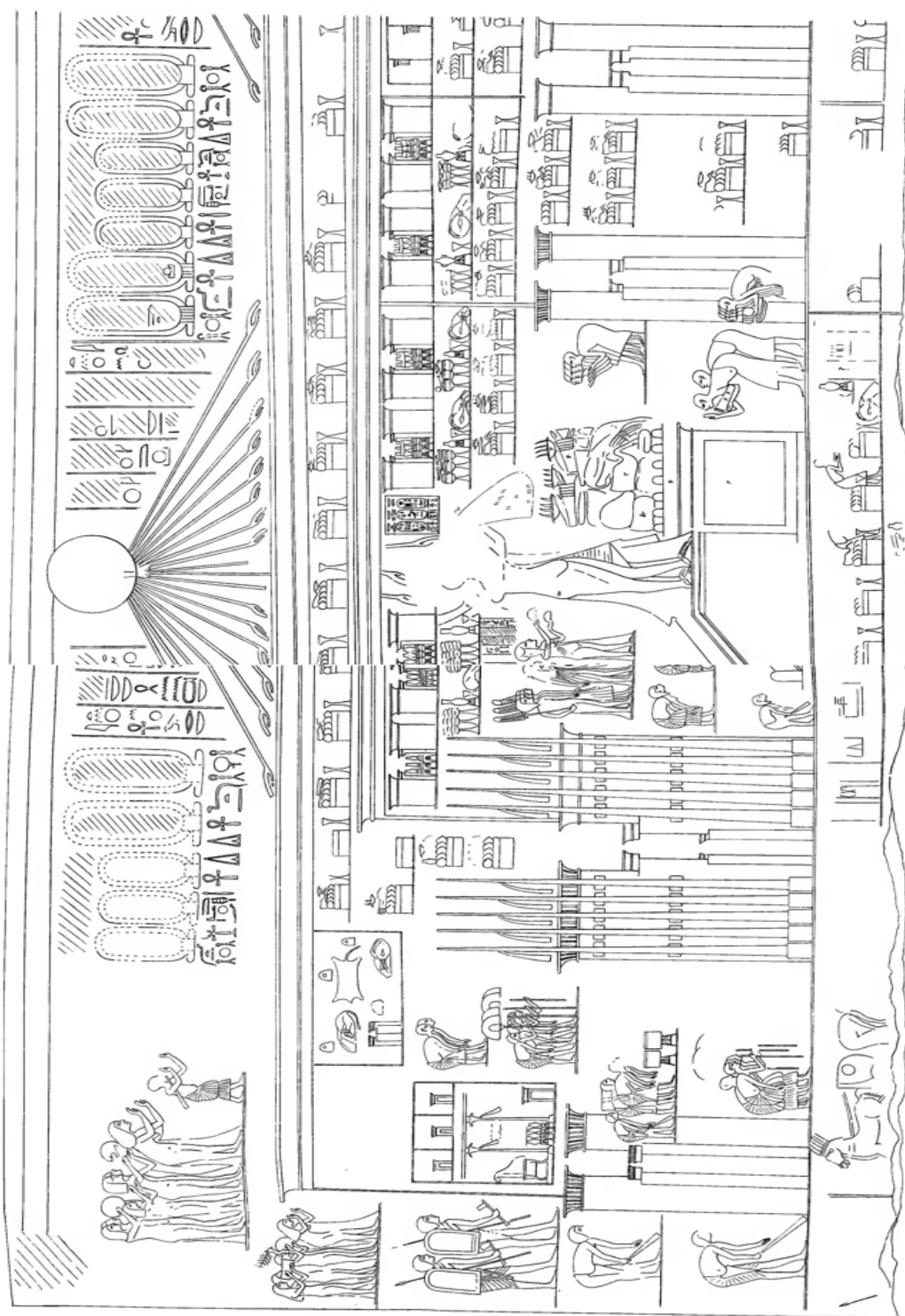

Рис. Г.23.

Ехнатон у храмі, рельєф гробниці *P3-nḥsy* (AT 6)
 (Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. Part II: The tombs of
 Panehesy and Meryra II 1905, Pl. XVI)

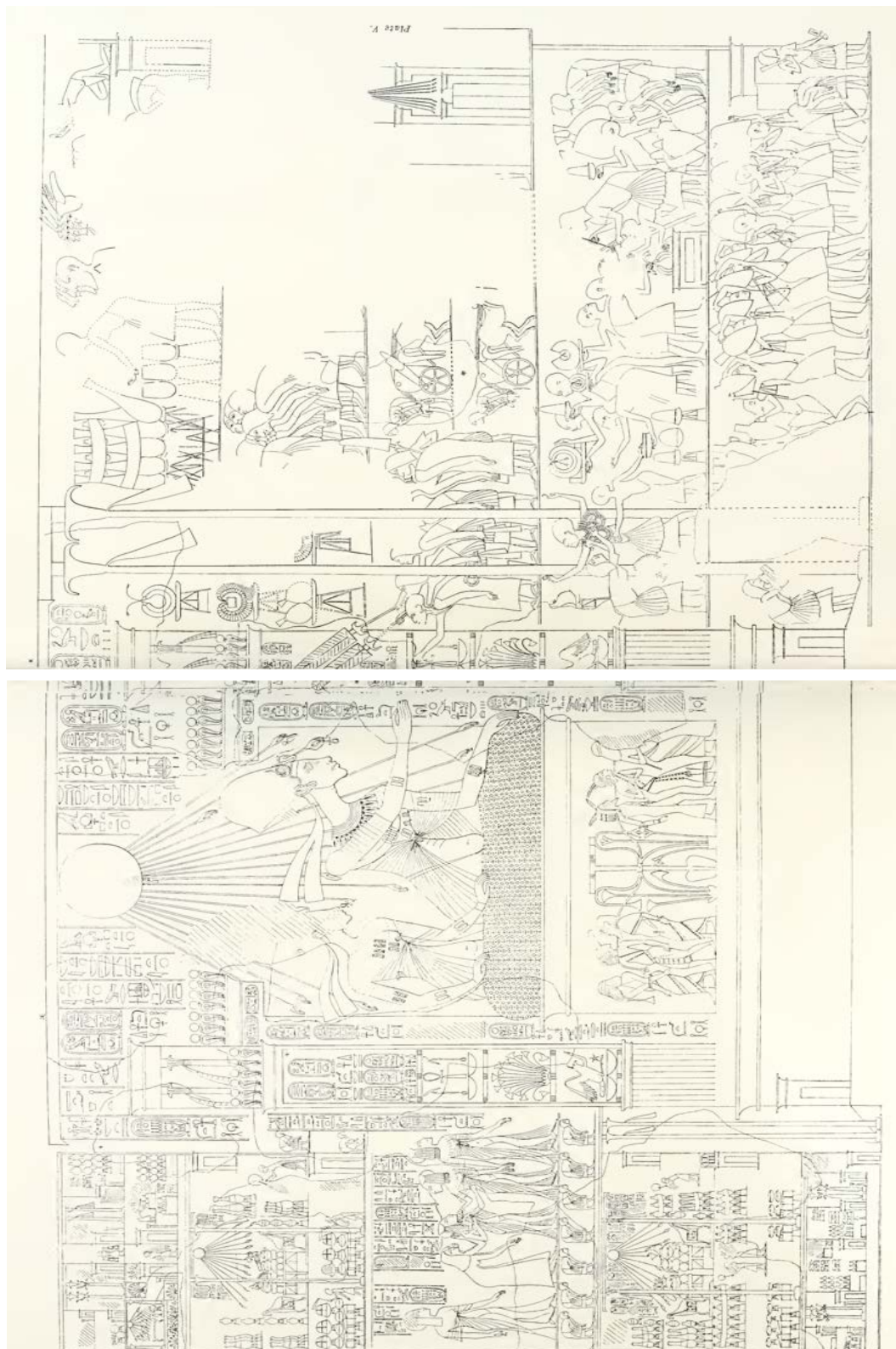

Рис. Г.24.

Нагородження *P3rnnfr* царем, рельєф гробниці *P3rnnfr* (AT 7)
 (Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. Part VI: Tombs of
 Parennefer, Tutu and Ay 1908, Pl. IV)

Рис. Г.25.

Царська родина у поклонінні Атону, рельєф гробниці *M'hw* (AT 9)

(Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part IV : The tombs of Penthu, Mahu and others 1906, Pl. XV)

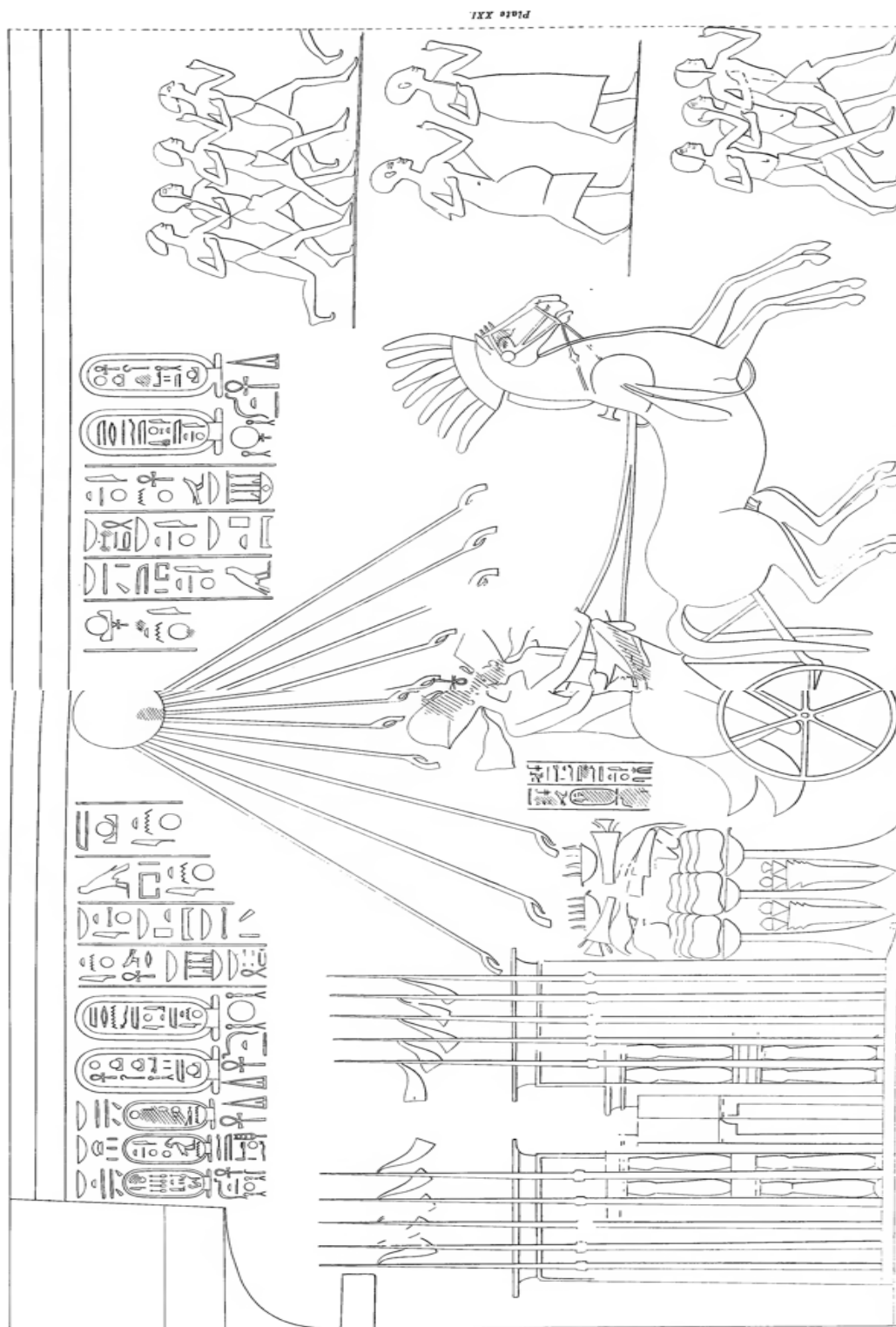

Рис. Г.26.

Царська колісниця виїжджає з храму, рельєф гробниці *M'hw* (AT 9)
 (Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part IV : The tombs of
 Penthu, Mahu and others 1906, Pl. XX)

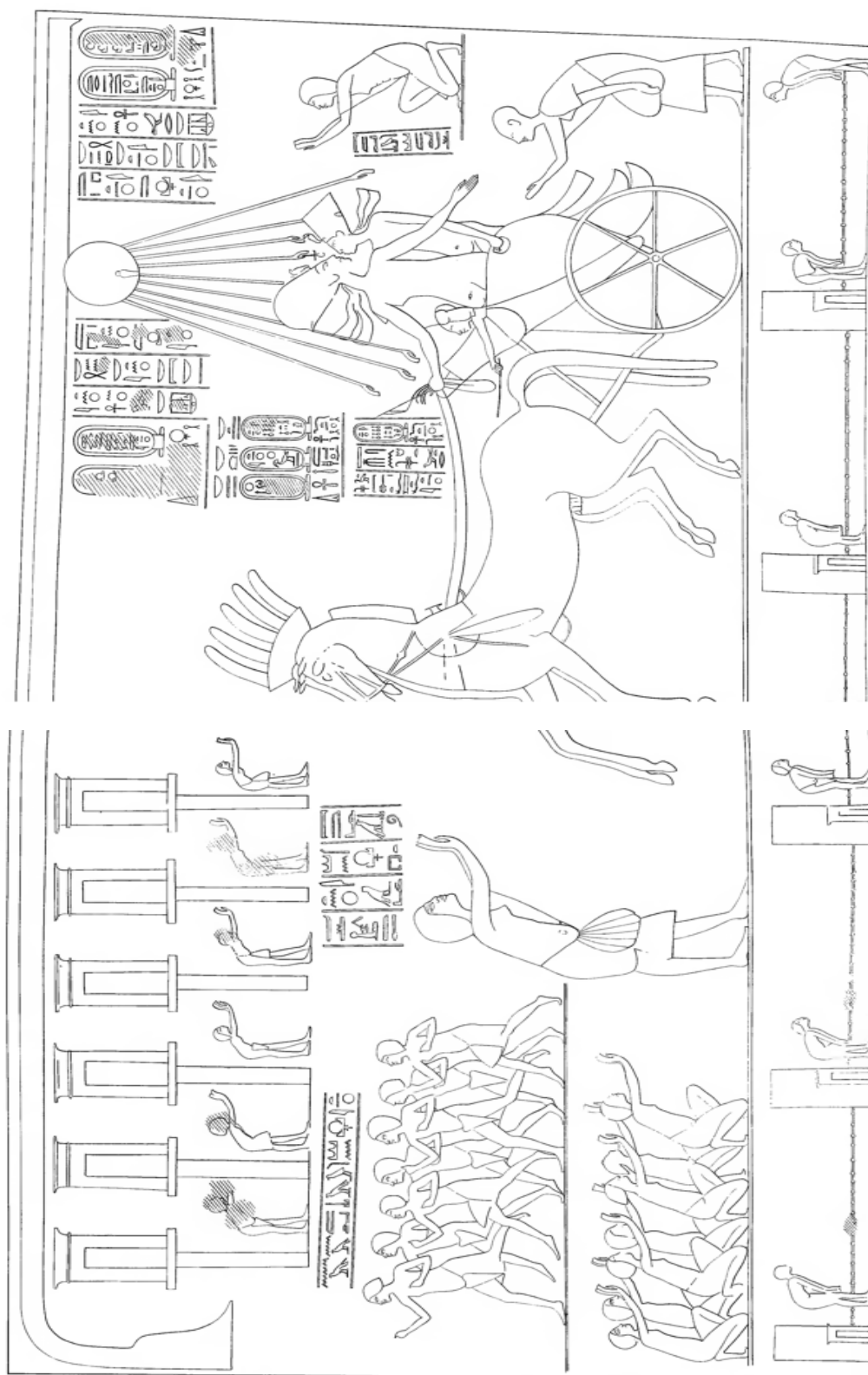

Рис. Г.27.

Царська колісниця проїжджає вартових, рельєф гробниці *M'hw* (AT 9)
 (Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part IV : The tombs of
 Penthu, Mahu and others 1906, Pl. XXII)

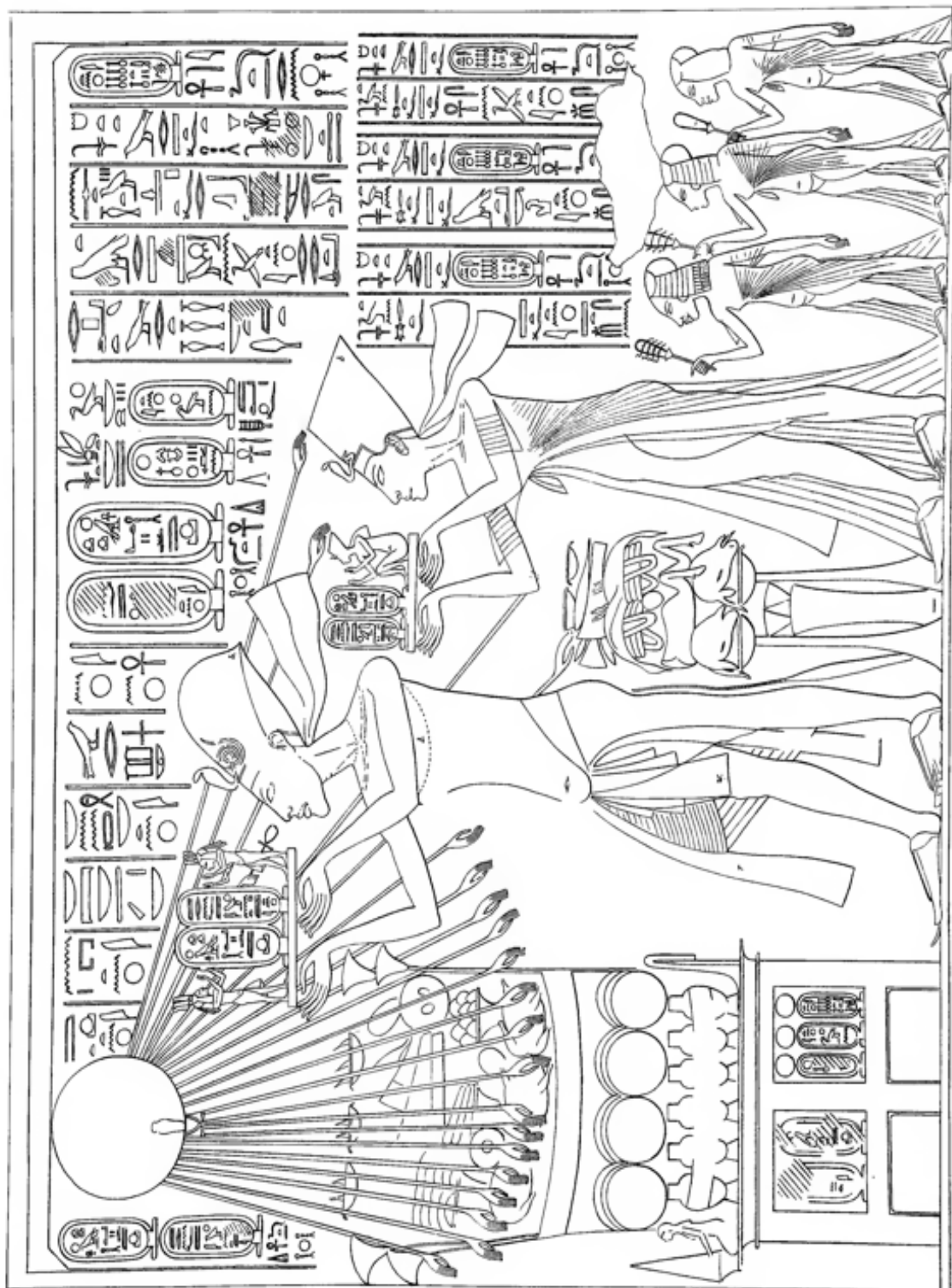

Рис. Г.28.

Зображення Ехнатона з сім'єю у поклонінні Атону, рельєф на вході у гробницю *Іру* (AT 10)

(Davies N. de G. The rock tombs of El Amarna. – Part IV : The tombs of Penthu, Mahu and others 1906, Pl. XLIV)

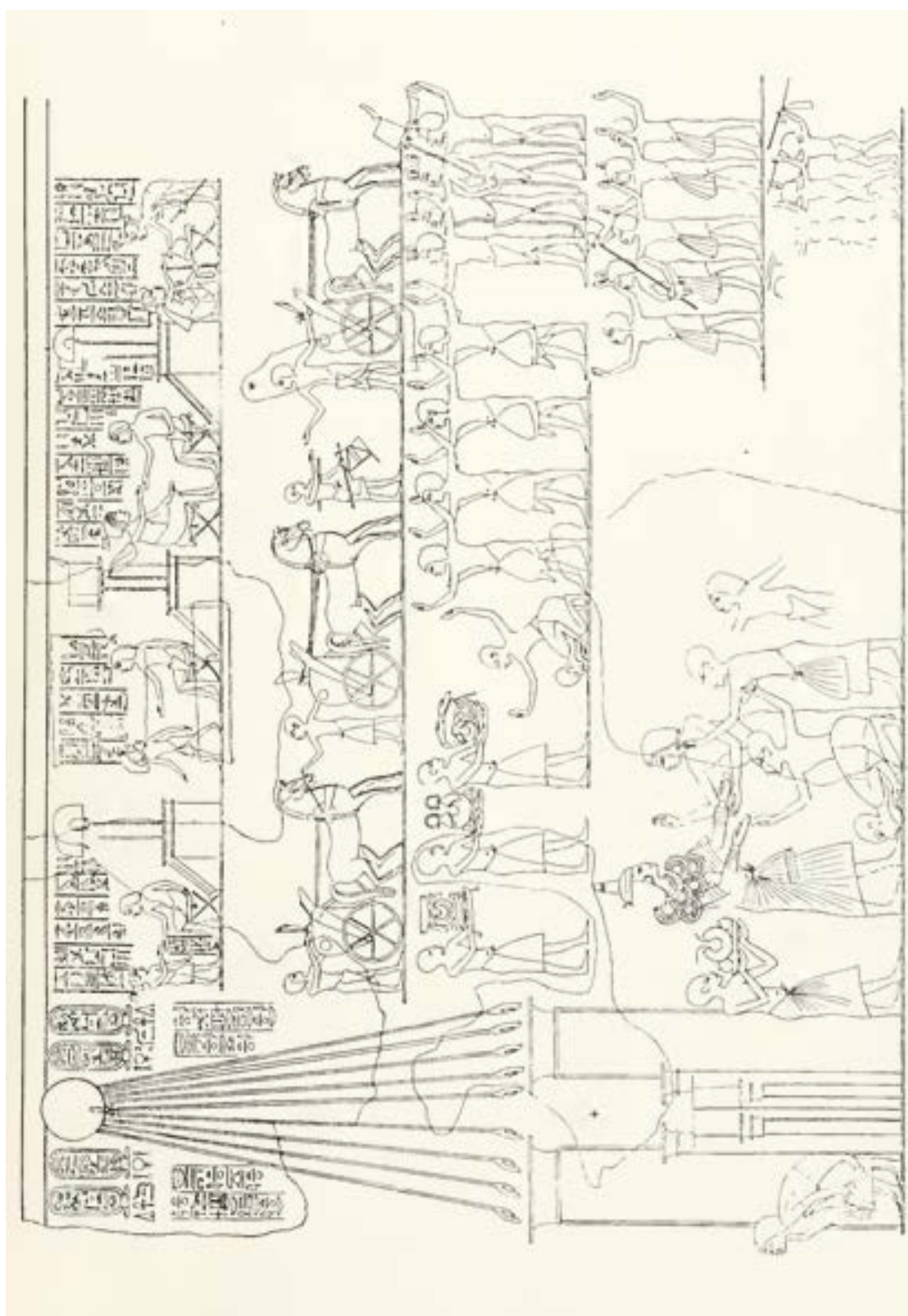

Рис. Г.29.

Ейє після церемонії нагородження, рельєф гробниці Ейє (AT 25)
 (Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. Part VI: Tombs of
 Parennefer, Tutu and Ay 1908, Pl. XXX)

Рис. Г.30.
Фрагмент рельєфу з гробниці Ейє (АТ 25)
(Kemp В. The City of Akhenaten and Nefertiti. Amarna and its people
2012, P. 22)

Рис. Г.31.

Прикордонна Стела S (фото 1908 року)

(Davies N. de G. *The Rock Tombs of El-Amarna. Part V: Smaller tombs and boundary stelae* 1908, Pl. XXXXIX)

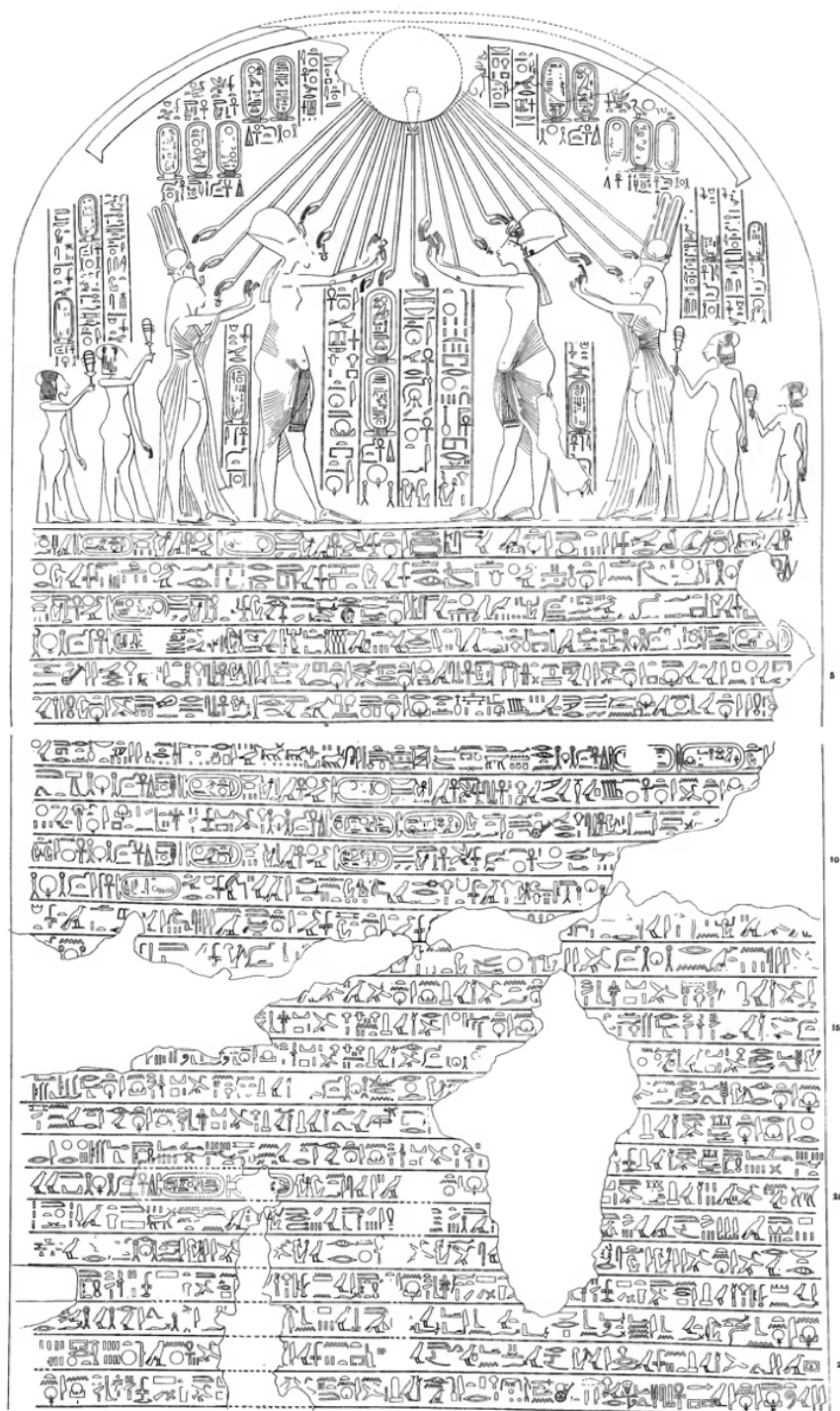

Рис. Г.31а.

Рельеф та текст Стели S

(Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. Part V: Smaller tombs and boundary stelae 1908, Pl. XXXVI)

Рис. Г.32.

Прикордонна Стела N (фото 1908 року)
 (Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. Part V: Smaller tombs
 and boundary stelae 1908, Pl. XL)

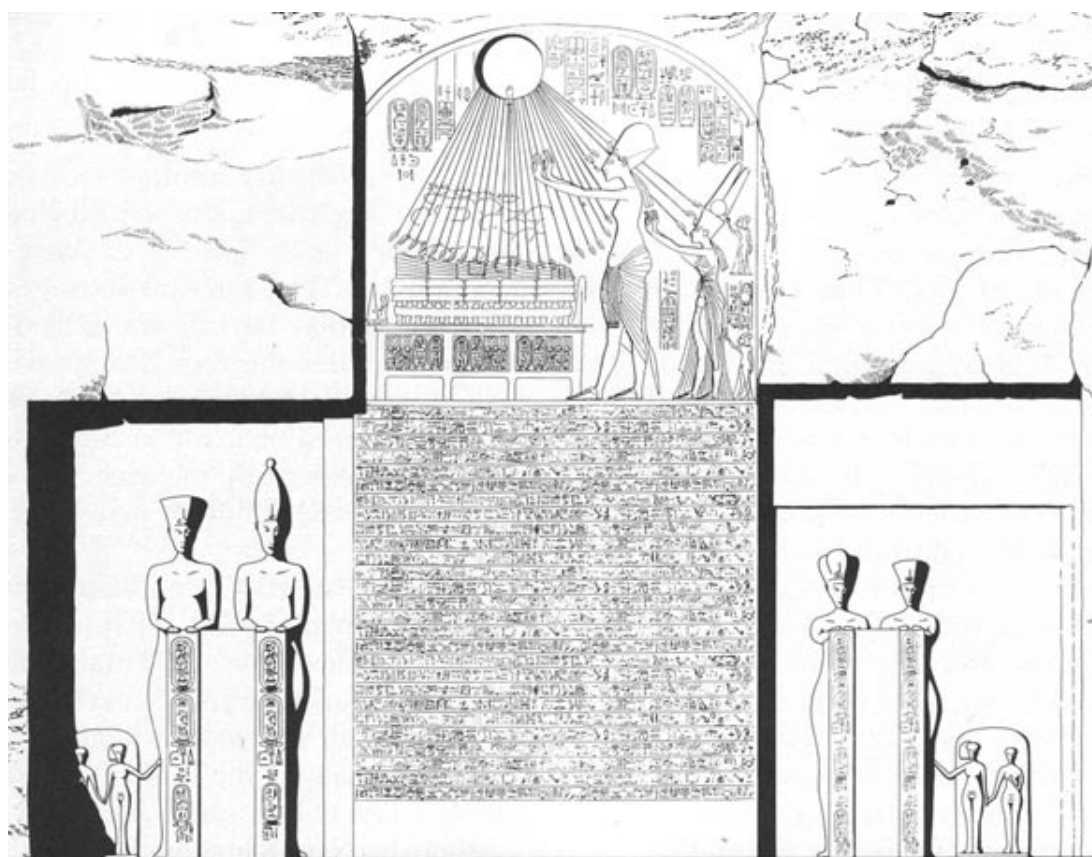

Рис. Г.32а.

Сучасна реконструкція Стели N
 (www.amarnaproject.com)

Рис. Г.33.

Малюнок Стели А Роберта Хея (1827 рік)
(Davies N. de G. The Rock Tombs of El-Amarna. Part V: Smaller tombs
and boundary stelae 1908, Pl. XLIII)

Рис. Г.34.
Прикордонна Стела U
(фото автора)

Рис. Г.34а.
Залишки статуй Ехнатона, Нефертіті та Меріатон
(фото автора)

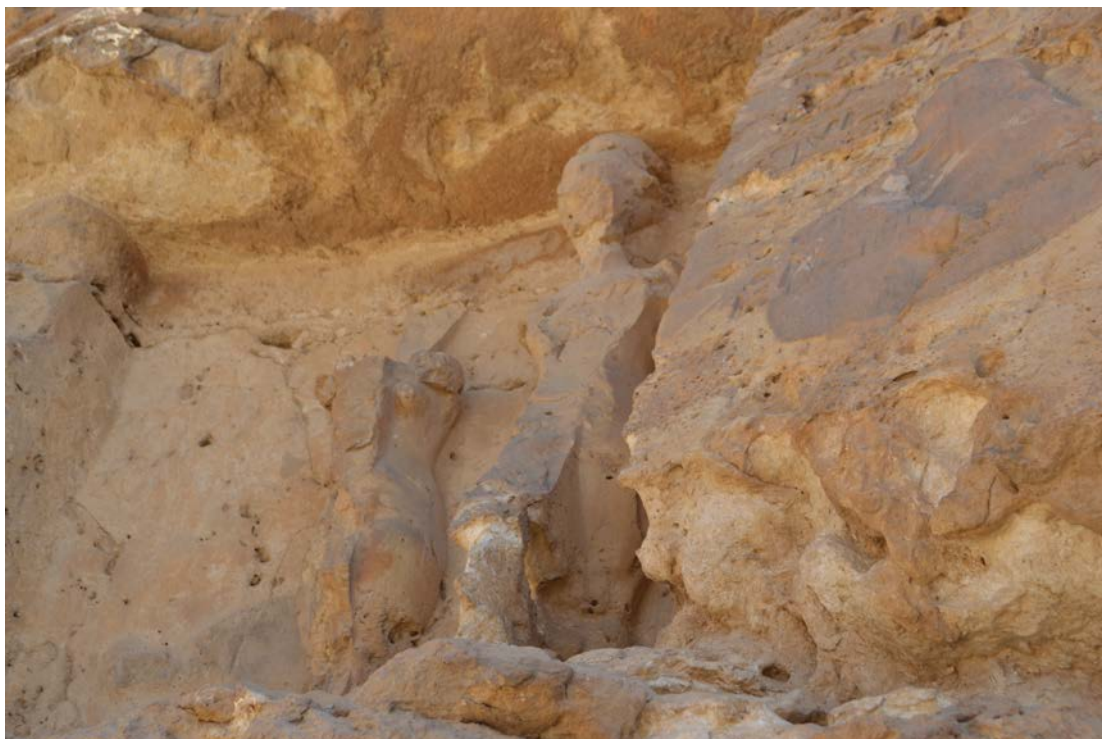

Рис. Г.346.
Залишки статуй Ехнатона, Нефертіті та Мерітатон
(фото автора)

Рис. Г.35.
Вид на місто Ахетатон з позиції розташування
прикордонної Стели U
(фото автора)

Рис. Г.36.

Нефертіті надягає намисто Ехнатону (Berlin ÄM14511)
(Arnold D. The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from
Ancient Egypt 1996, P. 127)

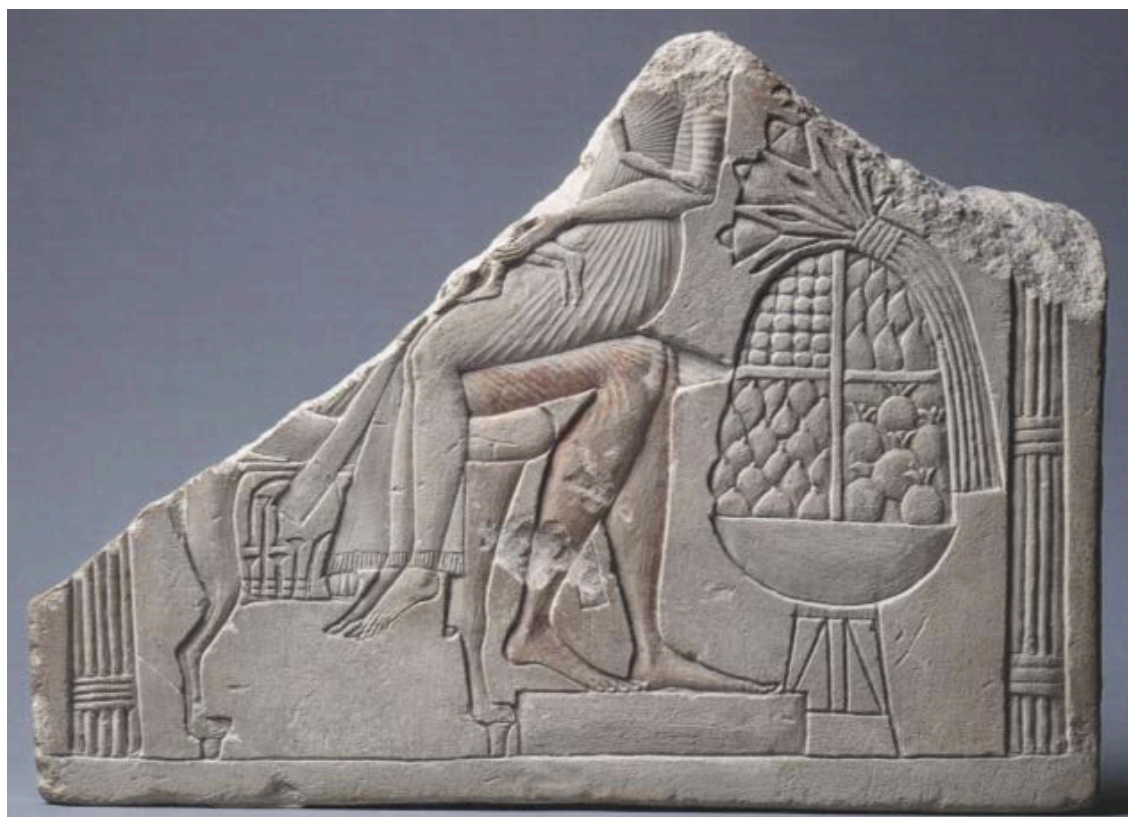

Рис. Г.37.

Фрагмент зображення Ехнатона та Нефертіті (Louvre E 11624)
(Arnold D. The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from
Ancient Egypt 1996, P. 125)

Рис. Г.38.

Домашній вівтар із зображенням Ехнатона з сім'єю
(Berlin ÄM14145)

(Arnold D. The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from
Ancient Egypt 1996, P. 121)

Рис. Г.39.

Стела з вапняку із зображенням Ехнатона з сім'єю (Cairo J.E. 44865)
(Arnold D. The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from
Ancient Egypt 1996, P. 120)

Рис. Г.40.

Зображення Ехнатона у поклонінні Атому (Cairo J.E. 44740)
(Сокровища Єгипта 2003, С. 182)

Рис. Г.41.

Стела зі сценою поклоніння Атону (Cairo T.R. 10/11/26/4)
(Сокровища Єгипта 2003, С. 183)

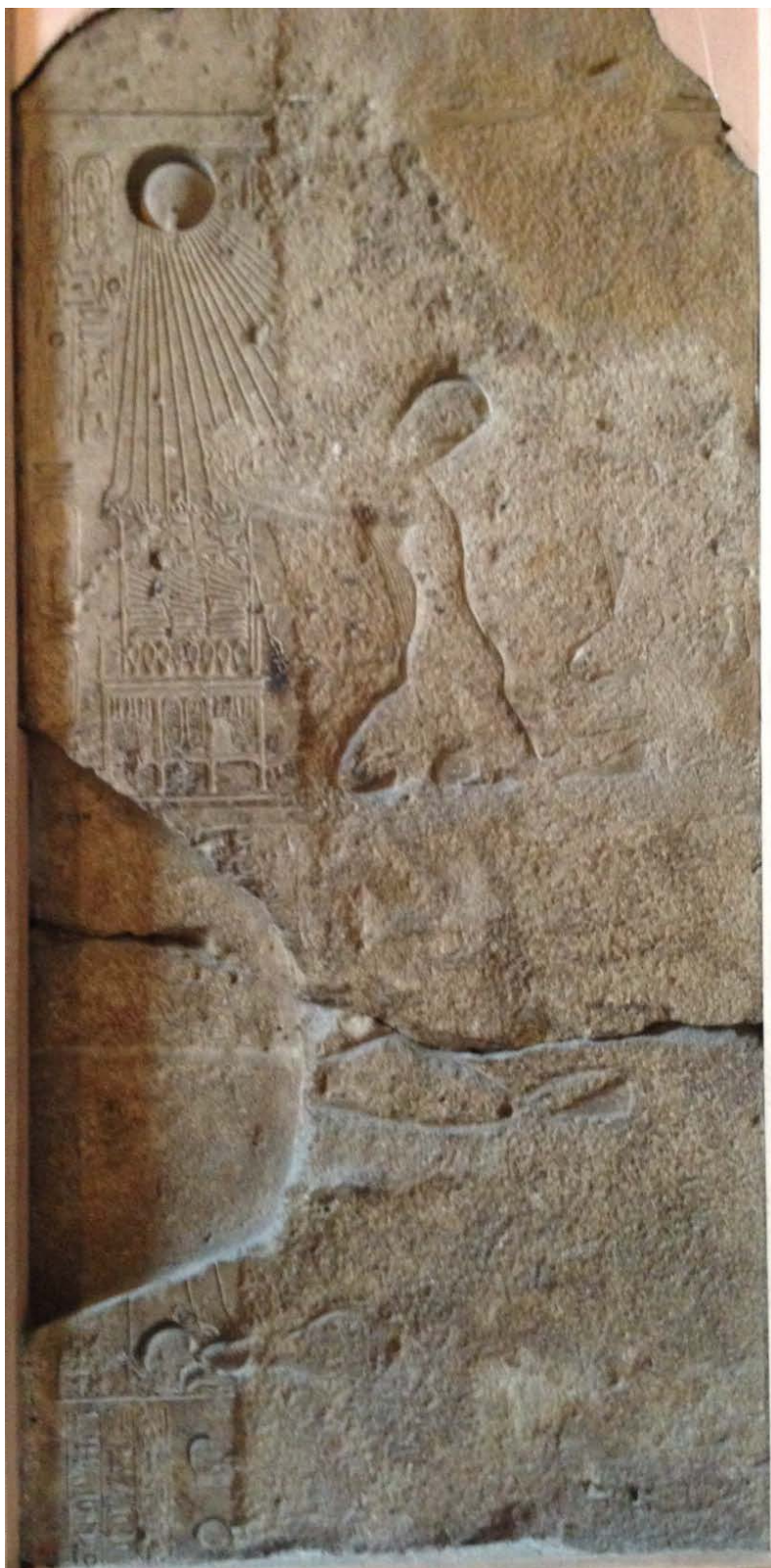

Рис. Г.42.
Ехнатон схиляє коліна перед Атоном (Cairo T.R. 10/11/26/4)
(фото автора)

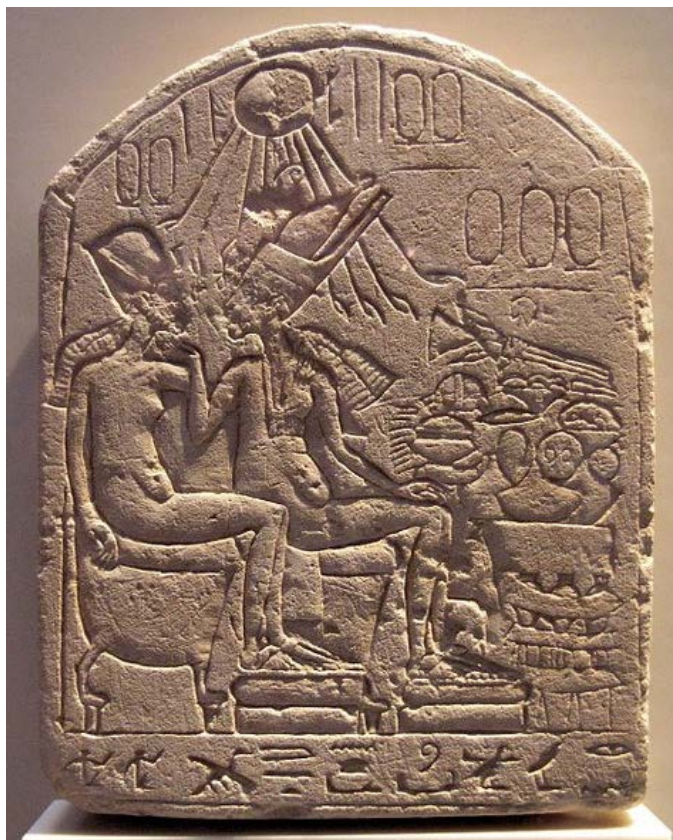

Рис. Г.43.

Вапнякова стела із зображенням Ехнатона та Нефертіті (Berlin ÄM17813)
(Arnold D. The Royal Women of Amarna. 1996, P. 93)

Рис. Г.43б.

Вапнякова стела з приватного поховання в Ахетатоні (Stela 39938)
(Horizon, 2010, P. 2)

Рис. Г.44.

Вівтар із зображенням царської сім'ї (Cairo J.E. 65041)
 (Сокровища Египта 2003, С. 175)

Рис. Г.45.

Фрагмент фрески з принцесами з будівлі по.13 в Амарні
(1893.1(267)) Ашмолівський музей мистецтв та археології, Оксфорд
(Arnold D. The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from
Ancient Egypt 1996, P. 57)

Рис. Г.46.
Фрагмент рельєфу із зображенням Ехнатона
(London Petrie Mus. UC. 402)

Рис. Г.47.
Фрагмент зображення Нефертіті з саркофагу Ехнатона
(Arnold D. The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from Ancient
Egypt 1996, P. 94)

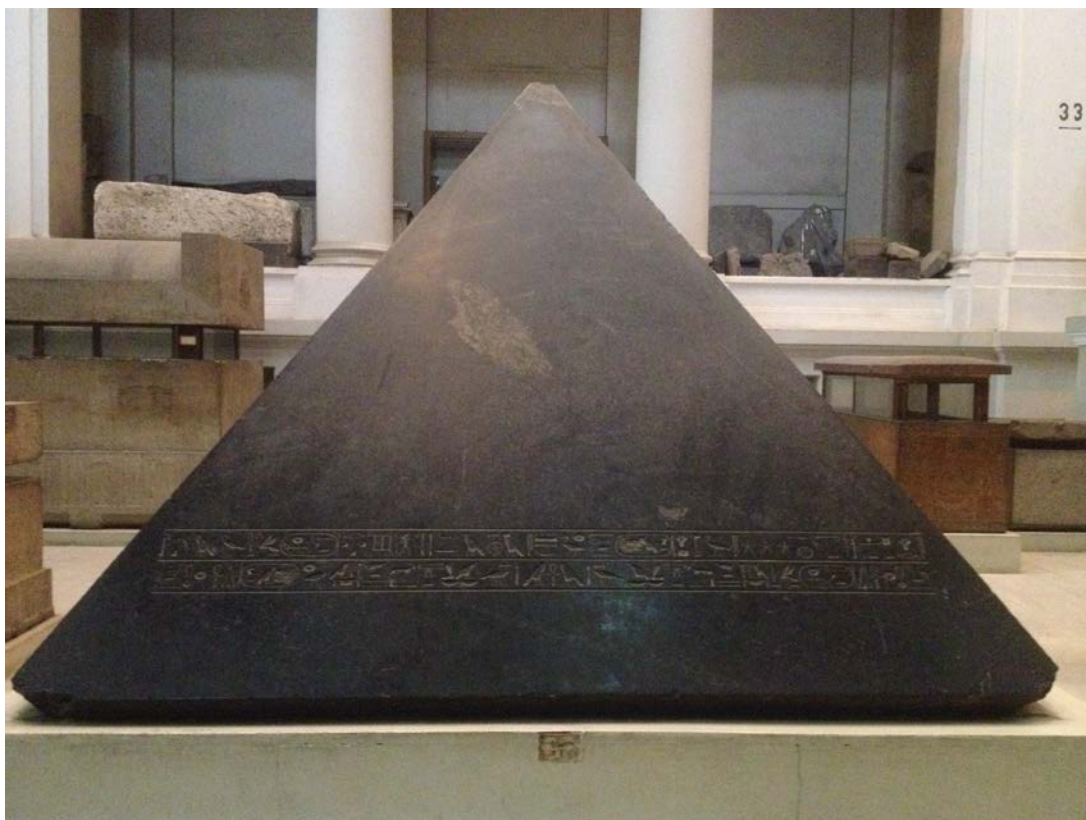

Рис. Г.48

Пірамідіон Аменемхета III (Cairo J.E. 35133)
(фото автора)

Рис. Г.48а

Рис. Г.48б

Сліди реконструкції імені бога Амона, знищеного в період
правління Ехнатона

Рис. Г. 49

Картуш з іменем Анхесенамон у старому стилі – Анхесенпа-*атон* - на
золотому троні Саіро J.E. 62028
(фото автора)

ДОДАТОК Е

Статуї

Рис. Е.1.

Колос Ехнатона з храму Атона в Карнаці. (Cairo J.E. 49529)
(Arnold D. The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from
Ancient Egypt 1996, P. 16)

Рис. Е.2.
Фрагмент колоса Ехнатона з храму Атона в Карнаці
(Саіро J.E. 49528)
(фото автора)

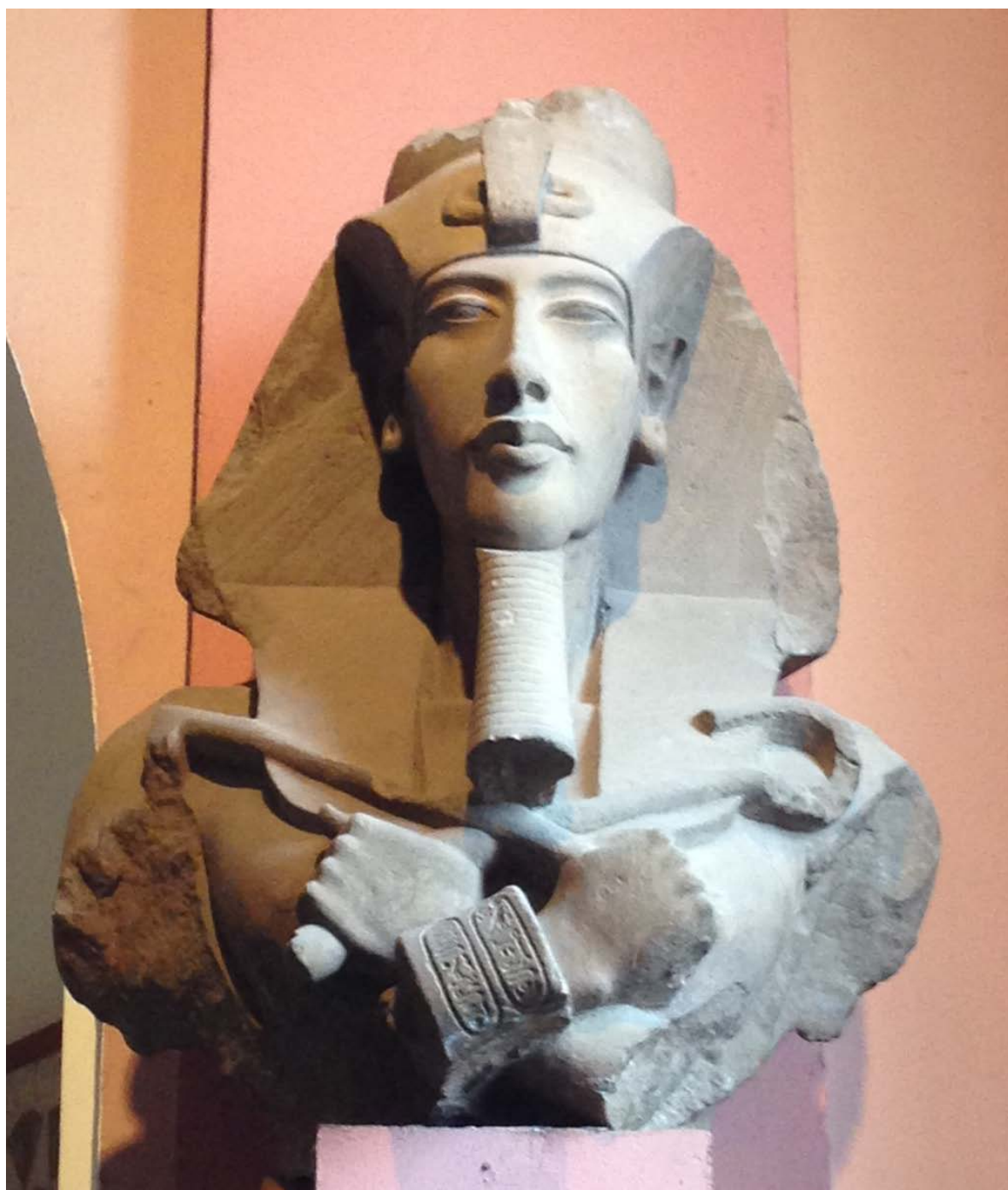

Рис. Е.3.
Фрагмент колоса Ехнатона з храму Атона в Карнаці
(Саїро J.E. 98915)
(фото автора)

Рис. Е.4.
Андрогинный колос Ехнатона (Сагго J.Е. 55938)
(фото автора)

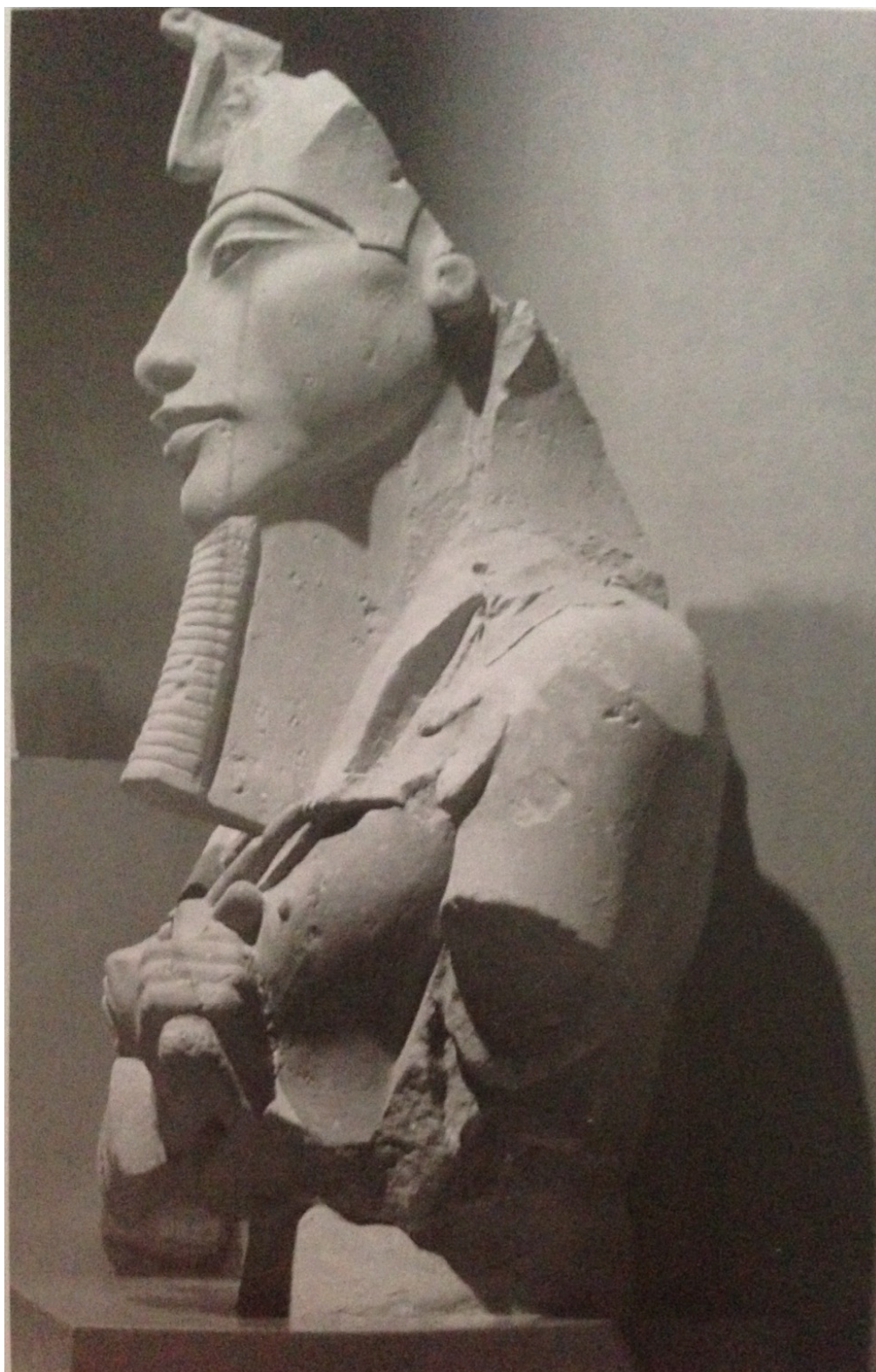

Рис. Е.5.

Фрагмент колоса Ехнатона J.46 в Луксорському музеї, на якому видно, що голова була обережно відрізнана від колони, щоб не знищити обличчя (Manniche L. The Akhenaten Colossi of Karnak 2010, P. 101)

Рис. Е.6.
Статуя Ехнатона у традиційній манері (Louvre N 831)
(<https://www.flickr.com/Su55>)

Рис. Е.6а.
Фрагмент статуї Louvre N 831
(<https://www.flickr.com/Su55>)

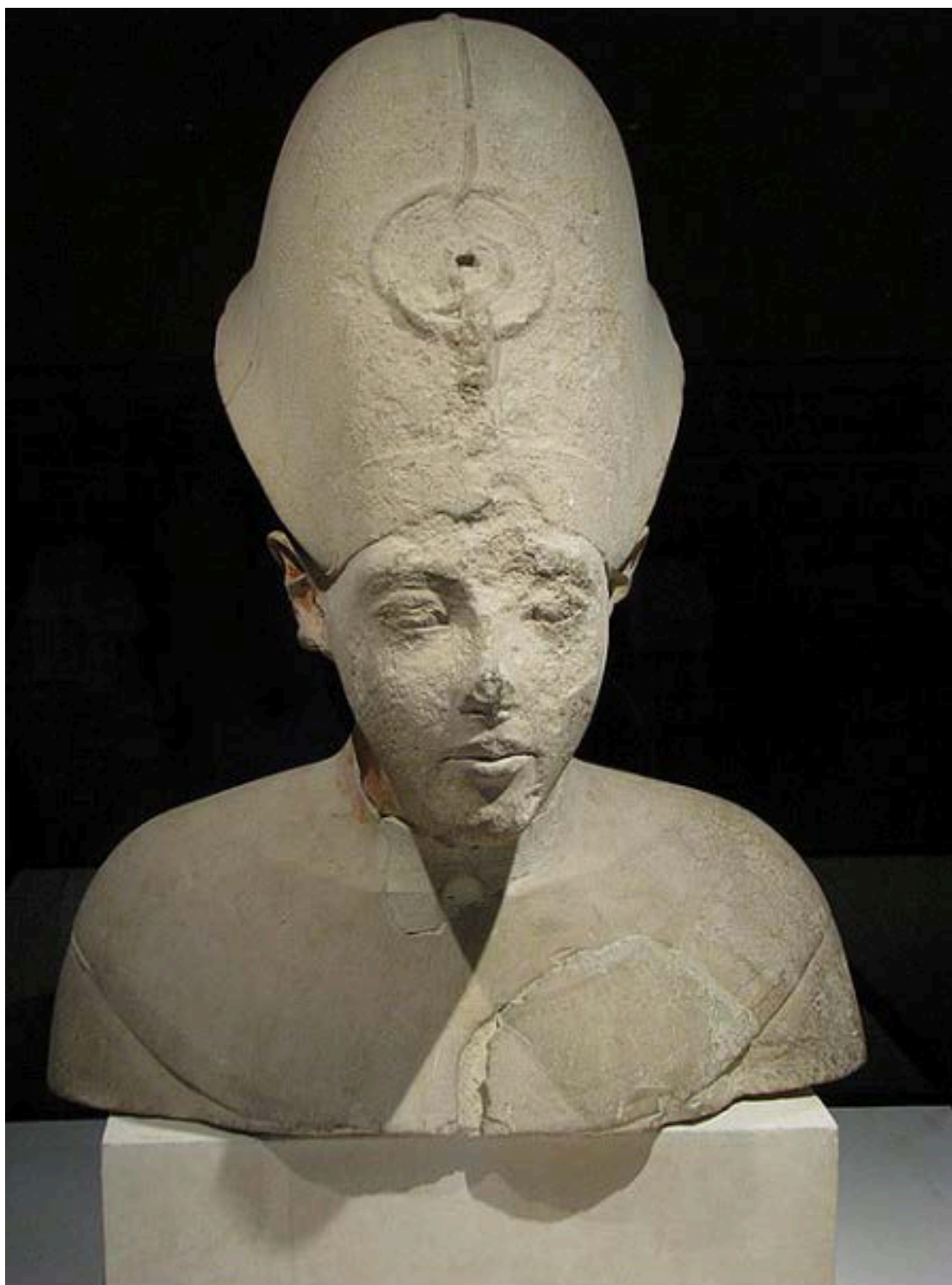

Рис. Е.7.
Бюст фараона Ехнатона (Louvre Е 11076)
(<https://www.flickr.com/Su55>)

Рис. Е.7а.
Фрагмент бюсту фараона Ехнатона (Louvre Е 11076)
(<https://www.flickr.com/Su55>)

Рис. Е.8.
Бюст фараона Ехнатона (Саіго J.Е. 67921)
(фото автора)

Рис. Е.8а.
Бюст фараона Ехнатона (Саіго J.Е. 67921)
(фото автора)

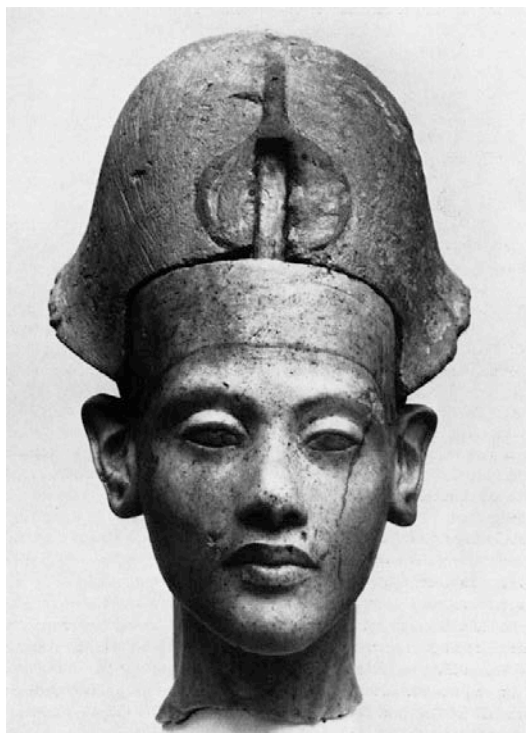

Рис. Е.9.

Бюст Ехнатона з музею Кестнера в Ганновері (1964.3)
(Munro P. Ein Königskopf der Amarna-Zeit im Kestner-Museum 1973,
P. 5)

Рис. Е.9а.

Бюст Ехнатона з музею Кестнера в Ганновері (1964.3).
(Munro P. Ein Königskopf der Amarna-Zeit im Kestner-Museum 1973,
P. 7)

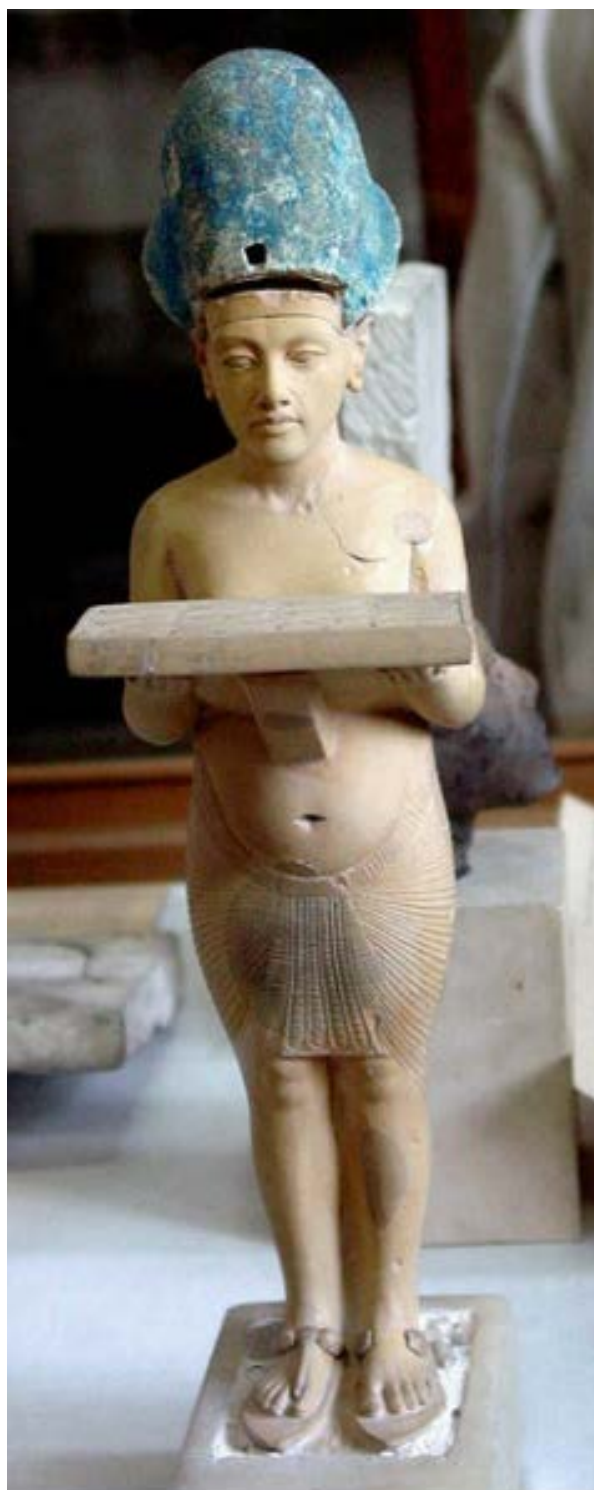

Рис. Е.10.

Статуетка Ехнатона, що приносить дари (Cairo J.E. 43580)
(<http://www.eloquentpeasant.com/2011/02/12/statues-of-tutankhamun-akhenaten-nefertiti-stolen-from-the-egyptian-museum>)

Рис. Е.11.

Статуя Ехнатона та Нефертіті (Louvre E 15593)
(Berman M. Bernadette Letellier, *Pharaohs: Treasures of Egyptian Art from the Louvre*, Cleveland: Cleveland Museum of Art 1996, P. 61)

Рис. Е.11а.

Зворотня сторона статуї Ехнатона та Нефертіті з царськими
картушами (Louvre E 15593)

(Berman M. Bernadette Letellier, *Pharaohs: Treasures of Egyptian Art
from the Louvre*, Cleveland: Cleveland Museum of Art 1996, P. 61)

Рис. Е.12.

Статуетка Ехнатона з вапняку (29.34), Бруклінській музей
(https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/3305/Standing_Statuette_of_a_King_in_a_Blue_Crown_Probably_Akhenaten)

Рис. Е.13.

Фрагмент ушебті фараона Ехнатона з граніту (35.1867),
Бруклінській музей
(http://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/3372/Head_from_a_Shabty_of_King_Akhenaten#)

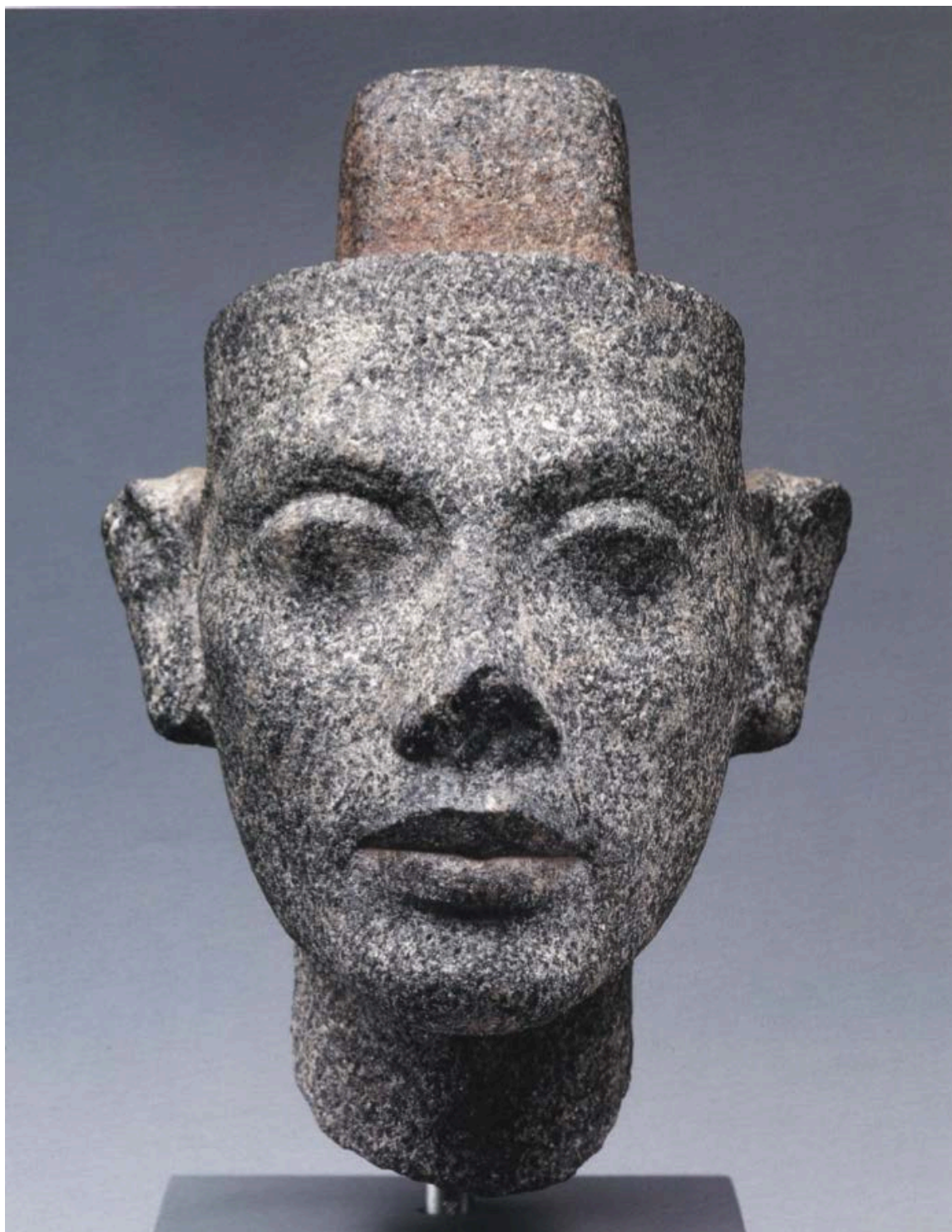

Рис. Е.14.
Голова Нефертіті (Berlin ÄМ 21358)
(Arnold D. The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from
Ancient Egypt 1996, P. 80)

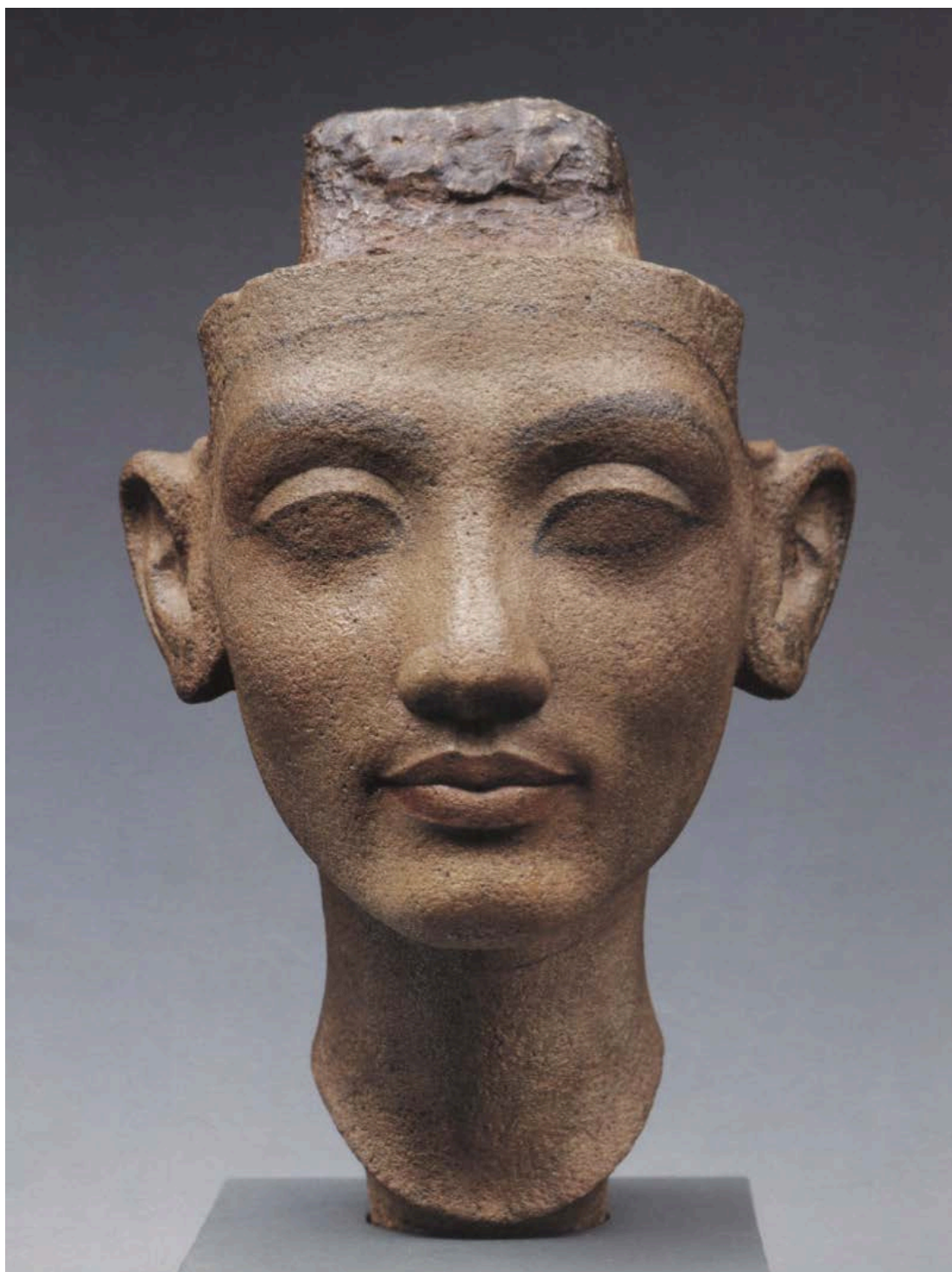

Рис. Е.15.
Голова Нефертіті (Berlin ÄМ 21220)
(Arnold D. The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from
Ancient Egypt 1996, P. 75)

Рис. Е.16.
Саркофаг з гробниці KV 55 (Саїро J.E. 39627)
(фото автора)

Рис. Е.16а.
Саркофаг з гробниці KV 55 (Саїро J.E. 39627)
(фото автора)